

LEIDS JAARBOEKJE 1989

LEIDS JAARBOEKJE
1989

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1989

EENENTACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Omslag: De Morspoort. Detail van een kopergravure door A. *Delfos* naar een tekening van J.J. *Bijlaert*, 7762. Coll. Gem. Archief Leiden.

Tegenover de titelpagina: Nieuwbouw op het terrein van de voormalige Zoutkeet. Foto *D.J. Noordam*, 1989.

VOORWOORD

Met veel genoegen en dankbaarheid tegenover de auteurs biedt de redactie U het eenentachtigste *Leids Jaarboekje* aan, weer gevuld met een rijke schakering aan artikelen.

Dit jaar is er helaas geen bijdrage uit de regio, het Rijnland, maar we hopen dat volgend jaar goed te maken. Wél wordt ruim aandacht besteed aan de geschiedenis van de Sleutelstad door de eeuwen heen: van de Leidse brouwers rond 1500 tot de wilde staking bij de meelfabriek in 1947.

Het boekje besluit met de monumentenkroniek onder de titel “Veranderingen in het stadsbeeld in 1988”. En veranderingen waren er; veel gaten werden met al of niet geslaagde nieuwbouw opgevuld: Een voorbeeld ziet U afgebeeld tegenover de titelpagina: woonhuizen op de plaats van de voormalige Zoutkeet, die helaas – ondanks toezeggingen deze weer geheel op te bouwen – uit ons (stads)beeld verdween.

Nieuw straatmeubilair deed zijn intrede: mupi's, abri's en murano's, voorzien van kleurige reclame. De murano's – de bushokjes voor het stadhuis in de Breestraat – veroorzaakten nogal wat opwindning en ingezonden stukken. Gelukkig is de stadhuisgevel, waarover een artikel in deze bundel, niet geheel aan het oog onttrokken.

Een nouveauté in deze jaargang is een korte karakteristiek van onze auteurs, waarmee wij hopen aan de wensen van onze lezers voldaan te hebben.

Tenslotte willen wij vanaf deze plaats ook aandacht vragen voor de Leidse Historische Reeks, opgezet door de Vereniging Oud Leiden en uitgeverij Matrijs. Tot nu toe zijn drie delen verschenen en de bedoeling is regelmatig delen te produceren. Wij zien deze reeks als een prettige aanvulling op onze serie jaarboekjes, omdat op deze manier ook artikelen, die onze omvang te boven gaan, hun weg naar de geïnteresseerde lezers kunnen vinden.

Rest ons U veel leesgenot toe te wensen!

Ingrid W.L. Moennan
voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A. **Bicker** Caarten (1965), mw. mr. A.J. Versprille (1977), dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974), mw. drs. I.W.L. **Moerman** (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986) en mw. prof. dr. C.W. **Fock** (1988).

BESTUUR

prof. mr. H.W. van Soest (1982), voorzitter
ir. L. Barendregt (1983), ondervoorzitter
mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák (1982), secretaris (Postbus 917, 2300 AX Leiden)

P.C. Spaargaren (1986), penningmeester
drs. J.C. Brons (1988)

W. **Hofman** (1987)

mw. M.C. Meijer-Hofland (1985)

dr. DJ. **Noordam** (1983)

dr. K.A. Ottenheym (1985)

mr. Th.N. Schelhaas (1987)

mw. drs. E.M. Terwen-Dionisius (1989)

Voor aanmelding van nieuwe leden en administratie ledenlijst: mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák, van Diepeningenlaan 1, 2352 KA Leiderdorp.

Voor bestelling van oude jaarboekjes wende men zich tot het secretariaat.

Alle overige correspondentie richtte men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie *f* 27,50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaarf 20,- per jaar.
Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr.
64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"

mw. drs. I.W.L. **Moerman** (1974), voorzitter
dr. DJ. **Noordam** (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
drs. R.C.J. van **Maanen** (1987), eindredacteur
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J.C. **Nipper**, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
T.W. Mulder

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. J.J. Woltjer
drs. W. Otterspeer
dr. K.A. Ottenheym, secretaris

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mw. H. Suurmond-van Leeuwen
Ch.F. van der Weijden
drs. M.L. Wurfbain

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden. Vertegenwoordiger in de Monumentencommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt. Vertegenwoordiger in de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijs. Vertegenwoordiger in de Vereniging Jan van Hout: prof. dr. H.W. van Soest.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: J. 't Hart (1989), Meidoornstraat 15, 2371 VC Roelofarendsveen
Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG
Alphen aan den Rijn
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG
Hazerswoude
Katwijk: J.P. van Brakel (1969/84), Merelstraat 39, 2225 PS Katwijk
Leiderdorp: Ing. E. ten **Hooven** (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leider-
dorp
Leimuiden en Rijsaterwoude: D. **Westra** (1989), Lindenlaan 12, 2541 CC
Leimuiden
Lisse: I.M. Maes (1981/87), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Nieuwveen en Zevenhoven: H.N.M.A. **Robertz** (1978/84), Dorpsstraat 84,
2441 CJ Nieuwveen
Noordwijk: mw.drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973/84), van Struykstraat 12, 2203
HE Noordwijk
Noordwijkerhout: J.A.M. Warmerdam (1988), **Bouwlust** 16, 2210 AD
Noordwijkerhout
Oegstgeest: mw.drs. E.M. Terwen-Dionisius (1986), Pr. Beatrixlaan 1a,
2341 TV Oegstgeest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945/84), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Meidoornpad 3, 2461 DG Ter
Aar
Voorhout: E. van der Hoeven (1982/87), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voor-
hout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: J.A.M. Saulenn (1984), **Lommerlustlaan** 64, 2361 LM Warmond
Wassenaar: E.M.Ch.M. **Janson** (1975/84), Lange **Kerkdam** 56, 2242 BX
Wassenaar
Woubrugge: H. van der Wereld (1979/84), Acaciastraat 26, 2404 VB
Alphen aan den Rijn
Zoeterwoude: A.C.J. **Duindam** (1989), Laan van Ouderzorg 75, 2352 HK
Leiderdorp
Kroniekschrijver Leiden: ing. P.S. **Anes**, Forsitiadal 5, 2317 HM Leiden

VERSLAG VAN DE
VERENIGING OUD LEIDEN
OVER HET JAAR 1988

Bestuurssamenstelling

Drs. J.C. Brons trad toe tot het bestuur. Het telde daardoor weer elf leden.

Ledenvergadering

De Vereniging hield haar jaarlijkse algemene ledenvergadering op 22 maart in het Museum De Lakenhal. 101 Personen bezochten deze bijeenkomst.

De vergadering benoemde drs. J.C. Brons tot bestuurslid en stelde mr. C.J. Vogel tot lid van de kascommissie aan. Wegens haar grote inzet voor de Vereniging onderscheidde de vergadering mw. **prof.dr. C.W. Fock** bij acclamatie tot lid van verdienste. Vele jaren was zij lid van de commissie voor de redactie van het "Leids Jaarboekje" en van de jury voor de **Oud-Leidenprijs**.

Na afloop van de vergadering ontvingen mw. drs. A.H. Netiv en mr. drs. R. **Ladan** de Oud-Leidenprijs 1988 voor het artikel "Leiden 1445. Hoeken in verzet", dat zij gezamenlijk schreven. De jury bestaande uit prof. dr. J.J. Woltjer, drs. W. Otterspeer en drs. K.A. Ottenheym kozen hun bijdrage uit de vijf inzendingen.

Leden

Het ledenbestand breidde zich uit tot 1738 personen. 136 Nieuwe leden meldden zich aan. Door hun aantal groeide de Vereniging met 66 personen.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde zes maal. Het stelde het stadsbestuur van Leiden drie maal in kennis van de bezorgdheid van de Vereniging over het **stads-schoon**. In januari verzocht het bestuur het college van **B&W** het plan een flat te bouwen op de plaats van de Brugwachterswoningen aan de **Room-burgerweg** uit zijn nota "Bouwen in bestaande Leidse wijken" te schrappen. Het bestuur herhaalde zijn verzoek om te wachten met de definitieve planning voor het Vrouwenkerkplein totdat de Boerhaavezalen als museum in gebruik genomen zijn. Tegen het plaatsen van bushokjes voor de gevel van het stadhuis tekende het bezwaar aan bij de Gemeenteraad. Over het plan

voor een flat op het Conscientieplein en voor een uitbreiding van het Gemeentearchief op de hoek **Boisotkade/Vliet** voerden bestuursleden overleg met bewoners aldaar.

Om de historische kennis van de stad Leiden te vergroten – een van de doelstellingen van de Vereniging – is in samenwerking met de Stichting Matrijs de uitgave van de Leidse Historische Reeks opgezet. De manuscripten zijn te groot voor het Jaarboekje en te klein voor dure monografieën. Per deeltje beoordeelt de commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje de kwaliteit van de inhoud en adviseert zij het bestuur over de hoogte van de subsidie. De Stichting Matrijs verzorgt de uitgave en de verspreiding. Het ligt in de bedoeling twee boekjes per jaar te laten verschijnen. In deze reeks verschenen: “Niet gebouwd Leiden” onder redactie van Ingrid W.L. **Moerman** en “Wonen aan het Galgewater” door P.J.M. de Baar. Voor een boekje over het industriële erfgoed van Leiden door de werkgroep W.I.E.L. is een subsidie van **f 3000,-** toegezegd, waarvan **f 2000,-** gevonden wordt in het mr. Annie Versprille fonds.

Het bestuur heeft bovendien financiële steun verleend aan de volgende projecten. De Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie “Ons Voorgeslacht” ontving **f 3000,-** voor het repertorium van de grafelijke lenen gelegen in Rijnland. Aan het proefschrift “Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse Patriciaat” van dr. F.J.W. van Kan droeg de Vereniging **f 3000,-** bij. De Werkgroep Vrouwengeschiedenis Bollenstreek deed onderzoek naar de seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse **Bloembollenstreek** tussen 1900 en 1960. De publicatie van dit onderzoek genaamd “Bollenpelsters gevraagd” door Jorien Meerdink, Astrid Jansen en Trude Poot werd met **f 2000,-** gesubsidieerd. De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden die zich het stimuleren van de bestudering en zo mogelijk het behoud van de technische monumenten in de regio Leiden tot doel stelt, ontving een startkapitaal van **f 2000,-**. Bovendien heeft de Vereniging haar een jaarlijkse bijdrage **van f 100,-** beloofd. De fotograaf **Marc de Haan** is **f 750,-** toegezegd in zake een fotoregistratie van de voor Leiden karakteristieke winkels, werkplaatsen en fabrieken (in samenwerking met S.T.I.E.L. en het Gemeentearchief).

De Leidse beeldend kunstenaar Frans de Wit voltooide in opdracht van de Vereniging twee bronzen plaquettes. Op 16 mei werd aan de gevel van Pieterskerkhof 40 de gedenkplaat voor Gerard Noodt onthuld. Hij was van 1686 tot 1725 hoogleraar in de rechten aan de Leidse universiteit, een voorloper van de Verlichting en één van de grondleggers van de leer van de mensenrechten. Tijdens de Open Monumentendag onthulde mw. mr. A.J. Versprille, erelid en tevens degene die het langst lid is van de Vereniging, de plaquette met de plattegronden van de Hooglandse kerk. Hieraan kan

het publiek de bouwgeschiedenis van de kerk aflezen. Tevoren had drs. B.N. Leverland in de kerk de aanwezigen uitleg gegeven over deze geschiedenis.

Het bestuur trachtte ook in 1988 veel bekendheid te geven aan de Vereniging met het oogmerk daardoor leden te winnen. De mobiele stand met foto's van R.J.F. van Gulick kwam gereed. Hiermee doet de Vereniging Oud Leiden een (jaar)boekje open over haar doelstellingen zonder dat een persoonlijke uitleg nodig is. Die uitleg gaven bestuurs- en commissieleden wel tijdens de **Uitmarkt** op 17 september, waar zij ondanks een ongunstige plaats – 21 nieuwe leden konden noteren. In dit kader van aktievere ledenwerving wordt sinds oktober het Leids Jaarboekje verkocht bij boekhandel Kooyker tegen een prijs gelijk aan de jaarcontributie.

In opdracht van het bestuur enquêteerde mw. drs. J.H. Obbema de culturele verenigingen van Leiden over de behoefte en eventuele (financiële) medewerking aan een gezamenlijk mededelingenblad.

Vertegenwoordiging

De laatste jaren zijn in Leiden vele verenigingen, stichtingen en commissies in het leven geroepen, die een doel nastreven dat nauw verwant is aan de doelstellingen van de Vereniging Oud Leiden. In een aantal besturen van deze instellingen is de Vereniging met een eigen zetel vertegenwoordigd.

Zo vertegenwoordigde mw. H. Suurmond-van Leeuwen de Vereniging in de Archeologische Begeleidingscommissie van de Gemeente Leiden. Op 16 december ontving zij voor haar archeologisch onderzoek en voor haar werk in de commissie de Gouden Speld van de gemeente Leiden tijdens de door de KNOB in samenwerking met de gemeente georganiseerde studiedag Stadsarcheologie. Daar werd ook het eerste exemplaar van Het Archeologisch Jaarverslag 1987 uitgereikt. Het tiende in de reeks dat bovendien een index bevat op alle in die tien jaar gepubliceerde artikelen.

Ook bezette mw. H. Suurmond-van Leeuwen de zetel van de Vereniging in de Gemeentelijke Monumentencommissie. De Gemeente Leiden heeft haar ambtelijke deelname aan de commissie beperkt. Om deze reden zijn in het laatste kwartaal van 1988 minder adviezen uitgebracht dan in voorgaande perioden. Het college van **B&W** volgt nagenoeg alle adviezen van de commissie. Het plaatste o.a. enkele 19de eeuwse hofjes en **bedrijfspan**den op de gemeentelijke monumentenlijst.

Dr. T. Dijs vertegenwoordigde de Vereniging in de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden. Deze stichting trad in 1988 voor het eerst manifest naar buiten met de tentoonstelling “Industrieel Erfgoed”, resten van een werkend verleden in Leiden in samenwerking met het Gemeentearchief. De

werkgroep van de stichting hield zich intensief bezig met het rioolgemeel op de hoek **Geregracht/Plantsoen** en met de Leidse meelfabriek De Sleutels.

Op 18 mei 1988 werd onder de naam “Jan van Hout” een vereniging van Vrienden van het Gemeentearchief en de Leidse **Pilgrim** Collectie opgericht met een tweeledig doel: het creëren van een achterban die de Leidse archiefdienst waar nodig kan steunen én het versterken van de band met de gebruikers en belangstellenden. Prof. mr. H.W. van Soest bekleedde het voorlopig voorzitterschap van die vereniging.

Ir. L. Barendregt vertegenwoordigde de Vereniging in de Stichting Molen de Put. Prof. dr. H. van der Linden deed dit in de Rijnlandse **Molen**-stichting.

Archief

Het archief van de Vereniging Oud Leiden bevindt zich in de gemeentelijke archiefbewaarplaats aan de Boiskade. Het was een “slapend” archief d.w.z. sinds 1902 werd elk jaar een hoeveelheid materiaal bijgeplaatst, dat verder niet toegankelijk was. In 1987 na zijn afscheid als bestuurslid is de heer J. Donkers gestart met het ordenen en rubriceren van het archief. Gereed gekomen zijn:

- a. het foto-archief van Leidse gebouwen en stadsgezichten,
- b. het foto-archief van dorpen in Rijnland,
- c. al het dia-materiaal,
- f. de gehouden excursies sinds 1902,
- g. alle stukken van de commissie voor de redactie van het “Leids Jaarboekje”,
- h. de financiële bescheiden.

Nog ruim een jaar is nodig om het overige deel te verwerken, maar dan kan elke geïnteresseerde bezoeker via een klapper in de leeszaal het **foto**-materiaal opvragen. Bovendien zullen dan de stukken van de Vereniging overzichtelijk zijn opgeborgen.

Correspondenten

Twaalf correspondenten en dertien bestuurs- en commissieleden kwamen in Katwijk bijeen voor de jaarlijkse uitwisseling van informatie over de regio. Tevoren ontving de heer J.P. van Brake1 het gezelschap in het **Kat**-wijks Museum.

Op initiatief van de correspondenten trad het bestuur in overleg met de Bond Heemschut. Deze vereniging heeft professionele krachten in dienst

om effectief op te treden bij dreigende schending van cultuurmonumenten in Nederland. De bond heeft echter geen netwerk van vertegenwoordigers in de gemeenten. De correspondenten van de Vereniging Oud Leiden kunnen deze leemte aanvullen.

De heer J.A.M. Warmerdam ontving een benoeming tot correspondent voor Noordwijkerhout, de heer Ph.H. Vonk voor Ter Aar en Langeraar. Beiden zijn voorzitter van de oudheidkundige vereniging in hun gemeente. De heer J. 't Hart volgde mw. M.H. Olijerhoek-Bouwmeester op als correspondent voor Alkemade; de heer A.C.J. **Duindam**, de voorzitter van de Stichting Oud-Zoeterwoude, mw. drs. Th. M. van Hartevelt-Liesveld als correspondent voor Zoeterwoude. In het nieuwe correspondentschap **Leimuiden/Rijnsaterwoude** werd de heer D. **Westra** benoemd.

Publikaties

In september verscheen het **80ste** deel van het Leids Jaarboekje met een omvang van 264 pagina's. Tien artikelen, waaronder het met de **Oud-Leidenprijs** bekroonde, de kronieken en de verenigingsverslagen vormen de inhoud. In het bijzonder trok het verslag van de vernietiging van het Joodse weeshuis te Leiden in 1943 de aandacht. Het Mededelingenblad verscheen zeven maal.

Lezingen

Het bestuur organiseerde zeven lezingen.

Op 26 januari bracht prof.dr.ir. R. Meischke 68 leden op de hoogte van de "Bijdrage van de Leidse stadsfabriek Claes Cornelisz. aan de bouw van het Stadhuis". Nieuw detailonderzoek maakt deze toeschrijving mogelijk. Ter gelegenheid van de aanbidding van het eerste exemplaar van zijn boek "Van **Spawijk** tot Vreewijk" lichtte mr. J.W.M. Vellekoop voor 114 belangstellenden "De geschiedenis van de **wijk Vreewijk**" toe. De heer A. Peetoom, architect, sprak na de jaarvergadering 101 leden toe over "De reconstructie van het Theatrum **Anatomicum**" in de gerestaureerde Boerhaavezalen. Op 27 april voerde mw. drs. E.V. Buitenhuis 103 toekomstige excursiegangers terug in de tijd en toonde hun hoe "Het leven in de buitenhuizen aan de Vliet" zich afgespeeld had. In hun lezing "De Industriële Archeologie, herkomst, stand van zaken, toekomstperspectief" maakten drs. P. Nijhof en H. Bemelmans op 11 oktober aan 36 leden duidelijk hoe belangrijk werk de STIEL verricht. De heer J.H.M. Sloof gunde de 40 aanwezigen op 9 november een blik op "Het hoogheemraadschap van Rijnland en zijn archieven". 38 Leden konden op 14 december hun oor lenen aan de voorzitter van de

vereniging, prof.mr. H.W. van Soest. Hij was bereid een opgevallen spreekbeurt in te vullen met een lezing over “De Leidse bank van lening”.

Voorts ontvingen de leden via het mededelingenblad uitnodigingen voor de lezingen die de Vereniging van Belangstellenden in De Lakenhal en de afdeling Rijnland van de Nederlandse Genealogische Vereniging organiseerden.

Excursies

De excursie-commissie organiseerde zes excursies, welke – gezien de deelname – onverminderd op prijs worden gesteld.

Op 16 april werden enkele kelders bezocht, gelegen onder diverse panden in het centrum van Leiden. De animo was zo groot, dat twee wandelingen werden georganiseerd. Desondanks moesten veel belangstellenden worden teleurgesteld. Op 7 mei brachten 30 personen per fiets een bezoek aan **Voorhout** en Oegstgeest. Aan de excursie naar Zaltbommel, het Noordbrabants Museum te 's Hertogenbosch en het Leermuseum te Waalwijk namen 52 personen deel. De excursie naar België waar de Abdij van Averbode en de Oranjestad Diest werden bezocht, trok 52 deelnemers. Ter gelegenheid van de tentoonstelling “Buitenhuizen aan de Vliet” in Museum Swaensteyn te Voorburg werd op 27 augustus een boottocht georganiseerd naar genoemd museum en naar het Huygensmuseum Hofwijck en werd door Voorburg gewandeld. Aan deze excursie namen 120 personen deel. De laatste excursie had plaats op 8 oktober met als bestemming Rotterdam. Na een korte rondrit door de stad bezocht het gezelschap van 53 personen het Schielandhuis en het ramtorenschip “De Buffel”.

JAARREKENING 1988
VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1988		
	1988	
OPBRENGSTEN		
Contributies	47.899,50	
Advertenties (netto)	5.130,00	
Bijdragen	200,00	53.229,50
KOSTEN		
Drukkosten e.d. jaarboekje	41.224,30	
Bulletin	9.825,21	
Kosten secr. en penningmeester	5.185,91	
Lezingen, zaalhuur	2.747,00	
Bijdragen en lidmaatschappen	641,50	
Representatie	1.118,75	
Prijsvraag	775,00	
Propaganda	2.528,47	
Kosten penning + oorkonde	-	
Folders	5.052,00	69.098,14
TEKORT OP GEWONE AKTIVITEITEN		- 15.868,64
Rente-ontvangsten	29.726,95	
Opbrengst boekjes	237,00	
	29.963,95	
Koersverschillen	238,40	
Excursies, per saldo	+ 260,20	
Opbrengst register	+ 40,00	
Propaganda-stand		
	+ 30.025,75	
Subsidies	- 13.750,00	
Plaquettes	- 15.289,00	
	- 29.039,00	+ 986,75
		14.881,89
Onttrekking Plaquettenfonds		+ 15.289,00
Onttrekking fonds mw. mr Annie Versprille		+ 2.000,00 *
OVERSCHOT		2.407,11

* Wegens subsidie voor publicaties in de "Leidse Historische Reeks".

BALANS PER 31 DECEMBER 1988

Bank/Giro	32.005,89	Fonds Mw.Mr. Annie	
Obligaties	296.000.00 ¹⁾	Versprille	13.000,00 ²⁾
Contributies 1988	27,50	Plaquettenfonds	4.71 1,00
Interest	17.401,77	Contributies 1989	410,00
		Subsidies	4.250,00 ³⁾
		Ver. Hendrick	
		de Keyser	16.500.00"
		Kosten	
		Propaganda-stand	4.262,00
		Kapitaal:	
		saldo	
		1-1-1988	295.183,05
		Batig saldo	
		1988	2.407,11
		Legaat	4.712,00
	345.435,16		302.302,16
			345.435,16

1) Aflossingswaarde; beurswaarde f 3 14.42 1 ,00

2) De opbrengst van dit fonds komt uitsluitend ten gunste van ■ onder toezicht van de Commissie voor de Redactie van het Leids Jaarboekje door de Vereniging uit te geven publicaties, die verband houden met Leiden en Omstreken. In 1988 is f 2.000 aan het fonds onttrokken wegens subsidie voor publicaties in de "Leidse Historische Reeks".

3) Stichting Vrienden van het Prentenkabinet voor catalogus
"De Ruïne van Rijsburg"

Publicatie Industriële archeologie van Leiden van de

St. Industrieel Erfgoed Leiden

Fotoproject Industriële archeologie M. de Haan

f 500,00

f 3.000,00

f 750,00

f 4.250,00

4) Toezegging restant restauratieverplichting en opbrengst pand Vliet 9, uit te keren bij aanvraag restauratief 6.500,00, resp. na voltooiing gedurende vijf jaren f 2.000,00.

STATUTEN VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

NAAM EN ZETEL

Artikel 1

De vereniging draagt de naam: “Vereniging Oud Leiden” en is gevestigd te Leiden.

DUUR

Artikel 2

1. De vereniging oorspronkelijk opgericht de vijfde november negentienhonderd twee werd laatstelijk opnieuw aangegaan voor de tijd van negen en twintig jaren en elf maanden, aangevangen de vijfde september negentienhonderd twee en zestig en eindigende de vierde augustus negentienhonderd twee en negentig.
2. De vereniging is thans aangegaan voor onbepaalde tijd.

DOEL EN MIDDELEN

Artikel 3

De vereniging heeft ten doel het bevorderen van:

- a. de kennis van en de belangstelling in de geschiedenis van Leiden en omstreken;
- b. het behoud en herstel der aldaar nog aanwezige monumenten van geschiedenis en kunst;
- c. het behoud van voorwerpen, belangrijk voor de plaatselijke geschiedenis en kunstgeschiedenis; en
- d. al hetgeen daarmee in verband staat, alles in de ruimste zin des woords.

Artikel 4

De vereniging tracht dit doel te bereiken door:

- a. het houden van voordrachten, excursies en tentoonstellingen, het uitgeven van geschriften en het steunen van door anderen ondernomen activiteiten in de geest der vereniging;
- b. het steunen van pogingen van het gemeentebestuur van Leiden tot het bijeenbrengen van voorwerpen belangrijk voor de geschiedenis van Leiden en omstreken;
- c. het verzamelen van gegevens over in Leiden en omgeving nog aanwezige oude gebouwen en historische voorwerpen;

d. het in eigendom verwerven van gebouwen of andere onroerende goederen in Leiden en omstreken, welke van belang zijn uit hoofde van hun kunsthistorische waarde, merkwaardige of geschiedkundige indeling, alsmede van bouwfragmenten, die kunnen dienen bij restauratie van andere gebouwen;

e. alle andere wettige middelen die aan het doel bevorderlijk zijn.

LEDEN

Artikel 5

De vereniging bestaat uit gewone leden, jongeren-leden, leden van verdienste en ereleden.

Gewoon lid is de natuurlijke of de rechtspersoon die zich daarvoor bij het bestuur der vereniging opgeeft.

Jongeren-lid is ieder die zich als lid bij het bestuur opgeeft en jonger is dan vijf en twintig jaar.

Lid van verdienste is ieder die daartoe door de ledenvergadering is benoemd wegens zijn verdiensten voor de vereniging.

Erelid is ieder die daartoe door de ledenvergadering wordt benoemd wegens zeer bijzondere verdiensten voor de vereniging of haar doelstellingen.

Waar in deze statuten of na te noemen huishoudelijk reglement zonder meer wordt gesproken van “lid” respectievelijk “leden” wordt daaronder verstaan zowel een gewoon lid, jongeren-lid, lid van verdienste of erelid, respectievelijk zodanige leden.

Artikel 6

Het lidmaatschap eindigt:

- a. door overlijden van het lid, indien dit een natuurlijk persoon is, of - indien het lid een rechtspersoon is - doordat deze ophoudt te bestaan;
- b. door opzegging door het lid;
- c. door ontzetting wanneer een lid in strijd met de statuten, reglementen of besluiten der vereniging handelt of de vereniging op onredelijke wijze benadeelt.

Opzegging van het lidmaatschap kan slechts geschieden tegen het einde van een boekjaar en met inachtneming van een opzeggingstermijn van ten minste één maand.

Ontzetting van een lid uit het lidmaatschap geschiedt door het bestuur. De betrokkene wordt ten spoedigste schriftelijk van het besluit - met opgave van redenen - in kennis gesteld.

Hem staat binnen één maand na verzending van de kennisgeving van het besluit beroep op de algemene ledenvergadering open.

Hij moet in de gelegenheid worden gesteld zich in die vergadering te verantwoorden.

Het bestuur is verplicht zorg te dragen dat binnen drie maanden na verzending van het beroepsschrift zodanige ledenvergadering wordt gehouden.

Artikel 7

De leden zijn een jaarlijkse contributie verschuldigd ten bedrage als door de algemene ledenvergadering voor de onderscheidene groepen van leden bedoeld in artikel 5 zal worden vastgesteld, zo nodig gewijzigd.

Alle leden hebben kosteloos toegang tot de door de vereniging te houden voordrachten en tentoonstellingen.

Zij kunnen de door de vereniging uit te geven werken kosteloos óf tegen een door het bestuur vast te stellen verminderde prijs verkrijgen.

BESTUUR

Artikel 8

De vereniging wordt bestuurd door een bestuur bestaande uit tenminste zeven leden.

Lid van het bestuur kunnen slechts worden leden van de vereniging die meerderjarig zijn.

Artikel 9

De leden van het bestuur worden gekozen en kunnen te allen tijde worden ontslagen of van hun functie ontheven door de algemene **ledenvergadering**, welke vergadering tevens het aantal leden van het bestuur vaststelt. De leden van het bestuur kunnen te allen tijde hun functie neerleggen, mits daarvan schriftelijk aan het bestuur kennisgevende.

Artikel 10

Ieder lid van het bestuur heeft vierjaren zitting. Aftredende bestuursleden zijn éénmaal herbenoembaar.

Artikel 11

De voorzitter wordt in persoon gekozen. De andere bestuursleden verdelen de overige taken onderling met dien verstande dat daarbij een hunner tot secretaris en een tot penningmeester wordt aangewezen.

Artikel 72

Het bestuur kan zich door commissies en/of correspondenten doen bijstaan.

De leden van deze commissies, alsmede de correspondenten worden benoemd en kunnen te allen tijde van hun taak worden ontheven door het bestuur, dat tevens het aantal leden van iedere commissie vaststelt.

Het bestuur stelt de instructie van de commissies en van de correspondenten vast en geeft hun onverminderd zijn verantwoordelijkheid de opdrachten als het geraden zal oordelen.

BESTUURSBEVOEGDHEID

Artikel 13

1. Het bestuur is belast met het besturen van de vereniging.
2. Het bestuur is, behoudens het in lid 3 van dit artikel bepaalde, mede bevoegd tot het sluiten van overeenkomsten tot het verkrijgen, vervreemden of bezwaren van registergoederen en tot het sluiten van overeenkomsten, waarbij de vereniging zich als borg of hoofdelijk medeschuldenaar verbindt, zich voor een derde sterk maakt of zich tot zekerheidstelling voor een schuld van een derde verbindt.
3. Het bestuur behoeft de goedkeuring van de algemene vergadering voor het aangaan van overeenkomsten, waarbij de vereniging zich als borg of hoofdelijk medeschuldenaar verbindt, zich voor een derde sterk maakt of zich tot zekerheidstelling voor een schuld van een derde verbindt.

VERTEGENWOORDIGING

Artikel 74

De voorzitter tezamen met hetzij de secretaris hetzij de penningmeester, alsmede tezamen de secretaris en de penningmeester vertegenwoordigen de vereniging in en buiten rechte.

GELDMIDDELEN

Artikel 15

De inkomsten van de vereniging bestaan - boven en behalve de contributies - uit giften, erfstellingen, legaten, entree's tot te houden tentoonstellingen, opbrengsten van uit te geven werken en andere haar toevallende baten.

BOEKJAAR, REKENING EN VERANTWOORDING, JAARVERSLAG

Artikel 76

Het boekjaar der vereniging valt samen met het kalenderjaar.

Artikel 17

De algemene ledenvergadering benoemt telkenjare een kascommissie bestaande uit twee of meer niet tot het bestuur behorende leden.

Deze kascommissie controleert de kasmiddelen, de verdere bezittingen van de vereniging en de op de boekhouding betrekking hebbende bescheiden zo van de penningmeester als van de penningmeester(s) van de met geldelijk beheer belaste commissie(s), brengt daarover verslag uit aan de algemene ledenvergadering en adviseert tot het al dan niet goedkeuren van het gevoerde beheer en tot het al dan niet verlenen van décharge aan de betrokken functionarissen.

Men kan niet langer dan twee achtereenvolgende jaren lid van de kascommissie zijn.

Artikel 78

In de jaarlijkse algemene ledenvergadering brengt de secretaris verslag uit over de werkzaamheden der vereniging gedurende het afgelopen boekjaar en doen zowel de penningmeester van de vereniging als de penningmeester(s) van de met geldelijk beheer belaste commissie(s) rekening en verantwoording van het door hen over datzelfde tijdvak gevoerd beheer.

Goedkeuring door de algemene ledenvergadering van deze rekeningen en verantwoordingen strekken de betrokkenen tot décharge wegens al hun handelingen gedurende het boekjaar waarop die verantwoordingen betrekking hebben voorzover die handelingen daaruit kunnen worden gekend.

ALGEMENE VERGADERINGEN

Artikel 19

Jaarlijks uiterlijk in de maand maart wordt een algemene ledenvergadering gehouden.

Buitengewone algemene ledenvergaderingen worden gehouden als deze statuten dit noodzakelijk maken, als de voorzitter of twee andere leden van het bestuur dit nodig achten en voorts als tenminste tien leden of – indien het aantal leden minder dan honderd bedraagt – een tiende gedeelte der leden zulks verzoeken.

Artikel 20

De algemene ledenvergaderingen worden bijeengeroepen bij convocatie of indien het bestuur dit nodig acht - bij advertentie te plaatsen in één of meer te Leiden verschijnende dagbladen.

De termijn van oproeping bedraagt tenminste veertien dagen; die der oproeping en der vergadering niet meegerekend.

Artikel 21

In de algemene ledenvergadering wordt - tenzij in deze statuten anders is bepaald - omtrent alle onderwerpen beslist bij volstrekte meerderheid der uitgebrachte stemmen.

Artikel 22

Alle leden hebben stemrecht. Elk lid heeft één stem. Stemmen bij volmacht is niet toegestaan.

REGLEMENTEN

Artikel 23

Het bestuur kan ter nadere regeling van hetgeen naar zijn oordeel nadere regeling behoeft reglementen vaststellen.

Deze reglementen kunnen door het bestuur worden gewijzigd.

De reglementen en de wijzigingen daarvan behoeven om van kracht te zijn de goedkeuring van de algemene ledenvergadering.

WIJZIGINGEN DER STATUTEN, ONTBINDING, VEREFFENING

Artikel 24

Besluiten tot wijziging dezer statuten of ontbinding der vereniging kunnen slechts worden genomen in een daartoe opzettelijk belegde algemene ledenvergadering, waarin tenminste **drie/vierde** gedeelte van het aantal leden tegenwoordig is en met tenminste **twee/derde** der in die vergadering uitgebrachte stemmen. Indien in zodanige vergadering het vereiste aantal leden niet tegenwoordig is, wordt een nieuwe algemene ledenvergadering bijeengeroepen tegen een datum vallende uiterlijk vier weken na de voorafgaande. In deze tweede vergadering zal ongeacht het aantal tegenwoordige leden het besluit kunnen worden genomen met tenminste twee/derde der uitgebrachte stemmen.

Geen besluiten als in het eerste lid van dit artikel bedoeld kunnen worden genomen als in de oproeping het voorstel tot wijziging der statuten of tot ontbinding der vereniging niet is vermeld.

Zij die de oproeping tot de algemene ledenvergadering ter behandeling van een voorstel tot statutenwijziging hebben gedaan moeten tenminste tien dagen voor die vergadering een afschrift van het voorstel, waarin de voorgedragen wijziging woordelijk is opgenomen, op een daartoe geschikte plaats voor de leden ter inzage leggen tot de afloop van de vergadering. Hiervan wordt in de oproeping tot die vergadering mededeling gedaan.

De statutenwijziging treedt eerst in werking nadat daarvan de notariële akte is opgemaakt.

Artikel 25

Bij ontbinding, uit welke oorzaak ook, geschiedt de vereffening, behoudens de bepalingen der wet, door het bestuur of door, ingevolge besluit der algemene ledenvergadering, het bestuur vervangende personen.

De liquidatierekening wordt aan de algemene ledenvergadering voorgelegd en aan de goedkeuring dier vergadering onderworpen. De goedkeuring brengt mede volledige *décharge* van de liquidateuren voor hun handelingen, voorzover die handelingen uit de liquidatierekening kunnen worden gekend.

Artikel 26

Aan hetgeen bij de vereffening van de bezittingen der vereniging over blijft wordt door de algemene ledenvergadering een bestemming gegeven zoveel mogelijk overeenkomende met het doel der vereniging of wel wordt dit als de algemene ledenvergadering daartoe besluit aangewend ten behoeve van een of meer instellingen tot algemeen nut.

SLOTBEPALINGEN

Artikel 27

Voor ieder der bij het tot standkomen dezer statutenwijziging zitting hebbende leden van het bestuur zal de termijn van vierjaren bedoeld in artikel 10 geacht worden te zijn aangevangen met de vergadering waarin hij werd gekozen respectievelijk voor het laatst herkozen.

Artikel 28

Over niet in de statuten of in nader vastgestelde reglementen voorziene gevallen beslist het bestuur.

Vereiste akte is op 7 juni 1989 gepasseerd voor mr. Johannes Karstens, notaris te Leiden.

De algemene ledenvergadering heeft op 21 maart 1989 de statuten aldus vastgesteld.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1988

Aan deze kroniek werkten mee: P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten J.P. van **Brakel**, Th. van Harteveldt-Liesveld, E. ten **Hooven**, E.M.Ch.M. **Janson**, C. Kroon, S.C.H. Leenheer, M.H. Olijerhoek-Bouwmeester, H.N.M.A. Robertsz, J.H.M. Sloof, Drs. E.M.Terwen-Dionisius, Drs. G.T.M. Vio-Hoge, Ph.H. Vonk, H. van der Wereld en D.E. Westra.

JANUARI

- 1 Jan van Zijp legt na twintig jaar het secretariaat van de **Leidato** neer.
- 3 Bart den Elzen, de animator van de paardenmarkt te Voorschoten, overlijdt op **84-jarige** leeftijd in die plaats.
- 22 Dankzij een subsidie van het ministerie van WVC van bijna 2 miljoen kan worden begonnen met de restauratie van de St. Jan de Doperkerk in Leimuiden.
- 23 Dr. J. van Nes, ereburger van Noordwijk, overlijdt op bijna **87-jarige** leeftijd.
- 31 De 50ste verjaardag van Koningin Beatrix wordt in Rijsburg onder meer gevierd door de onthulling van een **plakette** bij de Beatrixboom in de **Boslaan** en in Voorschoten door het planten van een linde op het Ambachtsplein in het nieuwe dorpshart.

FEBRUARI

- 3 De vogelweidewachters van Alkemade ontvingen de “groene trofee” van de “Vereniging Milieudefensie”.
- 10 Shorttrack is een geliefde sport in Zoeterwoude die jonge inwoners uit het dorp met succes beoefenen: Peter van der Kolk wordt wereldkampioen in St. Louis, terwijl hij op 17 januari al de Europacup in Boedapest veroverde.
- 23 Shorttrackster Monique Velzeboer uit Oud Ade viert grote triomfen op de Olympische Spelen in Calgary, door het winnen van een gouden, een zilveren en een bronzen medaille.

MAART

- 1 A. Mighout, oudgemeentesecretaris van Wassenaar, is op 70-jarige leeftijd overleden.
- 15 De “Vrienden van de **Pauwhof**” beginnen met de uitvoering van een plan om de toekomst van dit werk- en ontmoetingscentrum van kunstenaars en wetenschapsbeoefenaars veilig te stellen.
- 24 De gerestaureerde sluis in Roelofarendsveen wordt weer in gebruik gesteld, dankzij de inspanningen van de stichting die ijverde voor het behoud en het beheer van de sluis.
- 24 J.M. Verlare neemt na 28 jaar afscheid als gemeentesecretaris van Hazerswoude; zijn opvolger H. Blom wordt op 29 september beëdigd.
- 30 De **fietsbrug** over het Rijn- en Schiekanaal in Leiden is in gebruik genomen.
- 30 De Woubrugse kraamverzorgster Riek van der Laan die gedurende 40 jaar meer dan 1500 kinderen op de wereld heeft geholpen, wordt onderscheiden met de ridderorde van Oranje-Nassau.

APRIL

- 7 De gemeente Ter Aar slaagt er in 140 van de zo karakteristieke 282 populieren langs de Oostkanaalweg, waarvan het rooien door de provincie al was begonnen, op het laatste moment te redden.
- 7 H.E.M. Schaminée, oud-secretaris van **Woubrugge**, overlijdt op 82-jarige leeftijd.

MEI

- 16 De Vereniging Oud Leiden brengt een **plakette** aan op Pieterskerkhof 40 die herinnert aan de bewoning van dat pand door G. Noodt, één van de bekendste Leidse juristen en hoogleraar in de periode 1686-1725.
- 20 Molenmaker **H.J. Verbij** uit **Hoogmade** krijgt een bijzondere opdracht. Hij bouwt een stellingmolen die uiteindelijk zal worden geplaatst in de Japanse stad Osaka.
- 25 Op het Wassenaarse landgoed **Zuidwijk** vindt men resten uit de **IJzer**-tijd.
- 28 De plaatselijke zender “Oegstgeest lokaal” begint officieel met zijn uitzendingen.

JUNI

- 1 Een sombere maand voor Leiderdorp: de provincie verleent een vergunning voor een omstreden vuilstortplaats in het Doesgebied en wijst de bezwaren af tegen de sloop van het gezichtsbepalend pand aan de Hoofdstraat 2.
- 3 Het vernieuwde Waaghoofd en de Vreewijkbrug, beide in Leiden, worden weer in gebruik gesteld.
- 3 Commissaris van de Koningin Mr. S. Patijn opent het gerenoveerde raadhuis van Voorschoten.
- 9 Het Koninklijk Penningkabinet, ondergebracht in het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden, opent zijn poorten.
- 12 De Zangeres zonder Naam, voor de Burgerlijke Stand Mary **Servaes-Bey**, ontvangt de erepenning van de stad Leiden, wegens haar onnavolgbare vertolkingen van het levenslied.
- 17 Ter Aar heeft zijn sporthal “De Vlinder”, genoemd naar de verdwenen korenmolen.
- 18 In de Lage Waard te Koudekerk aan den Rijn worden de resten blootgelegd van het kasteel Klein Poelgeest. De vondsten leveren in 1988 ruim 4000 voorwerpen op en de resten van het nog oudere kasteel “Het lage huys Poelgeest”.

JULI

- 4 J. Hoffman tot burgemeester van Noordwijk benoemd.
- 15 Leiden heeft in de persoon van de heer J. Cierre weer een inwoner van 100 jaar. Drie dagen later breekt de heer A.C. Rosemeier dit record van “jongste 100jarige” van zijn stadgenoot.

AUGUSTUS

- 4 Het Woubrugse echtpaar Van Hemessen-Van der Vis heeft 65 jaar lief en leed in het huwelijk gedeeld.
- 26 Ondanks de nu gerealiseerde uitbreiding van “De Lakenhal” in Leiden, kampt dit museum nog steeds met ruimtegebrek.
- 28 Oegstgeest heeft de inwonersgrens van 18.000 overschreden.

SEPTEMBER

- 2 In Leiderdorp kan men weer goed sporten, dankzij het in gebruik nemen van de sporthal (met zwembaden en fitnesscentrum) aan de **Hoogmade-seweg**.

- 17 De “Open monumentendag” is zowel in Leiden als in de regio een groot succes.
- 19 In Koudekerk aan den Rijn is het echtpaar Van Hemert-Merbis 65 jaar getrouwd.
- 20 Dertig Franse burgemeesters brengen een studiebezoek aan Zoeterwoude om daar de verkeersveiligheid te onderzoeken.

OKTOBER

- 4 Leimuiden heeft zijn eerste kunstwerk, dankzij een plaatselijke geldschietster G. Boot; de titel van het beeld “De vier meiden” geeft aan hoe actueel de voorstelling is.
- 15 Genootschap Oud Noordwijk schrijft zijn 2500ste lid in.
- 17 De Leidse Breestraat is na een proefperiode van een jaar nu op bepaalde tijden definitief gesloten voor verkeer.
- 26 Kroonprins Charles van Engeland opent in het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit te Leiden het Instituut voor Anglo-Amerikaans Recht.
- 27 Het Juffrouw Maashofje in Leiden kan, dankzij een grondige opknappbeurt, weer worden bewoond.

NOVEMBER

- 12 Mevrouw M. Doorn-Blok, jarenlang actief in Leiderdorp op sociaal en cultureel gebied, overlijdt 78 jaar oud.
- 19 De zusters Franciscanessen van Mariadal (Huize Duinzicht) die sinds 1850 werkzaam waren in onderwijs, bejaardenwerk en missie, verlaten na 138 jaar Oegstgeest.
- 29 De Vereniging “Jan van Hout” die optreedt als vereniging van vrienden van het Leidse gemeentearchief, stelt zich in het openbaar voor.
- 30 Mr. C.A. Bos neemt afscheid als burgemeester van Katwijk.
- 30 Mr. F.P.M. Willemse, gemeentesecretaris van Oegstgeest, wordt burgemeester van Denekamp; zijn opvolger is Drs. P. Hordijk.

DECEMBER

- 1 Het gemeentebestuur van Voorschoten en verschillende actiegroepen zetten zich schrap tegen de geplande Rijksweg 1 1-West die het dorp in tweeën zal snijden.
- 13 Het echtpaar Imthorn-Van der Plas te Katwijk trad 65 jaar geleden in het huwelijk.

- 15 Ook in Rijnsburg zal men voor de binnensport voortaan in de eigen gemeente terecht kunnen, nu de gemeenteraad akkoord gaat met de bouw van een sporthal in Middelmors.
- 16 Het borstbeeld van de beroemdste Leidenaar uit de geschiedenis, de schilder Rembrandt, blijkt als vanouds maar nu netjes opgeknapt, weer op de hoek van de Witte Singel.
- 21 Drs. M.L. Wurfbain neemt afscheid als directeur van de Leidse musea “De Lakenhal” en “Molen de Valk”.
- 22 Dankzij de opening van de Trekvaartweg en een verkeersplein wordt het oude centrum van Oegstgeest ontlast.
- 27 Het echtpaar Van der Plas-Blonk in Katwijk viert zijn 70ste trouwdag.
- 29 Ome Klaas van Duijn neemt na 35 jaar afscheid van het bestuur van de Vereniging van schipper-eigenaren te Katwijk.
- 30 In Leimuideren protesteren niet minder dan 922 sportievelingen tegen de dreigende sluiting van het zwembad “De kleine oase”.

LEIDSE BROUWERS ANNO 1500

door

R. Ladan

Bier was voor de inwoners van een Middeleeuwse stad de dagelijkse drank. Wijn was te duur, water vaak schadelijk voor de gezondheid, andere dranken raakten pas later bekend of in zwang. Elke Middeleeuwse stad had een brouwindustrie, die in ieder geval de lokale markt bediende, en soms het lokale belang oversteeg. In de Hollandse steden Delft, Gouda en Haarlem ontwikkelde de brouwnijverheid zich tot een sterke exportindustrie, waarin een aanzienlijk deel van de **beroepsbevolking** werk vond. De Leidse Middeleeuwse brouwnijverheid heeft het zo ver nooit gebracht. Zij bleef een bedrijfstak van plaatselijk belang, bescheiden van omvang in vergelijking met de dominerende lakenindustrie in eigen huis en de brouwerijen van de Hollandse biersteden.'

Deze bijdrage gaat over de brouwers die in en rond het jaar 1500 de Leidenaren van hun bier voorzagen.' Wie behoorden tot deze beroepsgroep en wat was hun positie binnen de stad? Centraal staan de brouwers die tijdens de eeuwwisseling in de stad leefden, het eerste moment dat voor Leiden een reconstructie van deze beroepsgroep is te maken.

De Leidse brouwers uit 1500

Op het einde van de 15de eeuw besloot het armlastige Leiden een belasting van 1% op het vermogen van alle inwoners te heffen, een "100ste penning" in de taal van die **dagen**.³ De belastinglijsten, uit de jaren 1498-1502, leveren de Leidse huishoudens uit die tijd. Combinatie met gegevens over brouwers, met name uit een rentenboek van het brouwersgilde, geeft een naar bon (stadswijk) gerangschikt overzicht van de Leidse brouwers uit ca 1500 (zie de **bijlage**).⁴ De kern van het overzicht is een lijst (datering 1505-1510) van 19 brouwers uit het **rentenboek**.⁵ Van hen zijn 16 zelf en van 2 à 3 de vader in de belastinglijsten terug te vinden.⁶ Het rentenboek geeft ook een lijst (datering 1505-**uiterlijk** 1508) met 10 betalers van **oorcondspennin-**

afb. 7. Brouwerij van Dirck Ottenz. aan het Gangetje. Detail van een schilderij door Cornelis Engebrechtsz., 1720. Museum voor Schone Kunsten te Brussel.

© A.C.L. - Brussel.

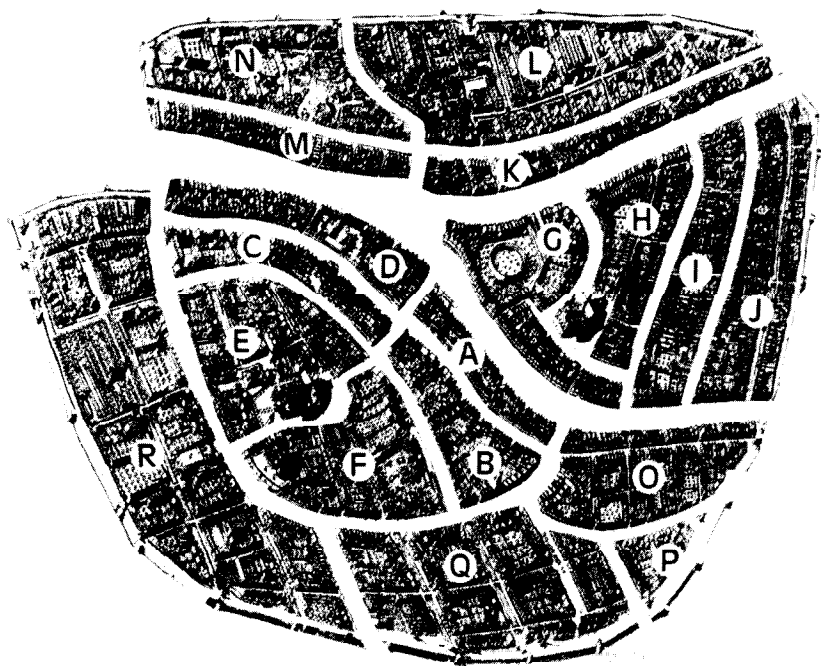
gen aan het **gilde**.⁷ Twee van hen, Mees Dircxz en Dirck Cornelisz, komen niet voor in de belastinglijsten, de overige acht wel.' Twee van de tien hadden zeer waarschijnlijk geen eigen brouwerij: Willem van Lodensteijn en **Katrijn**, de weduwe van brouwer **Danel** van Tetrode. Willem, die in 1502 in het bon Burchstreng woonde, nam de zaken voor zijn bejaarde schoonvader Jan Claisz uit het bon **Maredorp** Landzijde **waar**.⁹ **Katrijn** en haar zoon Jacob Danelsz komen met verschillende woonplaatsen voor in de belastinglijsten. Jacob had de brouwerij in **Maredorp** Rijnzijde overgenomen, het bon waar vader **Danel** rond 1480 ook woonde." In de stad leefden bovendien rond 1500 nog verscheidene oude brouwers die enkele decennia daarvoor al actief waren" en personen die niet in het rentenboek voorkomen maar van wie aangenomen mag worden dat zij brouwer waren." Een vijftal mensen werd in de belastinglijsten als "(die) brouwer" aangeduid, maar had dat beroep niet."

De lijst van 19 brouwers uit het rentenboek geeft het minimum aantal actieve beroepsgenoten, het overzicht van 29 zekere (en enkele waarschijnlijke) brouwers bevat brouwers in ruste. Het aantal brouwerijen in bedrijf is rond 1500 dus minstens 19, maar waarschijnlijk enkele meer (20 à 22) geweest. Voor wat hun positie binnen de stad betreft mag de groep in haar geheel als de Leidse brouwerwereld van die jaren worden gezien.

Anno 1500: Spreiding brouwerijen over de stad

Waar een brouwer woonde had hij ook zijn bedrijf: de bronnen spreken van woning en brouwhuis op één **erf**.¹⁴ Brouwerijen lagen aan water, om direct die belangrijke grondstof te kunnen putten. Op een schilderij uit ca. 1520 met een Leids stadsgezicht is een brouwerij, het bedrijf van Dirck Ottensz aan het Gangetje, te **zien**.¹⁵ Het was een fors gebouw van drie verdiepingen, nodig voor de verschillende handelingen van het **brouwproces**.¹⁶

De brouwerijen lagen niet willekeurig over de oevers van de Leidse waterwegen verspreid, maar geconcentreerd binnen een aantal **bonnen**.¹⁷ Brouwerijen kwamen in 11 van de 18 bonnen voor, hoewel ook onder de resterende bonnen waterrijke stadsgedeelten waren. Binnen die 11 sprongen enkele bonnen er duidelijk uit. De bonnen met (betrekkelijk) veel brouwerijen lagen aan de Rijnarmen, dus breed, stromend water (alleen bon **Gansoord** lag met een "korte" kant aan de Nieuwe Rijn, wel woonde daar brouwer Willem Willemsz). De bonnen met het grootste aantal brouwerijen, **Maredorp** Rijnzijde en Burchstreng, lagen bovendien aan de oostzijde van de stad, waar de beide Rijnarmen de stad binnenstromen. Ook **Gansoord** en Hogewoerd, bonnen met voor hun omvang relatief veel brou-

afb. 2. Spreiding van de brouwerijen over de verschillende bonnen in de stad. Plattegrond naar P. Bast (1600) door R. Ladan. Foto J.H. Lens.

A. Wanthuis: -
 B. *Wolhuis*: 1
 C. Vleeshuis:
 D. Gasthuis: 1
 E. Over 't Hof: -
 F. Zevenhuizen: 1
 G. Burchtstreng: 6
 H. Kerhvierendeel: -
 I. Gansoord: 3

J. St Nicolaasgracht: 1
 K. *Maredorp Rijnzijde*: 7
 L. *Maredorp Landzijde*: 1
 M. *Overmare Rijnzijde*: 3
 N. *Overmare Landzijde*: 2
 O. Hogewoerd: 3
 P. Levendaal:
 Q. Nieuwland: -
 R. Rapenburg:

werijen, lagen aan de oostkant. Het water van de Rijn was daar nog zuiverder dan aan de westzijde van de stad. De vele watervervuilende vollerijen en ververijen van textielstad Leiden maakte het extra belangrijk te zorgen voor zo zuiver mogelijk water.

Dat goed water de vestiging bepaalde blijkt ook hieruit dat de bonnen met veel brouwerijen overigens weinig gemeen hadden. In het eerste jaar van de belastingheffing (1498) was de gemiddelde aanslag in Leiden iets meer dan 3 **pond**.¹⁸ Negen bonnen zaten boven, de andere negen onder dat stadsgemiddelde. Burchstreng was met gemiddeld 9 pond ruimschoots het rijkste bon, **Gansoord** zat met 5 pond boven het gemiddelde, **Maredorp** Rijnzijde met bijna 3 pond daar onder. **Overmare** Rijnzijde en Hogewoerd, ook met veel brouwerijen, scoorden beide nauwelijks meer dan gemiddeld één pond.

Brouwerijen lagen dus in de rijkste tot in enkele zeer arme bonnen. De brouwers uit Burchstreng bezaten gemiddeld 2000 pond vermogen, uit **Gansoord** 1725 pond, **Maredorp** Rijnzijde 1343 pond, **Overmare** Rijnzijde 1200 pond en Hogewoerd 883 **pond**.¹⁹ Binnen een op zich vermogende beroepsgroep woonden de rijkere brouwers in de gemiddeld rijkere bonnen, en de minder vermogende in armoediger bonnen.

Anno 1500: Vermogenspositie Leidse brouwers

De belastinglijsten van 1498-1502 tonen de vermogenspositie van de brouwers, zowel individueel als in vergelijking met de gehele stedelijke bevolking. Een indeling in vier klassen van de vermogens van de 3011 aangeslagen gezinshoofden geeft een globale indruk van de vermogens binnen de stad in het eerste jaar van de **belastingheffing**.²⁰

Tabel 1 Vermogensverdeling Leiden 1498

vermogens- klasse	aantal personen	% per- sonen	som vermogens per klasse	% van totale som
1000 lb	241	8%	638.055 $\frac{3}{4}$ lb	70,6%
100-999 lb	885	29,4%	236.692 $\frac{1}{2}$ lb	26,2%
tot 100 lb	998	33,1%	28.705 $\frac{3}{4}$ lb	3,2%
geen	866	28,8%		-

Van de 30 brouwers en brouwersweduwen uit 1498-1502 van wie we het vermogen kennen, bezat één minder dan 100 pond, 11 zaten in de groep van

100 tot 1000 pond, de overige 18 in de klasse 1000 pond en hoger, waar slechts 8% van de stedelijke bevolking onder **viel**.²¹ Als beroepsgroep behoorden de brouwers dus zonder meer tot het welvarende deel van de bevolking. Bij een verdere uitsplitsing blijken de verschillen tussen de brouwers onderling en hun vermogenspositie ten opzichte van de andere **Leidenaren**.²²

Tabel 2 Vermogensvergelijking brouwers-overigen 1498

vermogen in lb	aantal personen	van wie brouwer
14.000	1	0
12.000-14.000	4	0
10.000-11.999	3	0
8.000- 9.999	6	0
7.000- 7.999	4	1
5.000- 6.999	7	1
4.000- 4.999	7	1
3.000- 3.999	30	1
2.000- 2.999	50	3
1.500- 1.999	51	7
1 .000- 1.499	78	4
600- 9 9 9	116	4
400- 5 9 9	89	2
200- 3 9 9	260	5
100- 1 9 9	420	0
50- 99	192	1

De brouwers hadden een gemiddeld vermogen van 1690 pond, wat ver uitsteeg boven het gemiddelde van een aantal andere **beroepen**.²³ Tabel 2 laat zien dat zij ook individueel hoog scoorden. Bij de 14 rijkste Leidenaren zat weliswaar geen brouwer, maar bij de volgende 18 (vermogens dalend van 7999 tot 4000 pond) waren zij met 3 vertegenwoordigd. De rijkste **Leidenaren** vinden we onder de **drapeniers**.²⁴ Afgezet tegen het grote getal van **drapeniers**, 275 volgens Posthumus, waren de brouwers niet slecht vertegenwoordigd. Vermogens onder de 4000 pond waren veel dikker gezaaid. Daar vielen de overige brouwers onder, met een vrij grote spreiding. Een koppeling van de vermogens met het benodigde bedrijfskapitaal is niet te maken. Zo wisselde $\pm$ 1500 een “huysinge **ende** brouwerije” in **Maredorp** voor 1300 pond van eigenaar. Het vermogen van de koper, Jan Adriaensz brouwer, werd in 1498 op 600 pond **getaxeerd**.²⁵

Het verloop onder de brouwers

De groep brouwers uit 1500 kan worden vergeleken met het aantal brouwers dat ca. 1477 en in 1528 in Leiden werkte.

In de jaren rond 1477 hebben zeker 23 brouwers, maar ongetwijfeld enkele meer, in de stad gewerkt. (Bijna) dertig lijkt **aannemelijk**.²⁶ Onder hen maar liefst vijf Van Tetrodes: vier zonen van Aemt van Tetrode en familielid **Jan**.²⁷ Van deze 23 komen 10 brouwers zelf, 2 weduwen en minstens 3 brouwende zonen terug in 1500.²⁸ In 1528 waren 12 brouwers bij het gilde aangesloten. Twee van hen kwamen al voor in 1500; minstens drie zijn nakomelingen van brouwers uit ± 1500 .²⁹ De lijst uit 1528 is wellicht niet uitputtend, maar meer dan 15 à 16 brouwers zullen er niet in de stad zijn **geweest**.³⁰

De tegen de dertig brouwers uit ca. 1477 stonden nog voor de welvarende jaren zeventig, waar later met weemoed als “hertog **karels tiden**” op terug werd gekeken. In aanmerking genomen dat de jaren 1480-1500 een tijd van politieke troebelen en economische stagnatie waren, valt 20 à 22 actieve brouwers in 1500 nog mee. Wellicht bleef in eerste instantie het aantal bedrijven vrij stabiel, en uitten de slechte tijden zich in vermindering van werkzaamheden per brouwerij. In 1497 stonden inderdaad brouwerijen in de stad ongebruikt en werd een productiebeperking opgelegd, opdat elke brouwer werk zou **hebben**.³¹ Later zette de daling van het aantal brouwers door. In 1528 waren er aanmerkelijk minder brouwers, ongeveer de helft, in de stad werkzaam dan 50 jaar daarvoor. In bijvoorbeeld Haarlem was het al niet anders. Daar werkten in de 15e eeuw 100 à 115 brouwers, van 1496 tot 1530 daalde het aantal geleidelijk van 106 naar 76, door concentratie van de produktie bij de grotere **bedrijven**.³² Op bescheidener schaal kan zich in Leiden hetzelfde hebben voorgedaan.

Vrouwen kwamen als zelfstandige brouwer niet of nauwelijks voor, wel zetten zij zonodig als weduwe het bedrijf voort - zoals Marytgen, de weduwe van Willem **Hugenzoen**.³³ In 1528 maakte een Mary **Wolpart** deel uit van het gilde, mogelijk de weduwe of dochter van Volpert **Roelofsz**.³⁴ We moeten tot 1411 teruggaan voor een als “die **brouster**” aangeduide vrouw, die aan het hoofd van een brouwerij **stond**.³⁵

Brouwer en schepenbank

Als beroepsgroep hebben de brouwers niet vaak invloed proberen uit te oefenen in het politieke leven van de stad. Voorbeelden zijn schaars: in 1484 verscherpte de stad op verzoek van de brouwers de regels voor het tappen van **bier**.³⁶ De “gemeen brouwers” wendden zich in 1522 tot het

afb. 3. Familiewapen van de brouwer Willem Symonsz. Stoop. Uit: Wapenkaart . . . , door Gijsbert van Rijkshuysen (Leiden 1758).

stadsbestuur met het verzoek de prijsstelling van bier en het accijnstarief te veranderen, om het mogelijk te maken een goede kwaliteit bier te **brouwen**.³⁷ De brouwerij liet zich als een nijverheid in de schaduw van de textiel kennen toen in 1531 bij een stemming van de vroedschap over een **brouwerijzaak** de brouwers werd verzocht de vergadering te **verlaten**.³⁸ Het zou ondenkbaar zijn geweest de drapeniers weg te sturen.

Individuele brouwers zijn wel te vinden in de bestuurlijke top van de stad, onder de (vier) burgemeesters en (acht) schepenen. Buiten die ambten kon men ook respectabele functies vervullen (tresorier, kerk- of **gasthuismeester**, bonmeester), maar dit waren de begeerde topfuncties. Van de ongeveer 60 bekende brouwers uit de jaren ca. 1477 tot 1530, zijn 15 à 20 man ooit burgemeester of schepen geweest, een hoog aantal. Er was een aanzienlijk verschil tussen de 15de en de 16de eeuw. Van de 23 bekende brouwers uit ± 1477 vervulden - in de periode 1470 tot 1500 - zes à zeven brouwers zo'n functie. Afgezien van niet geïdentificeerde brouwers waren in deze 30 jaar ongeveer 20 jaar zonder brouwers in de hoogste **ambten**.³⁹ De volgende periode geeft een heel ander beeld. Van 1500 tot 1550 waren slechts weinig jaren zonder brouwer onder de schepenen of burgemeesters.⁴⁰ Van de brouwers uit ca. 1500 waren 10 à 11, dat is een derde, ooit burgemeester of **schepen**.⁴¹ Van de 12 brouwers uit 1528 drong de helft door tot de stedelijke topfuncties." Er waren jaren dat brouwers veel plaatsen binnen de bestuurscolleges bezetten: 1516 (3 schepenen), 1517 (1 burgemeester, 2 schepenen), 1532 (2 burgemeesters). Frequent traden op: **Dirc** Ottensz, Jan Reijersz, Frans Gerijtsz **Goel** en **Gerijt** Boekelsz Butewech. Butewech was,

afb. 4. Portret van Dirck Ottenz. Detail van een schilderij door Cornelis Engebrechtst., 1520. Museum voor Schone Kunsten te Brussel.

© A. C.L. Brussel.

ook andere functies in beschouwing genomen, in de zestiende eeuw de absolute **koploper**.⁴³ Brouwers waren dus in het algemeen niet alleen vermogend, maar ook ruimschoots te vinden onder hen die in Leiden de lakens uitdeelden. De belangrijkste bestuurscolleges bestonden soms voor een relatief groot deel uit brouwers. Maar een aantal van hen heeft zich niet uitsluitend, en misschien zelfs niet in de eerste plaats, brouwer gevoeld.

Brouwen als hoofd- en nevenberoep

De (financiële) positie van een aantal brouwers was niet alleen op de brouwerij gebaseerd. Wie van Posthumus' "Bronnen van de Leidse textielnijverheid" kennis neemt heeft alle reden te veronderstellen dat **Dirc Ottensz** een drapenier was. **Dirc** was enkele malen waardijn, betaalde velaccijns en werd beboet wegens het overtreden van de **lakenkeuren**.⁴⁴ Voor Frans Gerritsz **Goel**, actief als brouwer vanaf ca. 1520, gold dat in nog sterkere mate. Hij was $\pm$ 1525 één van de grootste lakenproducenten van de stad: in 1527 1605 stuks op een stedelijk totaal van 22.550.⁴⁵ **Het jaar** daarop was hij **homan**, dat was bestuurslid, van het brouwersgilde en tekende als Frans Gerritsz **Goel brouwer**.⁴⁶ In 1531 behoorde **Goel** tot de brouwers die de vergadering van de vroedschap moesten verlaten bij stemming over een **brouwerijzaak**.⁴⁷ **Dirc** van den Bosch werkte als blauwverver en **drapenier**.⁴⁸ Het zijn voorbeelden. Veel brouwers waren, hoe structureel is moeilijk te zeggen, actief in de textielindustrie, wat blijkt het betalen van velaccijns en uit veroordelingen wegens het overtreden van de **lakenkeuren**.⁴⁹ En wat te denken van "Gerijt de brouwer **volder**"?⁵⁰ Wie die daar toe in staat was probeerde een graantje mee te pikken in de textiel. Maar daar niet alleen: **Gerijt** Beukelsz Butewech was behalve brouwer eigenaar van een **steenbakkerij**.⁵¹ Willem Claisz uit het bon **Gansoord** was tegelijk brouwer en **barbier**.⁵² Tot welke beroepsgroep rekende men zichzelf? Sommige brouwers kregen, of gaven zichzelf, nooit die aanduiding, anderen juist **vaak**.⁵³

De verstrengeling van werkzaamheden hing samen met het geregeleerde, Middeleeuwse karakter van de Leidse economisch leven tot $\pm$ 1575. De restrictieve bepalingen, gericht op kwaliteitsbewaking en de bescherming van de kleine beroepsgenoot, stonden een werkelijk moderne bedrijfsvoering in de weg. Dit economisch milieu gaf actieve, rijke ondernemers een impuls om zich op meer dan één terrein te **begeven**.⁵⁴

Binnen de brouwerwereld was er een aanzienlijk verschil tussen de kleine brouwers die zelf full-time bezig waren, gesteund door wat personeel, en de vermogende beroepsgenoten die zich ook met andere zaken bezighielden en dan de brouwerij aan hun meesterknecht overlieten. De sociaal-economische en politieke positie van mensen als **Dirc Ottensz** en **Gerijt** Beukelsz

Butewech was dan ook niet uitsluitend aan het beroep brouwer verbonden. Deze groep voelde zich, bezig in de brouwerij of actief in het gilde, volledig brouwer – maar op andere momenten geheel drapenier of steenbakker.

Het St. Stevensgilde

Het Leidse bierbrouwersgilde werd in 1461 opgericht. Het was daarmee een tamelijk oud **gilde**.⁵⁵ Op de zesde november van dat jaar kwamen voor het gerecht Jacob Pieter Cops, Claes Claesen Jacobse, Willem van Tetrode, Claes **Jansz**, Rutger **Jansz** en “andere goede mannen van de brouwerijen binnen Leyden”. Het gerecht gaf toestemming in de Onze Lieve **Vrouwe**-kerk een altaar op te richten, in de omloop van het koor, naast het Heilig Sacrament. Zij mochten op het altaar een broeder- en zusterschap aannemen en diensten houden, net zoals de andere broederschappen binnen Leiden dat deden. Het werd opgericht ter ere van Maria, de heilige martelaren St. Steven en St. Joris, de heilige confessor St. Anthonis en de heilige jonkvrouwe St. Cecilia en op de gebruikelijke manier fraai versierd. St. Steven was de heilige die de brouwers zich in het bijzonder als patroon kozen. Het gilde heette in de wandeling St. Stevensgilde of -broederschap en het hofje dat brouwer Willem van Tetrode in 1487 op de huidige **Haarlemmerstraat** stichtte kreeg de naam St. **Stevenshofje**.⁵⁶

Het brouwersgilde zal de gebruikelijke religieuze en sociale activiteiten hebben ontplooid. Het gilde bezat in 1505 een zestal renten, met een gezamenlijke opbrengst van bijna 12 pond hollands per jaar. Eind jaren dertig was dat 23 pond **hollands**.⁵⁷ Met de jaarlijkse bijdrage van 16 groten aan de Vrouwekerk zat het brouwersgilde (als één van de 14 broederschappen binnen deze kerk) beslist niet **hoog**.⁵⁸

Het gilde werd bestuurd door vier **homans**. De **homans** werd “omstreeks Nieuwsjaarsdag” gekozen, op één van de twee gildemaaltijden. Waarschijnlijk kwam men op 26 december bijeen, de feestdag van St. Steven. Om de continuïteit te bewaren werd uit de oude bestuursleden een “**out homan**” herkozen, de anderen werden “nieuwe **homans**” genoemd. De **homans** gaven leiding aan het gilde, ontvingen de renten van het gilde en haalden jaarlijks tegen Kerstavond de oorcondspenningen **op**.⁵⁹

Besluit

In Leiden werkten in de jaren rond 1477 minstens 23 brouwers, in 1500 hoogstens 20 à 22, in 1528 nog 12 à 16. De dalende reeks is in overeenstemming met de demografische stagnatie en de neergaande economische bedrijvigheid. De Hollandse biersteden met hun exportindustrie telden,

afb. 5. Bierpullen afkomstig van het klooster Rodenburg, tweede helft 14de eeuw. Stedelijk Museum De Lakenhal.

hoewel kleiner dan Leiden, een veelvoud aan brouwers. Haarlem had in 1490 114 brouwers, 9,5 in 1503, 79 in 1528.⁶⁰ In Gouda stonden rond 1500 156 **brouwerijen**.⁶¹ Het schaalverschil is evident, de aantallen Leidse brouwers bevestigen de positie als lokale nijverheid. En van de thuismarkt moesten de brouwers nog een deel afstaan: rond 1500 werden aanzienlijke hoeveelheden bier van buiten afgezet, vooral uit **Delft**.⁵²

De brouwers zochten breed, stromend water op. De bedrijven concentreerden zich in een aantal bonnen, met name aan de oostzijde van de stad. Rond 1500 waren **Maredorp** Rijnzijde en Burchstreng de bonnen met de meeste brouwerijen. In 1498 bezaten van 30 brouwers en **brouwersweduwen**, actief en in ruste, 18 een vermogen van 1000 pond of meer, een vermogensklasse waartoe slechts 8% van de bevolking behoorde; het gemiddeld vermogen van de 18 was 2610 pond, van alle brouwers 1690 pond. De brouwers waren als beroepsgroep in het algemeen vermogend. In 1498 waren bij de 32 rijkste Leidenaars 3 brouwers. In de 16e eeuw brachten veel brouwers het tot schepen of burgemeester, in de periode 1470-1500 gebeurde dat minder vaak.

Het beeld van de brouwers was dat van een Leidenaar in tamelijk goede

doen, onder wie – in de eerste helft van de 16e eeuw – ook veel met politieke macht. Dit groepsprofiel was echter niet alleen op het beroep brouwer gebaseerd. Juist onder de prominente brouwers vinden we vermogende ondernemers die zich ook met andere (economische) activiteiten bezighielden, of beter, niet alleen brouwer waren.

BIJLAGE

De brouwers die in 1500 in de stad leefden, gerangschikt naar bon.

WOLHUIS

1. **Volpert Roelofsz** Vermogen 2400 pond.⁶³ In 1509 **homan** van het **gilde**.⁶⁴ Schepen en **burgemeester**.⁶⁵ Actief in de **textiel**.⁶⁶ Volpert overleed in 1527/28, mogelijk zette vrouw of dochter **Mary Wolpart** het bedrijf voort.⁶⁷

GASTHUIS

2. **Huge Willemsz** Vermogen 1800 pond.⁶⁸ Huis met brouwerij op de oude Vismarkt, tussen de Maarsmans- en **Mandemakerssteeg**.⁶⁹ Getrouwd met Marytgen; 6 kinderen. **Huge** overleed in 1505, waarna Marytgen het bedrijf leidde tot zoon **Jacob Hugenz** het overnam." **Huge** liet een forse erfenis na, onder andere huizen en land." In 1522 was Jacob **homan** van het **gilde**.⁷² Hij huwde Aechte Gerritsdr Smaling, zij kregen kinderen. Aechte overleed vóór juli 1549.⁷³ Jacob woonde ± 1560 op het Rapenburg (nu no. 7).⁷⁴

ZEVENHUIZEN

3. **Dirc van Leeuwen** Vermogen 300 pond.⁷⁵ Er woonden meer personen van die naam in Leiden, dit zal de brouwer **zijn**.⁷⁶

BURCHSTRENG

4. **Aernt Jansr brouwer** Vermogen 1100 pond." Weduwnaar, voerde met zijn kinderen een huishouding. Al in 1470 kocht Aemt **Jansz** die brouwer huizen, waar onder een brouwerij met inventaris, in **Maredorp**.⁷⁸
5. **Floris van Bosch** Vermogen 1600 pond.⁷⁹ Zoon van brouwer **Dirc van Bosch** uit de bon **Hogewoerd**.⁸⁰ Schepen. Een rijk man, zoals ook blijkt uit zijn testament van mei 1513.⁸¹ Toen gehuwd met Alijdt Hugendr; hun enige kind, Comelis, was waarschijnlijk net overleden." Floris stierf 31 mei 1521, zijn vrouw 5 november 1546, zij werden begraven in de **Pieterskerk**.⁸³
6. **Gerijt Heije** 7200 pond vermogen, verreweg het grootste onder de brouwers, maar hij kon zijn aanslag niet opbrengen en werd "gelicht".⁸⁴ In 1508 vermogen tot 3000 pond geslonken." Afkomstig uit Gouda; werd in 1484 Leids **poorter**.⁸⁶ Dochter Magaretha huwde Nicolaas van **Zijl**.⁸⁷ In 1509 **homan** van het **gilde**.** Overleden na 1521.⁸⁹
7. **Jan Reyer (Dircsz)** Vermogen 900 pond.⁹⁰ In 1501/02 in het bon Burchstreng komen wonen, betrok huis met brouwerij op de Nieuwe Rijn, ter hoogte van de Burcht, tussen Ghijsbrecht Gerijtsz en Peter Comelisz, **schilder**.⁹¹ Daarvoor Koepoortsgracht, bon **Nieuwland**.⁹² In 1530 daksubsidie en nogmaals in 1532, voor **leidak** op woonhuis en **brouwerij**.⁹³ In 1509 **homan gilde**.⁹⁴ Zoon van Reyer Dircsz, waarschijnlijk drapenier, overleden na 1510.⁹⁵ Eerste huwelijk (kort voor

1500) met **Elsgen** Symonsdr, die vóór einde 1517 overleed; 6 **kinderen**.⁹⁶ **Tweede** huwelijk (1518) met Geertruyt Jansdr; 2 kinderen." Jan Reyersz overleed in 1553. Zijn nageslacht zou de familienaam Heemskerk gaan **voeren**.⁹⁸ In 1518 bezat hij landerijen, renten, huizen en voor 400 pond aan zilverwerk; jongste zoon Willem behoorde in 1584 tot de 18 rijkste **Leidenaren**.⁹⁹ Jan en na hem zijn zonen Symon, Dirck en Willem, waren vele malen schepen en burgemeester; Jan in de periode 1516-1537.

8. **Martijn Pietersr brouwer** Vermogen 900 pond." Hoewel niet geheel zeker, waarschijnlijk een brouwer. Er waren nog twee Martijn Pietersz', de toevoeging brouwer kan een onderscheid door beroepsaanduiding **zijn**.¹⁰¹ Bovendien liet hij aan het Catharinagasthuis in plaats van de gebruikelijke som geld 3 vaten bier na, wat brouwers vaker deden." Martijn Pietersz was **schepen**.¹⁰³ Hij overleed februari-november 1509.¹⁰⁴ Zijn vrouw stierf vóór juli 1499; twee **dochters**.¹⁰⁵
9. **Kerstant/Cornelis Ghijbsbrechtsz** Vermogen 300 pond.¹⁰⁶ Hij woonde elders, maar gebruikte de brouwerij van de familie **Bijman** in dit bon."⁷ Cornelis was gehuwd geweest met **Katrijn** (overleden 23 maart 1492), dochter van Pieter **Bijman**.¹⁰⁸ Moeder **Katrijn**, weduwe van brouwer Pieter Gerijtsz **Bijman**, en "Cornelis hoir zwager" werden in 1489/190 samen **beboet**.¹⁰⁹ Na het overlijden van zijn schoonmoeder (vóór 1498) zal hij het bedrijf hebben voortgezet.

GANSOORD

10. **Willem Willemsz brouwer** Vermogen 4800 pond." Woonde op de Nieuwe Rijn, tussen Hooigracht en Middelste Gracht." In 1509 **homan** gilde." Zoon van brouwer Willem Claisz en Hillegond Willemsdr (overleden resp. 17 november 1491 en 2 oktober 1492); vader van **brouwer**.¹¹³ Rond 1490 verwierf hij het Leidse poortrecht, maar legde dat in 1493 al weer **neer**.¹¹⁴ Eerste huwelijk met Comelie Dammas Symonsdr (overleden 21 april 1505), zij kregen 9 **kinderen**.¹¹⁵ Tweede huwelijk met Pietertgen Adriaensdr (overleden uiterlijk 1527).¹¹⁶ Willem gebruikte het familiebedrijf "op Gansorde". Zoon Quirijn Willemsz begon een eigen brouwerij die in 1512 werd **uitgebreid**.¹¹⁷ Willem was schepen.
11. **Jan Willemsz brouwer** Vermogen 300 pond.¹¹⁸ Niet bijzonder gefortuneerd en geen stedelijke topfuncties, wel "klein" werk als de schutterij." Overleden in 1510/1511.¹²⁰
12. **Heijnrick Dirckx brouwer** Vermogen 75 pond.¹²¹ Mogelijk de vader van brouwer Claes **Henriksz** dief 1508 in Leiden werkte", die weer de Claes **Henriksz** kan zijn die in 1512 in **Gansoord** woonde.¹²³ Bij elkaar reden hem onder voorbehoud als brouwer op te nemen.

St. NICOLAASGRACHT

13. **Dirck Ottensz** Vermogen 1000 pond.¹²⁴ **Dirc Ottensz (1476-1544)**, behoorde tot de prominente Leidenaren van zijn tijd.¹²⁵ Ook actief in de lakenindustrie. Vader Otte Heymicsz overleed op 28 september 1486, moeder Ymme op 6 oktober 1505.¹²⁶ **Dirc** was in 1511 **homan** van het **gilde**.¹²⁷ Hij trouwde met Comelie Pietersdr, hun twee kinderen, **Gilles Dirck Ottensz** (?-1559) en **Adriaen Dirck Ottensz** (?-1571) werden ook brouwer.¹²⁸ **Dirc** en zonen vervulden stedelijke bestuursfuncties. **Dirc** was in de jaren 1517-1542 vele malen schepen of burgemeester. Hij verhuisde vóór medio 1511 naar de Hogewoerd/Gangetje, waar hij een huis met brouwerij **betrok**.¹²⁹

MAREDORP RIJNZIJDE

14. *Willem Symonsz brouwer* Vermogen 500 pond.¹³⁰ Brouwerij aan Oude Rijn, in 1499 vervanging 9 roeden rietdak door pannen.¹³² Echtgenote overleed in 1509.
15. *Jacob Danelsz van Tetrode* Vermogen 1600 pond.¹³³ Zoon van brouwer Danel van Tetrode (aan de pest overleden in 1494).¹³⁴ Zijn moeder Katrijn (vermogen van 6000 pond) woonde elders in de stad.¹³⁵ Jacob stierf op 10 januari 1519 (begraven in de Pancras); zijn vrouw Agatha Jansdr op 25 mei 1518.¹³⁶ Brouwerij overgenomen door zoon *Danel Jacobsz*, die trouwde met Haesgen Dircksdr.¹³⁷ Geen kinderen, zodat met Danel een eind kwam aan deze tak van de brouwersfamilie Van Tetrode.¹³⁸ Danel overleed in 1535.¹³⁹
16. *Quirijn Dircsr brouwer* Vermogen 1800 pond.¹⁴⁰ Vader van brouwer *Willem Quirijnsz*, die trouwde met Genefeva Pietersdr (overleden in 1518); drie dochters.¹⁴¹ Quirijn was toen nog in leven.
17. *Jan Aemtsz van Tetrode* Vermogen 2200 pond. Ca. 1477 al actief. Woonde naast de "cloetbaan" aan de Vest(sloot).¹⁴³ Gehuwd met Machteld Heijnricksdr.¹⁴⁴ Jan Aemtsz overleed, op hoge leeftijd, op 20 januari 1527; hij werd in de Pancras begraven.¹⁴⁵
18. *Jan de Wilde brouwer* Vermogen 1300 pond.¹⁴⁶ Al brouwer rond 1477. In 1506 daksubsidie voor pand bij Jan Vossensteeg, mogelijk zijn brouwerij.¹⁴⁷ Zijn echtgenote stierf in 1499, Jan zelf in 1507; zij hadden kinderen.¹⁴⁸
19. *Allert Meesz* Vermogen 200 pond.¹⁴⁹ Brouwerij aan de Oude Rijn, in 1514 subsidie voor aanbrengen leien.¹⁵⁰ Overleed vóór februari 1522.¹⁵¹ Testament (uit 1526) van weduwe Sophie beschreef behoorlijk vermogen.¹⁵² Vier kinderen; één van de twee zonen, *Quirijn Allertsz*, volgde op in de brouwerij. Allert Meesz had in 1498 een bescheiden vermogen en drong niet door tot de hogere bestuurlijke functies, wel was hij bonmeester.¹⁵³ Quirijn Allertsz (1500-1559) was vele malen schepen.¹⁵⁴ Quirijn trouwde met Lijsbet Jan Cornelisdr.¹⁵⁵ Hij heeft onder meer in de Hoogstraat, op de hoek bij de Visbrug, gewoond.¹⁵⁶
20. *Jacob van Noorde* Vermogen 1800 pond.¹⁵⁷ Rond 1480 al in dit bon werkzaam als brouwer.¹⁵⁸ Jacob overleed in 1502, zijn vrouw Claesgen Claes Victorsdr op 2 september 1509.¹⁵⁹ In 1507 vertrok een Aelbaem van Noorde brouwer uit de stad, mogelijk een zoon van Jacob die in 1502 de brouwerij had overgenomen.¹⁶⁰

MAREDORP LANDZIJDE

21. *Jan Claisz brouwer* Vermogen 3600 pond.¹⁶¹ Vrouw Adriane stierf op 3 september 1504, hijzelf, op hoge leeftijd, op 27 maart 1510.¹⁶² Schepen en behoorde in 1492 tot de 4 man die uit de vroedschap werden gekozen om 2 dagen per week de burgemeesters op het stadhuis bij te staan.¹⁶² Jans' dochter Katrijn was gehuwd met *Willem van Lodensteijn*, die in het renteboek van het gilde wordt genoemd.¹⁶⁴ Waarschijnlijk voerde Willem het bedrijf voor zijn bejaarde schoonvader, en kwam zo in het gilde terecht. Katrijn overleed op 19 juni 1504; twee dochters.¹⁶⁵ Willem overleed waarschijnlijk tussen 1506 en 1515.¹⁶⁶

OVERMARE RIJNZIJDE

22. *Dirc Aemtsz van Tetrode* Vermogen 1200 pond.¹⁶⁷ Al brouwerin 1477. Waarschijnlijk overleden hij, zijn vrouw Neeltgen en drie kinderen in 1517/18.¹⁶⁸

23. *Dirc van Delff* Vermogen 1800 pond.¹⁶⁹ Ook al actief in 1477. Voerde samen met zijn dochter een huishouding. Overleden februari-november 1504.¹⁷⁰ Claer, zijn dochter, hielp het Leidse Weeshuis aan een eigen brouwerij.¹⁷¹
24. *Jan Adriaensz brouwer* Vermogen 600 pond.¹⁷² Kocht vóór juni 1502 woonhuis met brouwerij van zwager Hobbe Pietersz, in Maredorp, naast heer Willem van Petten.¹⁷³ Moeder Hadewij stierf in 1499 als beginn.¹⁷⁴ Adnaen leefde nog in 1520.¹⁷⁵

OVERMARE LANDZIJDE

25. *Kerstijn van Tetrode* Vermogen 2400 pond.¹⁷⁶ Kerstijn Aerntsdr was de weduwe van brouwer Willem van Tetrode, die mogelijk overleed op 4 december 1487, kort na stichten St. Stevenshofje op de huidige Haarlemmerstraat, naast hun huis.¹⁷⁷ Geen kinderen; de brouwerij zal door iemand anders gebruikt zijn. Kerstijn overleed tussen februari en november 1508.¹⁷⁸
20. *Willem Gerijt Heerenz.* Vermogen 300 pond.¹⁷⁹ Overleden 1512/13.¹⁸⁰

HOGEOERD

27. *Dirc van Bosch* Vermogen 1600 pond.¹⁸¹ Als brouwer in 1477 genoemd. Actief in de textiel.¹⁸² Schepen en burgemeester. Overleden in 1505.¹⁸³
28. *Gerijt Aernts (die lange printer)* Vermogen 450 pond.¹⁸⁴ Leefde nog in 1514.¹⁸⁵
29. *Willem Stoop Symonsz* Vermogen 600 pond.¹⁸⁶ Schepen. Waarschijnlijk overleden in 1518.¹⁸⁷

NOTEN

GAL = Gemeentearchief Leiden, met de archieffondsen: SA I = Secretariearchief 1253-1575; Ke = archief Kerken; Gh = archief Gasthuizen; Weesk = archief Weeskamer; ORA = Oud-rechterlijk Archief; Gi = archief Gilden. ARA = Algemeen Rijksarchief, archieffondsen: HvH = Hof van Holland; Rekrek = Grafelijkheidsrekenkamer Rekeningen.

1. Aan de Middeleeuwse Hollandse brouwnijverheid is nog geen monografie gewijd. Naast de algemene literatuur zijn er studies over enkele steden: J.C. Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie* vóór 7600 (Amsterdam, 1950); V.C.C.J. Pinkse, "Het Goudse Kuitbier" in: J.E.J. Geselschap e.a. (ed), *Gouda zeven eeuwen stad, hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda* (Gouda, 1972) 91-129. Aanzet voor Leiden: R. Ladan, *Bier, brouwer en belasting. Aspecten van de Leidse brouwnijverheid van ± 7400 tot ± 7540* (ongepubliceerde doctoraalscriptie RUL; Leiden, 1988).

2. Deze bijdrage richt zich uitsluitend op de brouwers (een artikel over de Leidse brouwnijverheid is in voorbereiding). Buiten beschouwing blijven het personeel van de brouwers en de brouwerijen/brouwers van gasthuizen en kloosters, die in het Middeleeuwse Leiden aanwezig waren.

3. De lijsten staan in de stadsrekeningen over (1497)-1498, 1499, 1500, 1502, respectievelijk GAL, SA I, inv. 578, f27v-98v, inv. 579, f27r-f56r, inv. 580, f34r-f52v en inv. 581, f30r-f54v. Het ging om 3011 aangeslagen gezinshoofden van wie een aanzienlijk deel te arm was om aan de belasting bij te dragen. De heffing werd genoteerd per bon, stadsgedeelte, waarvan Leiden er in die tijd 18 telde. De stadsrekeningen liepen van 10 november tot 10 november; rekeningjaar (bijv.) 1497-1498 als "1498" in bijdrage. In dit artikel de jaren 1498-1502 bijeengenomen als "1500".

Een korte **typering** van de **belastingheffing** in: D.E.H. de Boer, "Te vorgelinc geleit." Sociale en economische problemen in Leiden aan het eind van de middeleeuwen", *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle, 1982) 7-22, aldaar 8-11. Analyse in: N.W. Posthumus, *De*

geschiedenis van de Leidse lakenindustrie I. De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw), ('s-Gravenhage, 1908) 386-405 en bijlagen.

4. Het rentenboek van de St. Stevensbroederschap (het brouwersgilde) loopt over de jaren 1505-1538 (GAL, Ke, inv. 373). Overig materiaal: o.m. stadsrekeningen, rekeningen van het St. Catharinagasthuis, voogdijregelingen, rechterlijke archieven.

5. GAL, Ke, inv. 373, f24v (lijst verder rentenboek-B te noemen). Datering lijst: na aanleg rentenboek (1505) en vóór overlijden Jan Willemsz (tussen 21 februari 1510-21 februari 1511; GAL, Gh, inv. 335, no. 5, f3v), die op de lijst voorkomt.

6. De 16: no's 1, 2 (inrentenboek-B deweduwe), 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15 (Jacob), 17, 19, 22. De zonen: Willem Quirijnsz in rentenboek, vader Quirijn Dircsz in belastinglijst (no. 16), idem Quirijn Willemsz met vader Willem Willemsz (no. 10) en (mogelijk) Claes Henriksz met vader Heijnrijk Dircz brouwer (no. 12). De 19e naam was Willem Hugenz, mogelijk de Willem Hugenz van Noorden uit de belastinglijsten, maar die was toen zeker (nog) geen brouwer (GAL, SA I, inv. 578, f34r). Zijn vermogen was in 1498 slechts 60 pond, hij bracht slechts 1/3e van zijn aanslag op. Hij woonde in het bon Hogewoerd, terwijl brouwer Willem Hugenz later zou wonen en brouwen op de Nieuwe Rijn, ter hoogte van de Nieuwstraat (GAL, SA I, inv. 1541/R 1427).

7. GAL, Ke, inv. 373, f22v (verder te noemen: rentenboek-A). Datering: na aanleg rentenboek (1505) en vóór overlijden Kerstijn van Tetrode in februari/november 1508 (GAL, SA I, inv. 587, f3r in combinatie met GAL, Gh, inv. 335, no. 4, f4r).

8. Mees Dircz overleed op 22 april 1511 (GAL, Ke, inv. 417, f74r). In de belastinglijsten één Dirck Comelisz, bon Rapenburg, (uitsl. 1498). Vermogen geschat op 40 pond, maar wegens armoede betaalde hij niets. Geen brouwer (GAL, SA I, inv. 581, f54v).

De acht: no. 5, 15 (alleen Katrijn), 16, 17, 21 (alleen Willem van Lodensteijn), 25, 26, 28. Delijst wekt de indruk veel inactieve" te bevatten. Slechts 2 van de 10 (4, 17) komen ookvoorin lijsten met actieve brouwers, wat kan betekenen dat de betalers van oorcondspenningen van rentenboek-A een bijzonder positie in het gilde innamen, bijv. weduwen en brouwers-in-ruste. Van de 10 zouden relatief veel snel na ± 1507 komen te overlijden, wat op hoge leeftijden kan wijzen.

9. GAL, SA I, inv. 581, f44v. Buiten rentenboek-A is mij geen vermelding van Willem van Lodensteijn als brouwer bekend.

10. ARA, Rekrek, inv. 178, f15r.

11. Actief in ± 1477, mogelijk niet meer in ± 1500: no's 18, 21, 23, 27; in ± 1500 nog wel actief: no's 4, 17, 22 (allen rentenboek-B).

12. De no's 8, 12, 24, 29.

13. De aanduiding "brouwer" in de bronnen sloeg niet altijd op een beroep. Het kon een (zich vormende) achternaam zijn, zeker als behalve het lidwoord ook een patroniem ontbrak. De verkoop van bier in 1513 door brouwer Dirc Ottensz aan Symon brouwer is een sprekend voorbeeld (GAL, SA I, inv. 685, los blad tussen f12-f13). Bij de vermelding van een "brouwer" is bevestiging uit andere bron geëist voordat iemand als brouwer is opgenomen: personen uit het rentenboek van het gilde en zij die als "die brouwer" voorkomen zijn als brouwer opgenomen, tenzij er redenen zijn daar van af te wijken (hoewel brouwersknechten doorgaans met die term werden aangeduid noemde het Catharinagasthuis haar knechten ook wel "die brouwer" of "onse brouwer" (GAL, Gh, inv. 302, passim)). Verder is van geval tot geval een afweging gemaakt.

De vijf niet-brouwers ± 1500: 1. Gerijt (Aemtsz) brouwer (GAL, SA I, inv. 578, f68r). Geen aanwijzing dat hij een brouwer was; wel actief in de textiel (o.a. genoemd in opsomming waardijns en drapeniers uit 1493 (N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid* ('s-Gravenhage, 1910-1922), I en II, met name II, no. 703). 7 augustus 1509 overleden (GAL, Ke, 417, f172r). Wel in deze tijd een "Gerijt die brouwer" als knecht Catharinagasthuis (GAL, Gh, inv. 302, no. 28, f21v). 2. Claes brouwer; uitsl. 1502 (GAL, SA I, inv. 581, f46r). Vermogen 75 pond, laag voor een brouwer. Geen aanwijzing dat hij een brouwer was, hoewel brouwers van deze naam in Leiden hebben geleefd (van 1438 tot 1479 vermeldingen van brouwer Claes Claesz (GAL, ORA, 4A, p99; GAL, Gi, inv. 81; GAL, SA I, inv. 84, f180r). Een brouwer Claes Claesz overleed voor of in 1493 (GAL, SA I, inv. 563, f29v). Na Claes brouwer een Claes Claesz

brouwer genoemd in 1512 (GAL, SA **I**, inv. 655) tot in de jaren dertig (GAL, **ORA**, 76C, acte 86). 3. Aemt (in 1502: Gerijtsz) brouwer, **Gansoord** (GAL, SA **I**, inv. 578, **f73v**). In latijnse tekst “brouwer” i.p.v. “braxator” genoemd, dus geen brouwer (GAL, Ke, 417, **f172r**; anno 1509). 4. Jan **Jacopsz** de brouwer; vermogen geschat op 50 pond, betaalde slechts deel (uitsl. 1498; GAL, SA **I**, inv. 578, **f80v**). Waarschijnlijk brouwersknecht. Jan van **Scagen**, een **brouwersknecht**, ook op 50 pond getaxeerd (GAL, Gh, inv. 302, 36, **f3r**; (GAL, SA **I**, inv. 578, **f70v**). 5. Jan brouwer, **Maredorp** Landzijde. Vermogen op 40 pond getaxeerd, maar betaalde niets wegens armoede (GAL, SA **I**, inv. 578, **f91v**). Woonde temidden van andere armen in de Duizendraadsteeg. 14. Voorbeelden: GAL, Weesk. inv. 113A, **f109r**; GAL, **ORA**, inv. 41H, **f63r**; GAL, SA **I**, inv. 593, **f98r**.

15. Het schilderij hangt in het Museum voor Schone Kunsten te Brussel. Afbeelding o.a. in J.D. Bangs, *Cornelis Engebrechtsz's Leiden. Studies in Cultural History* (Assen, 1979) 216. Na enige discussie wordt thans niet meer betwijfeld dat het **Dirc Ottensz** en diens brouwerij betreft (zie: *Leidenars voor de Grote Raad 1470-1580*, (Leiden, 1981) 27).

16. De ruimte op de begane grond werd ingenomen door eest, brouwketel en beslagkuipen. De eerste en tweede verdieping waren voor het mouten van het graan en opslag. Op het schilderij is men juist bezig voorraden naar de tweede verdieping te hijsen. Bij het maken van mout uit graan werden korrels bevochtigd om te ontkiemen. Op de zolder werd het natte, ontkiemde graan in een tochtstroom weer gedroogd; een luik staat daartoe open. Voor de brouwerij staat een hefboom om water te putten, dat via een goot de brouwerij binnen werd geleid. Links van de brouwerij staat een varkenshok. Varkensmesten was een voor de hand liggende bijverdienste: een brouwer had **bostel** (afvalproduct brouwerij), een veel gebruikt veevoer, in overvloed. Ontwikkeling van het brouwproces van de 14 tot de 17e eeuw: **Loenen, De Haarlemse brouwindustrie**, 22-30

17. De aantallen brouwerijen zijn gelijkgesteld aan de 29 brouwers uit het overzicht van 1500. Vanzelfsprekend is het mogelijk dat brouwerij en woonhuis in verschillende bonnen lagen, maar in de regel lagen woonhuis en brouwerij op één erf. Gescheiden wonen en werken kwam verder de 16e eeuw waarschijnlijk vaker voor, met vermogende Leidenaren met meer dan één economische bezigheid (vergelijk de paragraaf over “Hoofd- en nevenberoep”).

18. De Boer, *Te vorgelinc geleit*, 10. NB: Geldbedragen staan in ponden (in de tabellen: lb) van 40 groten en een enkele keer (uitdrukkelijk) in het pond **hollands** van 30 groten.

19. Het gemiddelde voor **Gansoord** wordt nog gedrukt door de 75 pond van Heinrich Dirksz brouwer, die onder voorbehoud in het overzicht van brouwers 1500 is opgenomen. Zonder hem 2550 pond. NB: gezien kleine aantal waarnemingen mogen de gemiddelden slechts als indicatie worden gezien.

20. Posthumus, *Geschiedenis lakenindustrie*, 388.

21. De brouwers zijn de 29 van het **bongewijze** overzicht van 1500, plus **Katrijn Danel** van Tetrode weduwe, wier **vermogen** immers uit de brouwering voortkwam.

22. Tabel 2 gebaseerd op Posthumus, *Geschiedenis lakenindustrie*, 386-387.

23. Posthumus, *Geschiedenis lakenindustrie*, 397-398.

24. Posthumus, *Geschiedenis lakenindustrie*, 397-398.

25. GAL, **ORA**, inv. 41H, **f63r** (met 1299 Rijngulden à 40 groten). Zie noot 172.

26. In de stadsrekening over 1477 een lijst van 10 brouwers die bier aan de stad verkochten (GAL, SA **I**, inv. 556, **f141v-142r**). Het waren: **Dirc** van Bosch, **Dirc** van Delff, **Dirc** Hont, **Dirc** Wouter Danelsz, **Heijnric** Baselaer, Jan Claisz **anden** Roden Steen, Jan van Tetrode, Willem van Tetrode, Willem Claisz op Gansoord, Willem Jacob **Eversz**. De overigen komen uit 1477, met een marge van max. 8 jaar naar beide kanten. Het zijn: **Aernt Jansz**, Jacob van **Noorde**, **Danel** van Tetrode, **Dirc** Aemtsz, Jan **Aerntsz** van Tetrode en Jan de Wilde (zie voor hen de bijlage). Voorts: **Clais** Claisz die brouwer (GAL, SA **I**, inv. 84, **f180**, anno 1479); **Dirc Jansz** die brouwer (GAL, **ORA**, inv. 4C, **f34r**, **f43r**); **Dirc** die man die brouwer (GAL, **ORA**, inv. 4B, **f275r**; anno 1476); Hobbe Pietersz: verkocht brouwerij (GAL, **ORA**, 41H, **f63r**); Michiel Claisz brouwer (anno 1473 in GAL, Klo, inv. 1091; hij moet de Michiel Claisz zijn bij wie de stad in 1456 bier kocht (GAL, SA **I**, inv. 1021, **f5r**)); Willem Claisz brouwer **a/d** Rode Steen: door plaatsbepaling onderscheiden van de andere brouwer Willem Claisz (GAL, SA **I**, inv. 552,

f159v); Willem **Gerijtsz** brouwer (GAL, SA 1, inv. 558, f161v) acht ik identiek aan Willem **Gerijt Heerenz** uit renteboek-A. Mogelijk nog brouwers onder (enkelens waren dat zeker niet): Willem brouwer uit 1473 (GAL, Gh, inv. 456, pag. 90). **Aernt** (Gerijtsz) brouwer (oa 1475); zie noot 13. Ghijsbrecht brouwersz (1470; betaalde velaccijns) zo genoemd omdat hij de zoon van **Reinier** de brouwer was (en kleinkind van een Ghijsbrecht) (GAL, Ke, inv. 416, f103v; Posthumus, *Bronnen textielnijverheid*, I, 467). Jan brouwer (**Jansz**) (1476; GAL, SA I, inv. 522, fl1r) en Pieter (**Jansz**) brouwer (oa 1472; Th.H. Lunsing Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* 1 (Leiden, 1987) 81,121) mogelijk zonen van Jan brouwer (oa 1449; GAL, SA I, inv. 522, fl 1r). Pieter was timmerman, (GAL, SA 1, inv. 524, f180r). Schatting getal 30: onder de 23 brouwers zitten zeker 14 Hoekse partijgangers (criterium: voorkomen in lijsten (148112) met beboete Hoeken; ARA, **Rekreke**, inv. 178 en 179). Gesteld dat er ook 14 Kabeljauwse brouwers waren, dan komt het totaal al op bijna dertig.

27. De 5 zonen (en 3 dochters) van **Arent** van Tetrode bij: H. Kleibrink en R. Spruit, *Hofjes in Leiden* (Leiden, 1979) 37.

28. Terug in overzicht 1500: de no's 3, 4, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 27. Zonen: no. 5, 10, 15. Weduwen: no's 15, 25.

29. GAL, Ke, inv. 373, f29r. Lijst zonder datering; in de bron tussen ontvangst renten uit 1527 en 1529, in hand ontvanger renten in 1528. Conclusie: 1528. De 12 waren: **Dirck** Ottensz, Jan Reijersz, Aryan **Jansz**, Claes **Aryansz**, **Cornelis Poelsz**, **Danel** Jacobsz van Tetrode, Frans **Gerritsz Goel**, Gerrit Boekelsz Butewech, Jacob **Hugenz**, **Mary Wolpart**, Quirijn Allertsz en Willem Dirksz. De **Arent Jansz** brouwer uit dezelfde vereist uitleg. Van 1470 tot jaren veertig 16e eeuw wordt regelmatig een brouwer **Arent Jansz** genoemd (o.a. in renteboek). Conclusie: twee personen, met de overgang van personen op onbekend tijdstip.

30. Buiten de 12 in ieder geval: Willem **Willemsz** brouwer, 26-3-1528 (GAL, SA 1, inv. 384B, f9r) en Baertout die brouwer, 1529 (GAL, Gh, inv. 302, no. 54, los tussen f6/f7).

31. GAL, SA 1, inv. 497, f12r; oktober 1497.

32. Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 20, 71-74.

33. GAL, Ke, inv. 373, f24v.

34. GAL, Ke, inv. 373, f29r.

35. Typische vrouwenaken in het brouwbedrijf waren het "**wryngen**" (beslagmaken) en koken van de **wort** (het eigenlijke brouwen). De laatste werd als "brouster" aangeduid (Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 29,125). "Beatrijs die brousterupten Rijn" ontving in 1411 uit erfenis 27 pond, waarschijnlijk i.v.m. kosten bij uitvaart. Dat maakt aannemelijk dat zij een bedrijf leidde, en niet het personeelslid belast met het koken van **wort** was.

36. GAL, SA I, inv. 953, fl lv.

37. GAL, SA I, inv. 383, f317v-f318v, f323v-324r.

38. GAL, SA 1, inv. 384C, f22r; oktober 1531 (Dirck Ottensz, Jan Reyersz, Claes **Adriaensz** en **Gerijt Boekelsz** Butewech).

39. En wel **Dirck** van Bosch, Hobbe **Pietersz**, Willem Jacob **Eversz**, Jan van Tetrode, **Dirck** Wouter **Danelsz** en Jacob van Noorde. Van Jan **Adriaensz** (schepen 1491/93) is niet te zeggen of hij de brouwer van die naam was. Bron: alle namen van schepenen en burgemeesters ontleend aan P.U. van der **Laaken**, *Magistraatslijsten 1260-1641* (Leiden, 1987), in Bibliotheek GAL, no. 15077. Het jaar is jaar van benoeming.

40. **Vijf jaar** zeker zonder brouwer (1503,1507/1510). Het jaar 1501 is **onzeker, omdat onbekend** of Willem Stoop = brouwer Willem Stoop **Symonsz**.

41. De no's 1, 5, 6, 7, 8, 10, 13, 20, (21), 27, 29. No 21 onzeker: Willem van Lodensteijn. Iemand van die naam wordt van 1515 tot 1535 frequent als schepen of burgemeester genoemd. Onze Willem overleed echter waarschijnlijk tussen 1506-1515 (zie noot 166).

42. **Dirck** Ottensz, Jan Reyersz, Frans Gerijtsz **Goel**, **Gerijt** Boekelsz Butewech, **Adriaen Jansz** (van **Barrevelt**, vgl. S.A. Lamet, *Men in government: the pariciate of Leiden 1550-1600* (Massachusetts, 1979)), Quirijn Allertsz.

43. Zie Lamet, *Patriciate*, 250, voor een kenschets van zijn opmerkelijke publieke loopbaan.

44. Waardij: in periode $\pm 1513 \pm 1533$ (Posthumus, *Bronnen textielnijverheid* II, pag. 834, 926, 381). Velaccijns: idem, pag. 165, 173. Overtreding keuren: idem, pag. 215.

45. Lakenproductie: Lamet, *Patriciate*, 192. Acht keer **waardijn** tussen 1519 en 1546 (idem, 398).
46. GAL, Ke, inv. 373, **f28v**.
47. GAL, SA, inv. **384C**, **f22r**.
48. Posthumus, Bronnen textielindustrie **II**, 35, 38, 50.
49. Betalingen velaccijs in Posthumus, *Bronnen textielindustrie I en II*, passim. Voor overtredingen van de lakenkeuren de Correctieboeken (GAL, **ORA**, inv. 4, diverse delen) en de Schoutrekeningen (GAL, SA **I**, inv. no.'s. 1001-1011).
50. ARA, **Rekrek**, inv. 178, **f36v**.
51. Lamet, *Patriciate*, 205.
52. ARA, **Rekrek**, inv. 178, **f51r**: Meester Willem Claisz brouwer **ende** barbier, bon Gansoord.
53. Niet brouwer genoemd: **Dirc** en Florijs van Bosch, **Dirc** Ottensz, **Allert Meesz**. Wel: Jan de Wilde brouwer, Jan Claisz brouwer, **Adriaen** Jans brouwer. Zowel **Gerijt Beukelsz** Butewech als **Frans Gerritsz Goel**, beiden uitdrukkelijk niet allen brouwer, noteerden zichzelf in het rentenboek van het gilde met "brouwer" achter hun naam (GAL, Ke, inv. 373, **f26r** (Butewech; anno 1525) en **f28v** (Goel; anno 1528)).
54. Vergelijk Howell, *Women, production and patriarchy*, (Chicago, 1986) 59-69 met Posthumus, *Geschiedenis lakenindustrie* 1, 403-405, voor discussie over karakter Leidse economie ("vroeg-kapitalisme" versus "small-commodity"-industrie).
55. GAL, Gi, inv. 181; een afschrift uit de zeventiende eeuw.
56. D.E.H. de Boer, "Het Sint Stevenshofje tot het eind van **de 18e eeuw**, *De Leidse hofjes* 3 (1973) 25-37.
57. GAL, Ke, inv. 373, **f2rv**, **f34rv**. Met de Engelse Nobel op 96 en de Rijns gulden op 40 groten.
58. F. van **Mieris**, *Beschryvinge der stad Leyden* (...) (3 delen; Leiden, 1762-1784), deel **I**, 88.
59. GAL, Ke, inv. 373, **f32v**, **f33r**, **f34r**.
60. **Loenen**, *Haarlemse brouwindustrie*, 20.
61. Pinkse, *Gouds Kuitbier*, **125**.
62. **Ladan**, *Bier Leiden*, 25-26.
63. GAL, SA **I**, inv. 578, **f28v**. Kwalificatie brouwer (**verder "Kw.br."**); rentenboek-B. NB: tenzij anders aangegeven, verwijzing naar de vindplaats in de stadsrekening over 1498.
64. GAL, **ORA**, inv. **4F**, **f22r**.
65. Ook in de bijlage functies van burgemeester **en/of** schepen ontleend aan Van der **Laaken**, *Magistraatslijsten*. Bij brouwers die schepen of burgemeester zijn geweest verder geen verwijzing naar Van der **Laaken**.
66. Overtreding lakenkeuren: GAL, SA **I**, inv. 1001, **f8v** (in 1487); GAL, **ORA**, **4G**, **f120** (in 1525).
67. GAL, Gh, inv. 302, no. 53, **f3r**. Veel overlijdensjaren ontleend aan de rubriek inkomsten uit testamenten in de rekeningen van het St. Catharinagasthuis (GAL, Gh, serie inv. 302). Die rekeningen lopen van 21 februari tot 21 februari. **Overlijdens** tijdens dat **rekeningjaar aangegeven** met (bijv.): **1487/88**. Vergelijking met exacte sterfdata (GAL, Ke, inv. 417) leert dat uitbetalen testament vrij snel op overlijden volgde. Hetzelfde geldt voor de rubriek **pondgelden/** bestertfen uit de stadsrekeningen, die ook is gebruikt voor sterfjaren.
68. GAL, SA **I**, inv. 578, **f65v**. **Kw.br.**; rentenboek-B.
69. **Huge** Willemsz staat genoteerd "**upten Rijn**", tussen kopjes **Mandemakers-** en **Maarsmans-**steeg (GAL, SA **I**, inv. 578, **f65rv**).
70. GAL, SA **I**, inv. 584, **f2r**.
71. Rentenboek-B noemt in lijst brouwers "**Huge** Willemsz weduwe", zij leidde dus bedrijf. GAL, **Weesk**, inv. 113A, no 509 (voogdijzaak 24-3-1506).
72. GAL, SA **I**, inv. 602, **f5v**.
73. H.J. van der Waag, "Het Leidse voorgeslacht van Anna Kramer", *Ons Voorgeslacht* 33 (1978) 50-5 **I**, aldaar 50.
74. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg* 1, 156.
75. GAL, SA **I**, inv. 578, **f56r**. **Kw.br.**; rentenboek-B en GAL, SA **I**, inv. 953, 3e katern, **f4r** (anno 1494).

76. De twee naamgenoten: GAL, SA 1, inv. 578, **f39r** (Coenensteeg, bon Hogewoerd) en **f80r** (St. Nicolaasgracht) konden slechts 4s resp. niets opbrengen. Het lijkt een cirkelredenering om iemand op zijn vermogen af te wijzen en elders te concluderen dat de brouwers in het algemeen niet onbemiddeld waren, maar van een zeker vermogen kunnen we bij deze beroepsgroep à priori zeker uitgaan. Ook rond 1480 leefden er zeker 2 **Dirc** van **Leeuwens** in de stad (ARA, **Rekre**, inv., 178, **f26r** en **f39r**).
77. GAL, SA **I**, inv. 578, **f68v**. **Kw.br.**: rentenboek-A en -B.
78. GAL, SA 1, inv. 1516.
79. GAL, SA **I**, inv. 578, **f68r**. **Kw.br.**: rentenboek-B.
80. Familierelatie: GAL, Gh, inv. 118: Floris Dircx van Bosch.
81. GAL, **ORA 76A**, **f102r-104r**.
82. GAL, Gh, 302, no. 38, **f4r**, over 1513/14, waarschijnlijk naar aanleiding van overlijden zoon het testament gemaakt.
83. C. Hoek, *Grafchriften te Leiden en Rotterdam*, **Ons Voorgeslacht** 16 (1961) 10-12, aldaar 11, in combinatie met GAL, SA 1, inv. 1840 en GAL, Gh, inv. 302, no. 46, **f3r**.
84. 1498: GAL, SA **I**, inv. 578, **f68r**, 1499: GAL, SA 1, inv. 579, **f45r**. Nieuwe taxatie: 6000 pond.
85. Posthumus, *Geschiedenis lakenindustrie* **I**, 392.
86. **Gerijt Heije "vander Goude"**; GAL, SA 1, inv. nrs. 21, **f122v** en 84, **f182r**.
87. Margaretha overleed 15-2-1505 (GAL, Ke 417, **f180v**).
88. GAL, **ORA**, inv. **4F**, **f22r**.
89. 1521 nog in leven: GAL, **ORA**, **4G**, **f52r**.
90. 1502: GAL, SA **I**, inv. 581, **f44v**. **Kw.br.**: Rentenboek-B.
91. **H.J.** van der Waag (ed), *Grote Bewijzen B*, *On Voorgeslacht* 29 (1974) 249-328; 30 (1975) 1-146, aldaar 257. Zie over hem ook: R.C.J. van **Maanen**, "Vroegere eigenaren en bewoners van de Kooyker-panden", in: H.S. Broekhuis, "Met *verschuldigde* achtung". *Honderdvijfentwintig jaar boekhandel Kooyker te Leiden*, 1863-1988 (Leiden 1988) 44.
92. 1498: GAL, SA **I**, inv. 578, **f43v** (verm. ook 900 pond). Onzeker of op Koepoortsgracht al brouwerij, daarom onder Burchstreng opgevoerd.
93. GAL, SA **I**, inv. 614, **f73v**; inv. 615, **f46v**.
94. GAL, **ORA**, **4F**, **f22r**.
95. O.A. van der Meer, "Rondom het gezin van Jan Reyer **Dirckxz.** (van **Heemskerck**)", De Nederlandse *Leeuw* LXXVIII (1961) 286-321, aldaar 291.
96. Van der Waag (ed), *Grote Bewijzen B*, 257; trouwdatum volgens Van der Meer, *Rondom Jan Reyer Dirckxz.*, 307. De verhuizing in 1501/1502 van de Koepoortsgracht naar de Nieuwe Rijn kan met het huwelijk hebben samengehangen.
97. Huwelijkse voorwaarden: GAL, **ORA 76C**, acte 58 (dd 1981518). Van der Meer, *Rondom Jan Reyer Dirckxz.*, 295-298.
98. GAL, SA **I**, inv.nr. 976 (dd. 5-1-1545) J.J. Woltjer, "De "alderrijcste" te Leiden in 1584", *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle, 1982) 23-34, aldaar 25.
99. GAL, **ORA**, inv. **76C**, acte no. 58. 1584: Woltjer, "De *alderrijcste*", 24-27.
100. GAL, SA **I**, inv. 578, **f68v**. **Kw.br.**: zie bijlage.
101. De andere twee: GAL, SA **I**, inv. 578, **f39r**, **f90v**. 1483: **Martijn Pietersz wielemaker** (GAL, **Weesk**, inv. 113A, **f405r**).
102. GAL, Gh, inv. 302, no. 35, **f4r**. Brouwer **Jan** van Rijn liet het Catharinagasthuis een vat bier na (GAL, Gh, inv. 302, no. 3, **f4v**; anno 1456/7), **Katrijn**, de weduwe van **Meynairt Pietersz** testeerde ook vat bier (GAL, SA **I**, inv. 302, **f7r**); haar vooroverleden man moet de **Meynairt Pietersz** brouwer uit 1489 zijn (GAL, SA **I**, inv. 953, flr, tweede katern).
103. In de gasthuisrekening over 1509/10 het testament van **Martijn Pietersz "scepen"**; valt samen met overlijden **Martijn Pietersz** brouwer in stadsrekening over 1509 (zie noot 104). Conclusie: onze brouwer was de **scepen** van die naam.
104. GAL, SA 1, inv. 589, **f29v**, in combinatie met GAL, Gh, inv. 302, no. 35, **f5v**.
105. GAL, **Weesk**, inv. 113A, **f467r**.
106. GAL, SA 1, inv. 578, **f42v**. **Kw.br.**: rentenboek-B.

107. 1498-1501 bon Nieuwland (SA I, inv. 580, f38r); 1502 bon Gasthuisvierendeel (inv. 581, f43r). In 1502 zeker actief als brouwer (GAL, SA I, inv. 680, los blad tussen fl B-12A). Gebruik brouwerij: in 1503 liet Cornelis Ghijsbrechtsz die brouwerop **Trijn** Bimans brouwerij pannen leggen (in april 1504 betaling; (GAL, SA I, inv. 649; kwitantie dd 15-4-1504)). De erven van **Katrijn Bijman** woonden ± 1500 in het bon Burchstreng (GAL, SA I, inv. 578, f68r), evenals **Katrijn** zelf in 1481 (ARA, **Rekrek**, inv. 178, f51r). Ik neem aan dat daar de brouwerij stond. Ook later nog band **Kerstant-fam. Bijman**: in 1512 stond **Kerstant** Ghijsbrechtsz brouwer borg voor **Pieter Bijman** (GAL, ORA, inv. 4F, f57v).
108. GAL, Ke, inv. 417, f152v.
109. GAL, SA I, inv. 1002 (Schoutrekening), f8r.
110. GAL, SA I, inv. 578, f75r. Toevoeging "brouwer" in 1502 (GAL, SA I, inv. 580, f49r). **Kw.br.:** rentenboek-B.
111. GAL, Weesk, inv. 113A, no. 509.
112. GAL, ORA, 4F, f22r.
113. Overlijden Willem **Claes** resp. Hillegond: GAL, Ke, inv. 417, f156v resp. f157r. C. Ligtenberg, De *armezorg te Leiden tot het einde van de zestiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1908) 275.
114. GAL, SA I, inv. 563, flv.
115. GAL, Ke, inv. 417, f170r; GAL, Weesk, inv. 113A, no. 509.
116. Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 283.
117. Een nieuw **tegeldak** op zijn brouwhuis dat hij "uitgeset ende gelanget" had (GAL, SA I, inv. 591, f76v; anno 1512).
118. GAL, SA I, inv. 578, f75r. **Kw.br.:** rentenboek-B.
119. GAL, SA I, inv. 84, f87r.
120. GAL, Gh, inv. 335, no. 5, f3v.
121. Uitsluitend genoemd in 1502: GAL, SA I, inv. 581, f47v.
122. GAL, Ke, inv. 373, f24v (**rentenboek-B**); GAL, SA I, inv. 685, los tussen f12-f13.
123. **GAL-Inventaris Gasthuizen, R/1465, 1015.**
124. GAL, SA I, inv. 578, f f82r. **Kw.br:** rentenboek-B
125. **Geboorte- en sterfdatum: Leidenaars voor de Grote Raad 1470-1580, 27.**
126. Overlijden Otte en Ymme: GAL, Ke, inv. 4 17, f150v resp. f170r. Zie ook GAL, Weesk, inv. 113A, f49r (dd 7-8-1487; twee broers van **Dirc: Heynric en Cornelis**). Ymme woonde ± 1500 in het bon Burchstreng; vermogen 500 pond (GAL, SA I, inv. 580, f49r).
127. GAL, Ke, inv. 373, f11r. Hij registreerde renten; parafeerde in het rentenboek
128. Lamet, *Patriciate*, 441.
129. GAL, ORA, 41H, f165v; **kenning** van 18-8-1511 over de koop door **Dirc** van een huis op de Hogewoerd. Ik neem aan dat het de aankoop van zijn huis met brouwerij op **Hogewoerd/ Gangetje** betrof.
130. GAL, SA I, inv. 578, f83r. **Kw.br:** rentenboek-B.
131. GAL, SA I, inv. 579, f130r.
132. GAL, SA I, inv. 589, f12r.
133. GAL, SA I, inv. 578, f84v. **Kw.br:** rentenboek-B.
134. GAL, Ke, inv. 417, f155v (28-5-1494).
135. **Katrijn** woonde elders in de stad (GAL, SA I, inv. 578, f f90v). Zij bleef wel in het gilde (rentenboek-A). Zij overleed 1511/12 (GAL, Gh, inv. 302, no. 36, f4r).
136. GAL, Ke, inv. 417, f181v, f182v.
137. GAL, Ke, inv. 1364.
138. GAL, Gh, inv. 390.
139. Overleden tussen januari 1535 en januari 1536 (GAL-Inventaris SA I, R/1480, R/1487).
140. GAL, SA I, inv. 578. f85v. 1502 met toevoeging "brouwer" (GAL, SA I, inv. 581, f50v). **Kw.br:** rentenboek-B.
141. Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 259.
142. GAL, SA I, inv. 578, f85v. **Kw.br:** rentenboek-A en -B.
143. E. van der Vlist (ed), *Chronologische lijst van de stukken in de collectie diverse charters* (Leiden, 1987) 99.

144. GAL, Ke, inv. 417, f171r.
145. GAL, Ke, inv. 417, f186r.
146. GAL, SA I, inv. 578, f85v. Kw.br.: "braxator" i.p.v. "brouwer" genoemd in Latijnse tekst (GAL, Ke, inv. 4 17, f165v).
147. GAL, SA I, inv. 585, f50r.
148. Overlijden vrouw resp. Jan: GAL, SA I, inv. 586, f4r resp. inv. 579, f3r.
149. GAL, SA I, inv. 578, f85v. Kw.br.: rentenboek-B.
150. GAL, SA I, inv. 593, f98r.
151. GAL, ORA, 4G, f63r.
152. GAL, ORA, inv. 76A, f166r-167r (dd 31-8-1526).
153. GAL, SA I, inv. 579, f53r (in 1499).
154. Lamet, *Patriciate of Leiden*, 389. GAL, SA I, inv.nr. 976 (dd. 2-1-1545).
155. Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 21.
156. L. Barendregt e.a., *Hoogstraat op stellen. De restauratie van de Hoogstraat en de Visbrug te Leiden* (Leiden, 1987) 20.
157. GAL, SA I, inv. 578, f83r. Kw.br.: ARA, Rekrek, inv. 178, f91r.
158. ARA, Rekrek, inv. 178, f13.
159. Jacob: GAL, SA I, inv. 581, f50r. Claesgen: GAL, Ke, inv. 417, f178r.
160. GAL, SA I, inv. 586, f4r; ook broer Jan van Noorde verliet de stad. In 1511 waren zij met Leiden in rechtsgeding verwickeld (GAL, inv. 387, f28v).
161. GAL, SA I, inv. 578, f88v. Kw.br.: Jan Claisz die brouwer (GAL, SA I, inv. 382, f339v; anno 1492).
162. Man: GAL, Ke, inv. 417, f169v. Vrouw: GAL, Ke, inv. 417, f178r.
163. Schepen: GAL, inventaris-Ke, R/398 (anno 1498). Burgemeesters bijstaan: GAL, SA I, inv. 382, f339v.
164. Willem van Lodensteijn uitsl. 1502; bon Burchstreng (GAL, SA I, inv. 581, f44v).
165. Overlijden Katrjn: GAL, Ke, inv. 417, f169v. Voogdijregeling en familieverhouding: GAL. Weesk, 113A, f49r; dd 17-3-1505.
166. Willem voetboogschutter gekozen op 3-6-1506; naam doorgehaald en kruis in marge. In lijst voetboogschutters van 23-5-1515 afwezig (GAL, SA I, inv. 84, f185v, f198r).
167. GAL, SA I, inv. 578, f93r. Kw.br.: GAL, SA I, inv. 556, f141v-f142r; rentenboek-B. Vermelding als brouwer nog in 1502: GAL, SA I, inv. 681, f8v.
168. GAL, Gh, inv. 302, no. 43, f3v.
169. GAL; SA I, inv. 578, f93r. Kw.br.: GAL, SA I, inv. 556, f141v-f142rv.
170. GAL, SA I, inv. 302, no. 34, f8r en GAL, SA I, inv. 583, f6v.
171. In 1507 kreeg de Heilige Geest van Claer, dochter van Dirck van Delff, $\frac{1}{2}$ tengeschenke en $\frac{1}{2}$ door koop, een huis aan de Rijn, bij het Heilige Geesthuis, dat tot brouwhuis werd ingericht. Ligtenberg, *Armezorg Leiden*, 180.
172. GAL, SA I, inv. 578, f94r. Kw.br.: Jan Adriaensz die brouwer (GAL, ORA, inv. 4 1H, f37r; anno 1507); aankoop, brouwerij (GAL, ORA, inv. 41H, f63r).
173. GAL, ORA, inv. 41H, f63r. GAL, SA I, inv. 648.
174. GAL, SA I, inv. 579, f2v.
175. GAL, Klo, inv. 901, f27v, f28r. GAL, Klo, inv. 902. Hii, verkocht 1518-1520 erjan aan de kloosterbrouwerij v a n Mariënpoel.
176. GAL, SA I, inv. 578, f96r. Kw.br.: rentenboek-A en van Willem van Tetrode: GAL, SA I, inv. 556, f141v-f142rv.
177. De Boer, *Sint Stevenshofje*, 27.
178. GAL, SA I, inv. 587, f3r in combinatie met GAL, Gh, inv. 335, no. 4, f4r
179. Alleen in 1502 genoemd (GAL, SA I, inv. 581, f54r).
180. GAL, Gh, inv. 302, no. 37, f4v.
181. GAL, SA I, inv. 578, f35v. Kw.br.: GAL, SA I, inv. 556, f141v-f142rv.
182. Zie paragraaf "Hoofd- en nevenberoep" met noot 48.
183. GAL, SA I, inv. 584, f2r.

184. GAL, SA 1, inv. 578, f35v. Kw.br: rentenboek-A noemt **Gerijt Aerntsz** printer. In 1498 verkocht “die lange **prijnter**” 10 vaten bier aan het **Catharinagasthuis** (GAL, Gh, inv. 302, no. 28, f8r).
185. **Gerijt Aerntsz** printer leefde nog in 1514 (GAL, ORA, inv. 41H, f286v) en is dus zeker niet Aernt (**Gerijtsz**) brouwer, aangezien die overleed in 1509 (GAL, Ke, inv. 417, f172r; nog afgezien van gelijktijdig voorkomen in verschillende bonnen).
186. GAL, SA I, inv. 578, f34v. Kw.br: Willem Stoop die brouwer (GAL, SA 1, inv. 680, los blad tussen f9-f10).
187. **Bangs**, *Cornelis Engebrechtsz's Leiden*, 44, noot 45.

EEN NIEUWE GEVEL VOOR HET LEIDSE STADHUIS (1593- 1598)

door

R. Meischke

De eerste beschouwing over de bouwgeschiedenis van het Leidse stadhuis zag in 1872 het licht.' In de ruim honderd jaar die sindsdien zijn verlopen is de gang van zaken bij de vernieuwing van de gevel in de jaren 1593-1598 nog geenszins opgelost. De gegevens waarover wij beschikken zijn daarvoor te gering. Van alle tekeningen die voor het bouwwerk nodig waren, zijn nog maar twee voorstudies over. De schriftelijke neerslag van het bouwproces bestaat uit een beperkt getal archiefgegevens. Het eerst bekende ontwerp draagt het jaartal 1593, de gevel was voltooid in 1598; kortheidshalve spreken we verder over de verbouwing van 1595, in welk jaar het ontwerpproces werd afgerond.

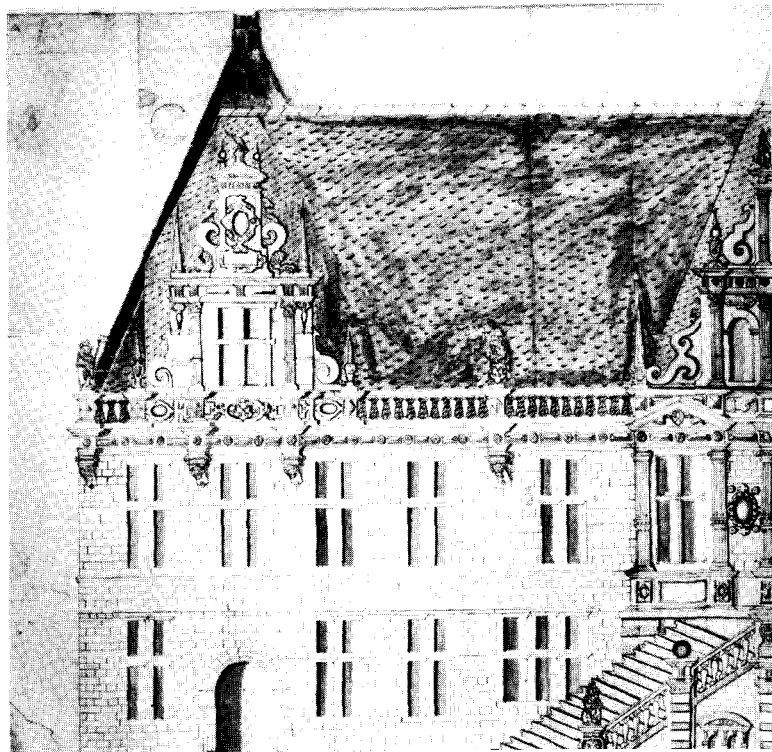
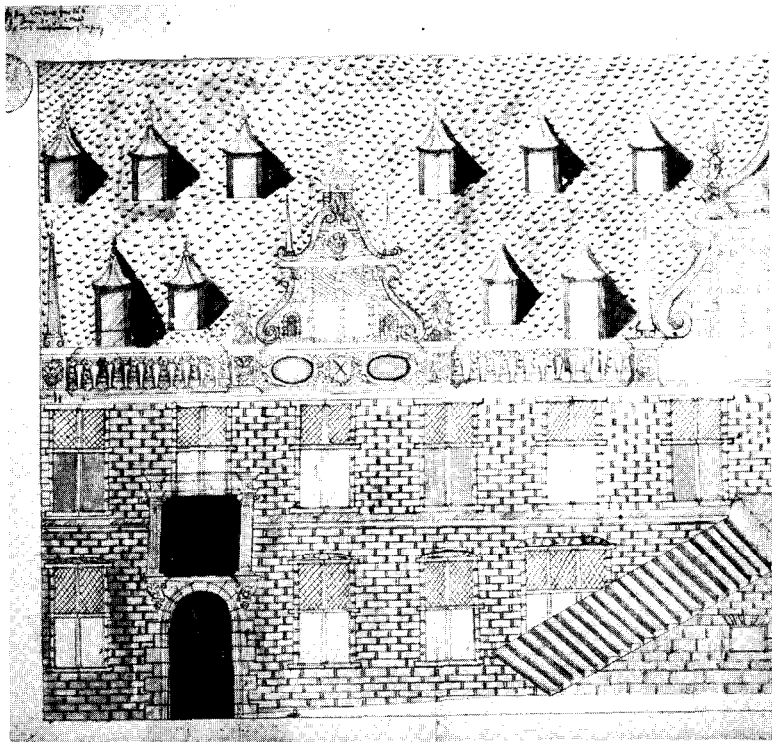
Dat wij hier de ontwerpgeschiedenis van de stadhuisgevel nogmaals aan de orde stellen is gerechtvaardigd door de nieuwe gegevens die een onderzoek van P.J.M. de Baar in het gemeentearchief opleverde.' Ook de kennis van de ontwerppraktijk uit vroeger eeuwen is de laatste jaren vergroot. Wij zien de oude bouwmeesters niet langer als kunstenaars in overheidsdienst, doch als zelfstandige ondernemers die zo nu en dan de klandizie van de stad hadden. Het waren aannemers die naar eigen of andermans ontwerpen werkten en die maakten wat men hen opdroeg.

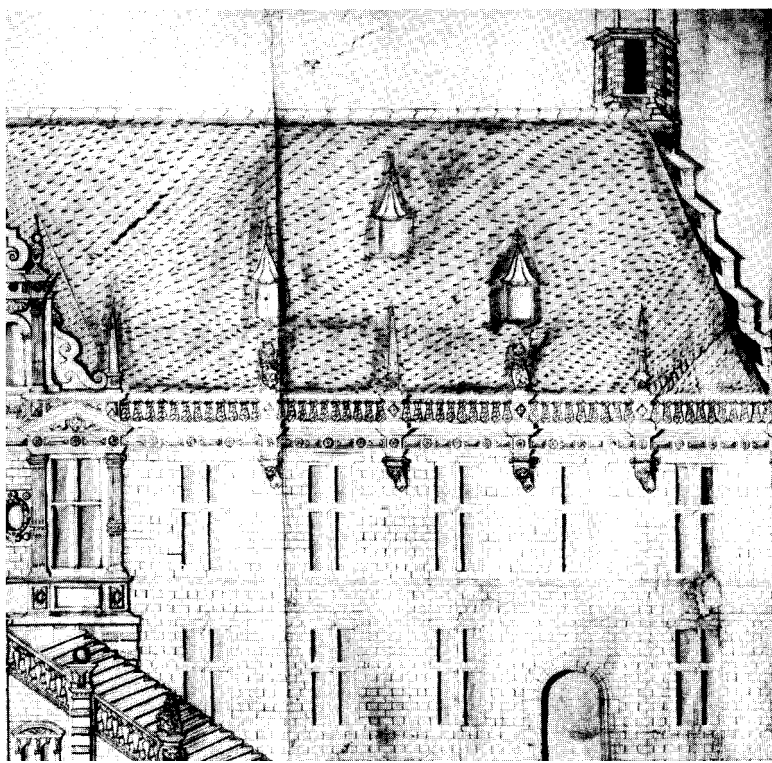
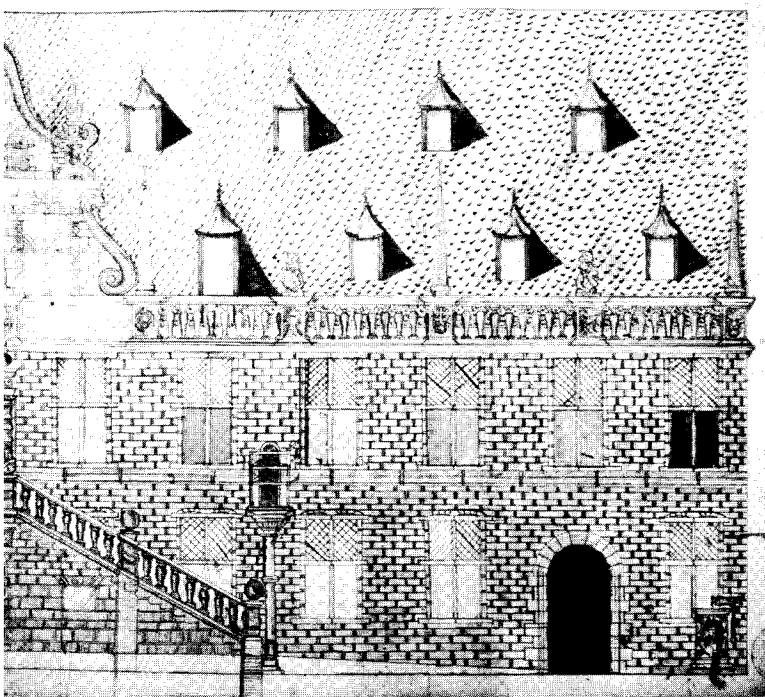
Nieuwe feiten, geplaatst in een zakelijker kader geven een ander beeld van de totstandkoming van de grote verbouwing van 1595. Daarbij is geen plaats meer voor de veronderstelde tegenstellingen die in de oudere literatuur breed werden uitgemeten. In de plaats daarvan komt het beeld naar voren van een groeiprocess, een ontwikkeling van de gedachte waaraan verschillende personen hebben bijgedragen en die tenslotte geleid heeft naar een heel bijzondere oplossing van een moeilijk probleem.

Het middeleeuwse stadhuis

Bij de verbouwing van 1595 bleef het middeleeuwse stadhuis intact, het bleef ook daarna bestaan tot aan de brand van 1929 toe. Het **muurwerk**

afb. 1. De uitgevoerde stadhuisgevel. Foto ca. 1870. Coll. Gem. Archief Leiden.

ervan moet na deze brand volledig zichtbaar zijn geweest, doch het werd niet onderzocht; evenmin vond een oudheidkundig bodemonderzoek plaats. Met de herbouw in 1935 zijn alle gegevens over de structuur van het oudere stadhuis verloren gegaan. Slechts het middeleeuwse **muurwerk** achter de gevelbekleding uit 1595 bleef bewaard, waardoor de meeste vensters en deuren en andere attributen van de gevel de plaats behielden die zij vijfhonderd jaar daarvoor hadden gekregen.

Van de middeleeuwse gevel is een schetsmatig, doch vrij exact portret bewaard gebleven in het kaartboek van Dulmanhorst uit het laatst van de zestiende eeuw. Ook op de verloren gegane vogelvluchtkaat van Leiden uit 1578 is het stadhuis duidelijk afgebeeld, getuige de achttiende eeuwse copie van deze kaart. Bovendien bevatten de beide bewaard gebleven **ver-**bouwingstekeningen nog veel gegevens over de oudere stadhuisgevel.

Het middeleeuwse stadhuis bezat een veertig meter lange gevel aan de Breestraat, waarin op de verdieping dertien vensters geplaatst waren. Het gebouw was niet alleen ten behoeve van de bestuurszaken opgetrokken, het rechterdeel ervan was op de begane grond bestemd voor vleeshal en op de verdieping voor lakenhal. In het stadhuisgedeelte aan de linkerzijde staan de vensters dichter bij elkaar dan in de lakenhal aan de rechterkant. De gevel van stadhuis en lakenhal, werd bekroond door een kantelenrij. De kantelen boven het lakenhalgedeelte waren om de twee vensters onderbroken door een pinakel. Bij het stadhuisgedeelte waar de vensters dichter bij elkaar stonden kwam dit ritme minder goed uit. Gelijkstraats bezat het rechterdeel twee toegangspoorten, waarvan de linker voor de vleeshal kan zijn gebruikt en die aan de rechterzijde toegang tot de lakenhal gegeven moet hebben.

Het rechterdeel waarin vleeshal en lakenhal waren ondergebracht werd omstreeks 1410 gebouwd. De gevel ervan zal doorgetrokken zijn voor het stadhuis, zodat een eenheid ontstond. Doordat de Leidse stadsrekeningen tussen de jaren **1407/8** en **1412/1413** incompleet bewaard bleven zijn we over het bouwen van dit voor de Noordnederlandse steden zo groots opgezette openbare gebouw nauwelijks ingelicht. In de stadsrekening van **1412/13** treffen we enkele posten over de inrichting en afwerking aan, zoals: "Doe

Fotobijchriften vorige pagina's.

afb. 2. Ontwerptekening voor een nieuwe stadhuisgevel door de stadssteenhouwer Claes Cornelisz., winter 1592/93. Coll. Gem. Archief Leiden.

*afb. 3. Tweede ontwerptekening voor een nieuwe stadhuisgevel door de **stadssteen-**houwer Claes Cornelisz., december 1593. Coll. Gem. Archief Leiden.*

men der wantsniders **bancken** oversette **uten** Wolhuys int **nuwe** huys". Voor het maken van nieuwe banken "ende dat **onderscot**" werden te Amsterdam "60 Pruske delen" gekocht. Ook aan de buitenzijde werd de laatste hand aan het gebouw gelegd. Voor de vier deuren werden stoepen gemaakt: "Die graden te maken voir die 4 **doren** an der stede Huys ghecoft jeghen Claes stienhouer **achte** graden van roden sarcstien". Voor elke deur kwamen dus twee treden van rode zandsteen, die waarschijnlijk afkomstig waren van de Pieterskerk waar we dezelfde steenhouwer in dat jaar bezig vinden met het rechtleggen van de vloer. De nieuwe stoepen moesten op een fundering rusten en de straat werd afgewerkt: "Dese stuepen te maken, dairtoe ghebesicht 1/2 hoet calx **ende** 1/2 duysent stiens". "**Van** den stuepen te **maetsen**" en tenslotte: "Voir der stede Huys te straten, dairtoe ghebesicht 10 scoude **sants**".³

De architectuur van de nieuwe gevel was eenvoudig, **gothische** nissen boven de vensters ontbraken, architectonische decoraties op de **muurdam**-men waren er niet, van iconografische versieringen was geen sprake. Slechts de kantelenrij aan de bovenzijde van de gevel, die rechts eindigde in een hoektorentje, gaf enige oplichtering. Op de afbeelding van het oude stadhuis op de kaart van Dulmanhorst zijn de kantelen en de boogjes rood aangegeven, de pinakels zijn, evenals het gevelvlak, wit gelaten. Mogelijk ging een oorspronkelijke natuurstenen kantelemij door verwerking ten gronde en heeft men de gedeelten tussen de pinakels in baksteen gerepareerd. Aan de linkerzijde was het stadhuis in 1455 uitgebreid met een hogere gevel, die voor een ouder pand schijnt te zijn opgetrokken.

Op de genoemde afbeelding van Dulmanhorst zijn nog een aantal elementen weergegeven, die de lange gevel verlevendigen. Geheel links, tegen het nieuwe gedeelte aan, zien we als kleine verhoging de roepstoel, die nog steeds aanwezig is. Ergens was in een nis of huisje een Mariabeeld en in 1464 schafte men een ladder aan om de kaars aan te steken, die 's **nachts** voor dit beeld brandde.* Bij veel stadhuizen van ons land was een Mariabeeld boven de ingang geplaatst. Bij het Leidse stadhuis werd hier in 1578 de vierkante plaat van zwarte natuursteen aangebracht, waarvan het opschrift het doorstane beleg in herinnering hield.' Deze opschriftplaat van zwarte steen is afkomstig uit de Pieterskerk en zou behoord kunnen hebben tot het hoofdaltaar dat in 1417 in het nieuw gebouwde koor werd opgericht en waarvoor de zwarte steen in Dinant gekocht **werd**.⁶

Naast de ingang naar het vleeshuis staat een klein huisje, waarvan het gebruik niet bekend is. Twee vensters meer naar rechts is een pilaar getekend waarin wij een kaak herkennen. Erboven was een soort kooi, die toegankelijk was door een deurtje uit de lakenhal, vanwaar **degenen** die te kijk moesten staan naar hun even hoge als vernederende positie konden worden

gebracht. Voor het meest rechtse venster van de gevel bevond zich een pomp, die vooral op het verbouwingsontwerp van 1593 goed te herkennen is.

Het gevelontwerp met het jaartal 15..

De opbloei die zich in Leiden omstreeks 1590 begon af te tekenen uitte zich in de vernieuwing van de stadsgebouwen. Het stadhuis kwam als een der eersten aan bod. De aanleiding tot de verbouwing van 1595 schijnt het verlangen het oude gebouw meer aanzien te geven. Wel was de lakenhal niet meer als zodanig in gebruik, maar deze grote ruimte was ook niet direct voor iets anders dan samenkomsten geschikt. De vleeshal beneden was een onaantastbaar gegeven en bleef functioneren tot 1862.

Het is te begrijpen dat de eenvoudige ingangsdeur van het stadhuis voor het dagelijks gebruik praktisch was, maar bij ontvangsten niet voldeed. Een directe toegang naar de grote ruimte boven de vleeshal was wenselijk. Een monumentale stoep was een geliefd motief in de zestiende eeuw. In dit geval moest de nieuwe stoep erg groot worden omdat de vleeshal hoog was. Boven de stoep zou voor het dak een **topgevel** worden geplaatst, een in deze tijd eveneens geliefd element. Waarschijnlijk waren de kantelen ook aan reparatie toe, zodat een vervanging door een balustrade voor de hand lag. Dat de bouwvalligheid van de kantelenrij bij de vernieuwing een rol gespeeld moet hebben, blijkt uit het feit dat men niet de gehele gevel van het stadhuis bij het project betrok, doch zich bepaalde tot het in 1410 gebouwde lange stuk. De stadhuisuitbreiding van 1455 bleef er geheel buiten, zelfs toen later de plannen groter omvang kregen. Naast de stoep en de middentop dacht men nog aan een tweede top boven het stadhuisgedeelte. Het plaatsen van de hoge stoep en het aanbrengen van twee topgevels moet in de gedachten van het stadsbestuur als uitgangspunthebbenvastgestaan. Het was de taak van de voor de stad werkende aannemers daar een tekening voor te maken. De steenhouwer die voor de stad werkzaam was, Claes Comelisz., was daartoe de meest aangewezen man.

Het oudste verbouwingsplan dat bewaard bleef toont in het fronton boven de toegangspoort op de hoge stoep een jaartalsteen met 1593. Ook in het uiterste topje van de grote gevel komt dit jaartal voor. Een jaartal op een ontwerp-tekening wijst gemeenlijk op het jaar van het eerstvolgende bouwseizoen. Deze tekening zou dan in de herfst van 1592 of in de winter of het voorjaar van 1593 gemaakt moeten zijn.

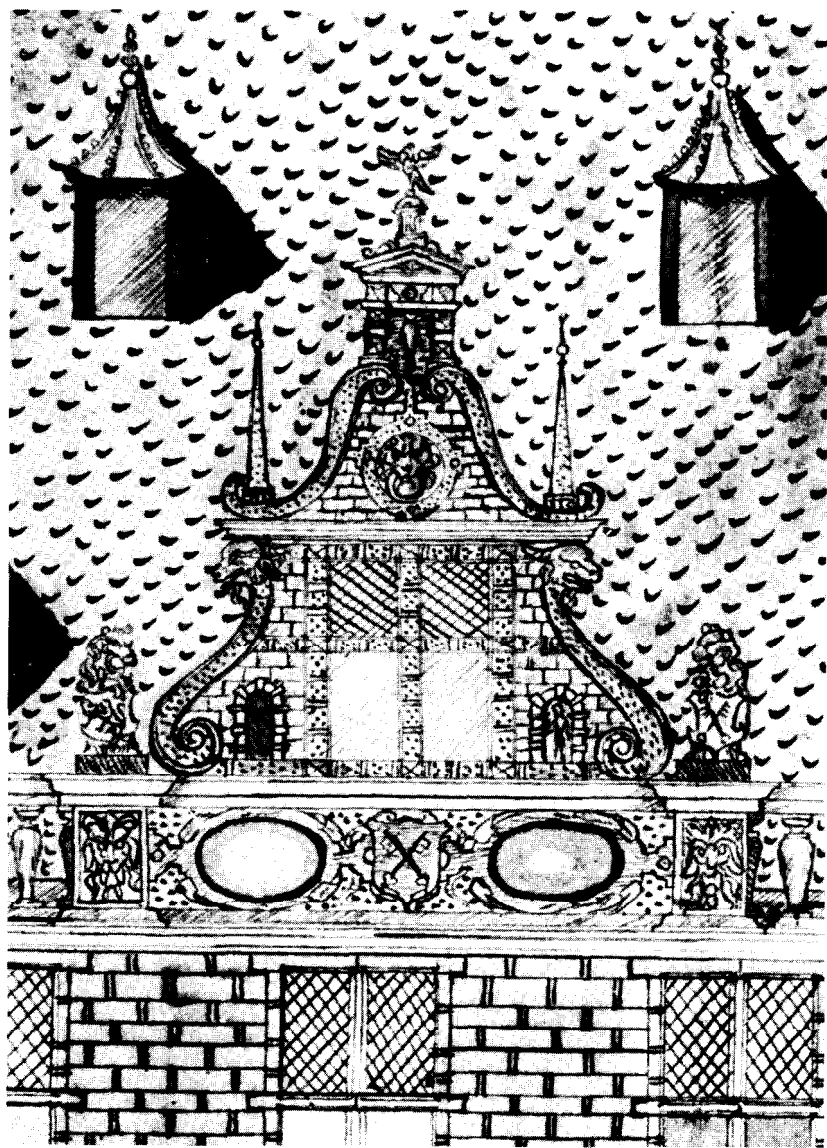
De tekening is niet gesignd, in de linker bovenhoek staat in het handschrift van de stadssecretaris Jan van Hout genoteerd: "ontfgn. van Andries Jacobsz., Pieter Tonisz., **Jacop** Dircxsz., Claes Comelisz., mr stienhouer".

Alleen de laatste werd met zijn beroep aangeduid. Doch ook de anderen zijn bekend. De eerstgenoemde Andries Jacobsz. was sinds 11 november 1593 tesorier-extraordinaris. Pieter Anthonisz. was sinds 1588 **stadstimmerman**, in 1594 kwam Joris **Andriesz** in zijn plaats. De volgende van het op de tekening genoemde viertal, **Jacop** Dirxsz den Dubbelden, was **stads-metselaar**, zijn loon was op 19 januari 1590 vastgesteld op 18 stuivers per dag. Het loon van de stadssteenhouwer Claes Cornelisz werd in 1592 op 20 stuivers per dag gebracht. Hij was al sinds 1578 in stadsdienst en behoorde dus tot een oudere generatie dan zijn collega's te Amsterdam en Haarlem, **Hendrick** de Keyser en Lieven de **Key**.⁷

Door de hier genoemde aantekening staat vast op welk moment de stadssecretaris dit plan ontving. De overhandiging vond plaats na het in functie treden van Andries Jacobsz. die zijn ambt begin 1594 aanving en voor het verdwijnen van de stadstimmerman Pieter Anthonisz. in hetzelfde jaar. Dit moet kort na de jaarwisseling van 1593/1594 zijn geweest, vermoedelijk na de vergadering van het gerecht op 6 januari 1594 toen er een belangrijke besluit over de verbouwing werd genomen, waarmee dit plan tot het verleden behoorde.

Op deze ontwerp-tekening heeft de stadhuisgevel een breedte van 87 cm. waaruit valt af te leiden dat het plan een schaal heeft van 1:48,5. Aan de linkerzijde is een verticale maatstok getekend, die verdeeld is in vier blokken (roeden?) die **tesamen** 29,5 cm. hoog zijn. Bij het gebruik van Rijnlandse voet blijkt de schaal hier precies 1:48 te zijn, hetgeen overeenkomt met een duim op vier voet. De tekening is schematisch van opzet. De vensters staan in afwijking van de werkelijkheid op onderling gelijke afstand van elkaar, de stoep en top komen daardoor precies in het midden. De details van de bestaande gevel zoals de roepstoel, het gedenkbord, de kaak en de pomp zijn allemaal weergegeven. Bij de dakkapellen is de schaduw bij links invallend licht zwaar aangezet. Op het stenen gevelgedeelte zijn geen schaduwen aangebracht. De tekening is uitgevoerd in orthogonale of rechte projectie, slechts enkele onderdelen zijn van opzij gezien weergegeven. In de poorten onder en boven de stoep kijkt men van de linkerzijde naar binnen. De naast de stoep staande kaak wordt echter van rechts gezien. De oningevulde vakken boven de nieuwe poort en onder de middentop kunnen bedoeld zijn geweest om een opschrift aan te brengen.

In dit plan voor 1593 werd de kantelenrij van de oude stadhuisgevel vervangen door een balustrade. Deze was zo dicht boven de vensters geplaatst dat er onvoldoende ruimte bleef voor de **dakvoet** en de goot. Achter de balustrade ziet men de muur dan ook nog een stukje omhoog lopen. Door deze oplossing werd de gevel lager dan voorheen. Daardoor zou het dak

afb. 4. De linker topgevel uit de ontwerptekening voor een nieuwe stadhuisgevel, winter 1592/93.

meer spreken, dit werd nu opgesierd met een groot aantal, overbodige dakkapellen.

Boven de nieuwe hoofdtoegang en de stoep zou een grote **topgevel** komen. Het straatniveau is over dit gedeelte verhoogd, zodat de stoep op een soort berg staat. Aan de linkerkant van de stoep zijn de treden in een soort perspectivisch aanzicht, schuin naar boven lopend weergegeven. De balusters, die in het rechterdeel wel getekend werden, zijn in het midden omsnoerd door een blokje of bandje, een motief dat we later bij het stadhuis nog meer zullen aantreffen. De poort onder in de stoep toont een omlijsting van blokken die afwisselend voorzien zijn van rusticawerk en een **diamantkop**, een combinatie die in de plannen is blijven voortleven tot aan de uitvoering toe.

Links van de grote geveltop is boven het stadhuisgedeelte nog een tweede kleinere top geplaatst. Doordat de beide toppen geen architectonische band met het onderliggende, oudere gevelgedeelte hebben lijken zij daar los op te staan. De geveltoppen zijn beide uit twee etages opgebouwd, die aan de zijanten zijn voorzien van voluten, waarvan de onderste aan de bovenzijde leeuwenkoppen hebben. Beide toppen eindigen in een opzetstukje dat door een vogel wordt bekroond. De vensters in de **topgevels** zijn van het normale type kruiskozijn, zij zijn omrand met als **rusticawerk** uitgevoerde blokjes. Bij de grote **topgevel** zijn de vensters afgedekt met boogjes met schelpmotief als vulling. De kleine **topgevel** blijkt een eenvoudige copie van de grote.

Deze topgevels zijn voor hun tijd ouderwets. Etagegewijs opgebouwde geveltoppen met zijvoluten zien we in Amsterdam en Noordholland rond 1560. Een goed voorbeeld is de Waag te Enkhuizen uit 1559, waar eveneens de balustrade-zone als voet onder de **topgevel** is doorgevoerd. Ook te Leiden en omgeving kwam dit geveltype voor zoals het huis Breestraat 51 toont en ook aan afbeeldingen van een geveltop van het verdwenen kasteel Ter Does te zien is.

Enkele details van dit ontwerp kunnen aan de prenten van **Vredeman de Vries** zijn ontleend, zoals de voetstukken onder de zijvoluten van de bovenste etage van de middentop en de omlijsting van rusticawerk bij de topgevelvensters. Het decoratieve ornament van de gevel is nogal monotoon, schildhoudende leeuwen, leeuwemnaskers en het Leidse stadswapen worden vaak herhaald, zelfs zoveel dat boven het ingangsportaal het Leidse wapen tweemaal voorkomt.

Een soortgelijke ornamentiek toonde de voorpoort van de Witte Poort aan de **Haagweg** te Leiden. Dit verdwenen bouwwerk, dat van foto's bekend is, droeg het jaartal 1592, doch tevens de inscriptie dat het in 1732 werd vernieuwd. Die vernieuwing schijnt een restauratie te zijn geweest,

want een aantal details uit de **bouwtijd** zijn op de foto nog te herkennen. Ook hier zien we de leeuwenkopjes en het stadswapen als enige decoratie, maar vooral de jaartalstenen, waarop de cijfers op eenzelfde wijze gevormd zijn als die van het stadhuisplan bewijzen de verwantschap tussen deze poort van 1592 en het stadhuisplan voor het bouwjaar 1593. Het ligt voor de hand om zowel bij deze poort als bij het stadhuisontwerp voor 1593 in de eerste plaats te denken aan de man die de klandizie van het stedelijk **steenhouwwerk** had: Claes Comelisz.

Het ontwerp met het jaartal 1594

In het stadsarchief is nog een tweede ontwerptekening aanwezig, die blijkens de daar tweemaal op voorkomende jaartalsteen met 1594 jonger is dan het vorige ontwerp. Aan de achterzijde van het blad (681130 cm.) staat geschreven “**Bestecken** of patroonen dienende... vernieuwinge van de gevel van ‘t Stadhuis”. Deze notitie zal op de tekening zijn aangebracht toen deze, met andere afgedane stukken betreffende de stadhuisbouw, werd opgeborgen.

Er is een post in de bewaard gebleven bijlagen van de stadsrekeningen die met grote **waarschijnlijkheid** met dit ontwerp in verband gebracht kan worden. Het is een betaling aan de stadssteenhouwer Claes Comelisz, voor een “Patroon van de voorgevel van ‘t Stadhuis” dat door hem in de periode van 28 november tot 24 december 1593 werd vervaardigd.* Ontwerpen die aan het einde van het jaar gemaakt werden zullen niet getooid zijn geweest met jaartalstenen van het voorbije bouwseizoen doch het jaarcijfer van het eerst komende hebben gedragen. Tekenwijze en ornamentiek van dit tweede ontwerp maken duidelijk dat het van dezelfde hand is als het eerste plan.

Deze tekening is groter opgezet dan de voorgaande. De totale **gevelbreedte** bedraagt 132 cm., waaruit blijkt dat hier een schaal van 1:32 gebruikt is; of wel een duim is gelijk aan twee en tweederde voet. Bij dit gevelontwerp behoort een plattegrond over het middengedeelte ter hoogte van de ingang boven de stoep en een horizontale doorsnede over de stoep. Op deze laatste tekening is een maatstok aangegeven waarbij 12 voet overeenkomt met 11,5 cm., hetgeen een schaal van 1:33,5 oplevert.

In dit ontwerp zijn de vensters niet in een abstracte regelmaat over de gevel verdeeld, doch afgebeeld overeenkomstig hun werkelijke plaats. Aangezien de vensters aan de linkerkant dichter bij elkaar staan dan in rest van het gevelvlak komt de grote **topgevel** boven de stoep, niet in het midden van de totale gevellengte te staan, doch aanzienlijk meer naar links.

Hoewel de raamverdeling juist is weergegeven dan bij het eerste plan

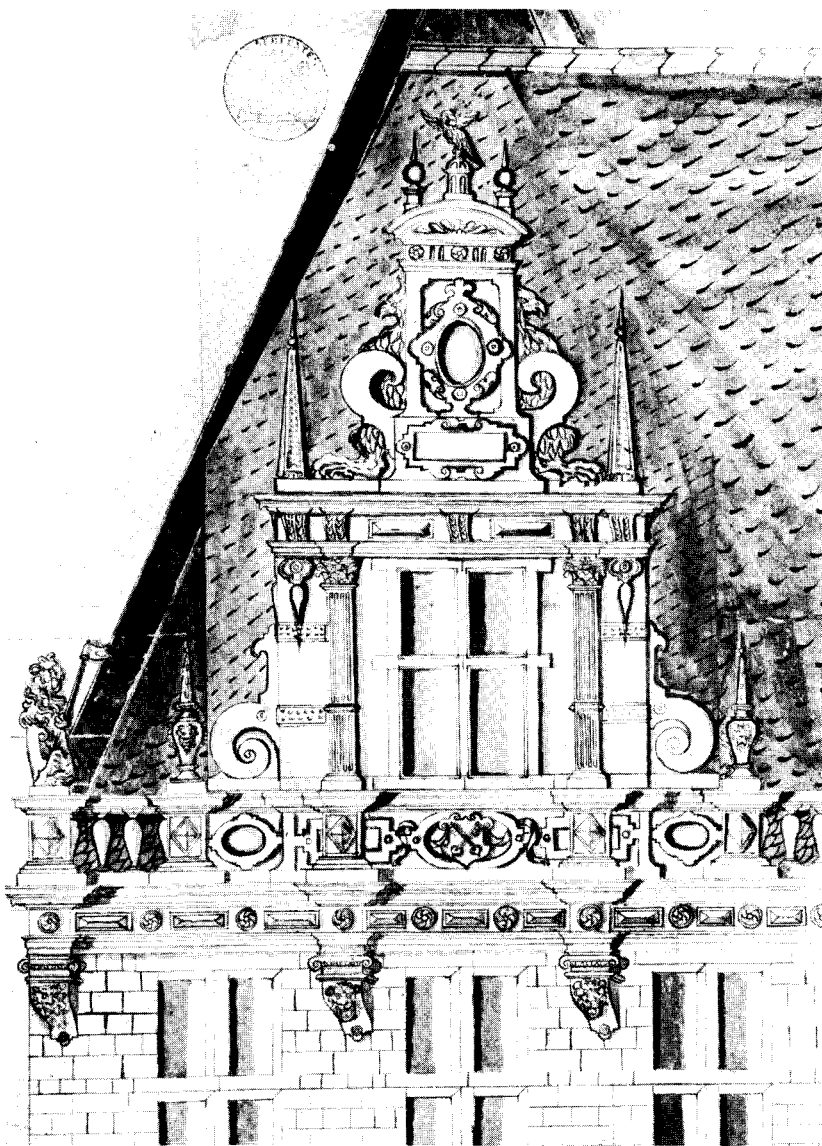
zijn andere onderdelen van de gevel zoals de gedenksteen boven de oude stadhuisingang en de kaak ditmaal weggelaten. Deze onderdelen speelden bij de veranderingen geen rol. Aangezien men, zoals blijkt uit de weergave van het **muurwerk** nog voornemens was de bestaande gevelbekleding te behouden, zouden zij op hun plaats blijven.

Dit gevelontwerp heeft meer reliëf hetgeen men op de tekening heeft uitgebeeld door meer schaduw aan te brengen en door de verschillende onderdelen van terzijde gezien af te beelden. De vensters zijn nu ook geschaduwd en net als de poorten van de linkerzijde gezien weergegeven. Tegen de consoles onder de gootlijst kijkt men van de rechterkant aan. Bovendien heeft men het front van de stoep onder de gevel laten uitzakken om de indruk te wekken alsof men er van bovenaf opkeek. Dit gebruik maken van verschillende blikrichtingen in een ontwerp-tekening is in deze tijd al buitengewoon ouderwets.

Op de plaats waar de topgevels moesten komen heeft men witte plekken gelaten. De geveltoppen zijn op aparte velletjes getekend. Dit betekent dat, terwijl men het over de ingangspartij en stoep eens was, men bij de toppen aarzelde wat de beste oplossing was. De gekozen varianten werden tenslotte aan de onderzijde vastgeplakt. Wij trekken hieruit de conclusie dat het op dit moment nog geenszins de bedoeling was ook aan de rechterzijde een top te maken. Indien dit wel het geval was geweest, dan zou men ook daar met plakstukjes hebben gewerkt. Dit zou temeer nuttig zijn geweest omdat de plaats waar deze **zijtop** zou moeten komen niet zo duidelijk was, men had daarbij de keus tussen boven het derde of vierde venster rechts van de middenpartij.

Het ontbreken van een top aan de rechterzijde is in onze ogen een grote onvolkomenheid. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat gevels met een grote middentop en twee kleinere toppen aan weerszijden in ons land toen nog tot de grote zeldzaamheden behoorden, zo niet ontbraken. Gevels met een grote en een kleine **topgevel** naast elkaar kwamen veel voor, aangezien er bij grotere woonhuizen nog wel eens een zijvleugel werd aange troffen, die getooid was met een kleinere uitgave van de hoofdtop. Bovendien was het linkerdeel van het complex dat de dagelijkse ingang naar het stadhuis bevatte belangrijker dan de rechterkant, waar de oude deur van de lakenhal vermoedelijk buiten gebruik was.

Bij dit ontwerp is de grote top door een pilasterstelling verbonden met de stoep. De bestaande gevel leende zich niet tot het aanbrengen van pilasters over het gehele gevelvlak. De vensterindeling was daarvoor te onregelmatig en bovendien konden er door de hoge stoep beneden geen pilasters komen. Het hoofdgestel, dat bij de pilasters van het middengedeelte hoorde, werd wel over de gehele gevelbreedte doorgetrokken. De voet van

afb. 5. De linker topgevel uit de tweede ontwerptekening voor een nieuwe stadhuisgevel, december 1593.

de balustrade langs het dak werd hierdoor omhoog gebracht, hetgeen ook uit technisch oogpunt een verbetering was. De balustrade zelf werd nu lager dan in het eerste plan en in meer vakken verdeeld. De piëdestals die deze vakken scheidden sprongen, met de onderliggende delen van de kroonlijst, naar voren en rustten op consoles met Ionisch kapiteel en leeuwenmasker. Hierdoor konden deze piëdestals alleen geplaatst worden boven de penanten tussen de vensters. De kleine top was in dit ontwerp boven de stadhuisingang geplaatst waardoor ook op dit punt een architectonische band met de gevel eronder werd verkregen.

Het hart van het nieuwe ontwerp is de gevelpartij boven de hoge stoep. Naast het toegangsportaal staan twee Ionische zuilen terwijl de vensters aan weerszijden van deze ingang worden geflankeerd door Ionische pilasters. Beide vensters zijn voorzien van een fronton dat boven de kroonlijst is geplaatst, terwijl het naar voren springende gedeelte van de kroonlijst, boven het ingangsportaal, werd bekroond door een balkonachtig element. Doordat de zuilen hoger zijn dan de deur is er boven de ingang ruimte ontstaan voor een opschriftplaat. De smalle gevelgedeelten, tussen de zuilen van het portaal en de pilasters van de vensters, zijn voorzien van een ovaal ornament dat in een rechthoekig veld is geplaatst. De ingangsdur op de stoep en de nissen ernaast zijn omlijst met blokken met diamantkoppen en rusticawerk. Deze blokverdeling aan de voorzijde is niet doorgezet in de doorgang, daar zien we een doorlopend motief van rechthoeken en ovalen.

Deze zorgvuldige gecomponeerde middenpartij heeft invloed uitgeoefend op de gevelgedeelten eronder en erboven. De ontwerper heeft getracht de architectuur daar volgens de regels voort te zetten. De stoep toont de Dorische, de geveltop de **Korinthische** orde. De breedte van de **ingangs**-poort en van de muurgedeelten daarnaast bepaalden de plaats van de pilasters in de topgevel. De architectuur van de **topgevel** werd voltooid door de grote klauwstukken aan weerszijden van elke etage en door het topstukje. De klauwstukken bestaan uit samengestelde voluten, die aan de bovenzijde eindigen in min of meer gestyleerde dierkoppen. Bij het topstukje hebben de klauwstukken een naturalistisch karakter. Het topstukje zelf werd gevormd door twee hermenfiguren aan weerszijden en een smal **mid**-denveldje.

De linker **topgevel** kan bij dit ontwerp niet beschouwd worden als een verkleinde copie van de grote top. Doordat men hier ook pilasters toepaste moest de benedenetage van de **zijtop evenhoog** worden als het onderstuk van de grote top. Voor een tweede etage was geen ruimte meer, zodat het topstukje hier direct boven de benedenetage van de top werd geplaatst. De **zijtop** staat niet, zoals de middentop, op de **deklijst** van de balustrade, doch loopt door tot op de kroonlijst van het hoofdstel. De balustrade is nu als

geornamenteerde zone in het achtervlak doorgezet. Het opzetstukje van de **zijtop** is forser dan dat van de grote middentop.

Dit tweede ontwerp bouwt, ondanks het andere uitgangspunt, in veel opzichten voort op het eerste. Het toont nog dezelfde opstapeling van gelijke vensters in de grote top. De balustrade-zone loopt ook hier over de topgevels door, terwijl de stoep van het tweede plan een verbeterde uitvoering is van die van het eerste. Ook in het toegepaste ornament bestaat er een duidelijke overeenkomst tussen beide plannen, zoals blijkt uit de overvloed aan schilddragende leeuwen en leeuwenmaskers, die vaak op dezelfde wijze zijn getekend; het veelvuldig gebruik van het Leidse wapen; het gebruik van het motief van de hangende wortel en van het schelpmotief als vulling van bogen en fontons; de afwisseling van blokken met **diamantkoppen** en **rusticawerk**. Ook de cijfers van de jaartallen op beide ontwerpen zijn gelijk.

Er zijn twee zeldzaam voorkomende bekroningsmotieven op de **topgevels**, die wij in beide plannen opmerken. Het eerste is een **vogeltje** op een soort pot, het tweede een pot met fruit. In het plan voor 1593 staat het vogeltje op de top van de grote gevel en de pot met fruitage een trap lager. In het plan **voor** 1594 is het vogeltje naar de **zijtop** verhuisd en bevindt de vaas met fruitage zich op de hoofdtop. Dit ornament van een pot met fruit, met een hoog opgebouwd middenstuk, is afkomstig uit het boek dat Pieter Coecke van Aalst in 1550 liet verschijnen over de triomfale intocht van Karel V en Philips 11 te Antwerpen in 1549. Ook dit onderdeel van de **stadhuisdecoratie** was ouderwets.

Beide ontwerpen zijn duidelijk van dezelfde hand. De omzwaai van de vermoedelijke ontwerper, de stadsstenhouwer Claes Cornelisz. van een opzet met los op de onderbouw geplaatste topgevels naar een plan met een van onder af opgebouwde pilasterarchitectuur moet beïnvloed zijn door de wensen van het stadsbestuur. Het is duidelijk dat men geleidelijk aan het idee van een meer kostbare ingreep ging wennen. De welvaart nam dan ook jaarlijks toe, hetgeen zich in de ontwikkeling van het plan weerspiegelde.

De hoofdgedachte van het tweede gevelontwerp schijnt ons afkomstig uit de "Architectura" van Hans **Vredeman** de Vries, een boek dat in 1577 te Antwerpen was verschenen en reeds in 1581 een tweede druk beleefde. De ingangspoort met zuilen ernaast, die zich naar boven voorzette in een iets naar voren springend gevelgedeelte treffen we daar meermalen aan. Ook de plaatsing van frontons in de balustrade-zone komen we daar enkele malen tegen."

De grote greep van de middenpartij ter hoogte van de ingang was goed, de voortzetting ervan in de geveltop zwak en rommelig. De opstapeling van de pilasters in de top was traditioneel en hun maat kon niet in **overeenstem-**

ming worden gebracht met de orderegels. Bovendien was het storend dat tussen de eerste en tweede pilasterstelling een brede band liep van **hoofdgestel** en balustrade-zone, terwijl tussen de tweede en derde orde alleen maar plaats was voor een schriel hoofdgestel. De herhaling van de gewone gevelvensters in de top was weinig boeiend. Bovendien was het bovenste venster volkomen nutteloos.

Uiteraard staat dit, grotendeels op gravures van **Vredeman** de Vries stoelende ontwerp, niet alleen. Wij menen reeds in dit stadium van de **ontwerpgeschiedenis** op enkele punten verwantschap met gebouwen te Haarlem op te merken, zoals met de gevel van de Sint Jorisdoelen uit 1591-93 en die van de Vontkapel aan de Sint Bavokerk uit 1593-94.

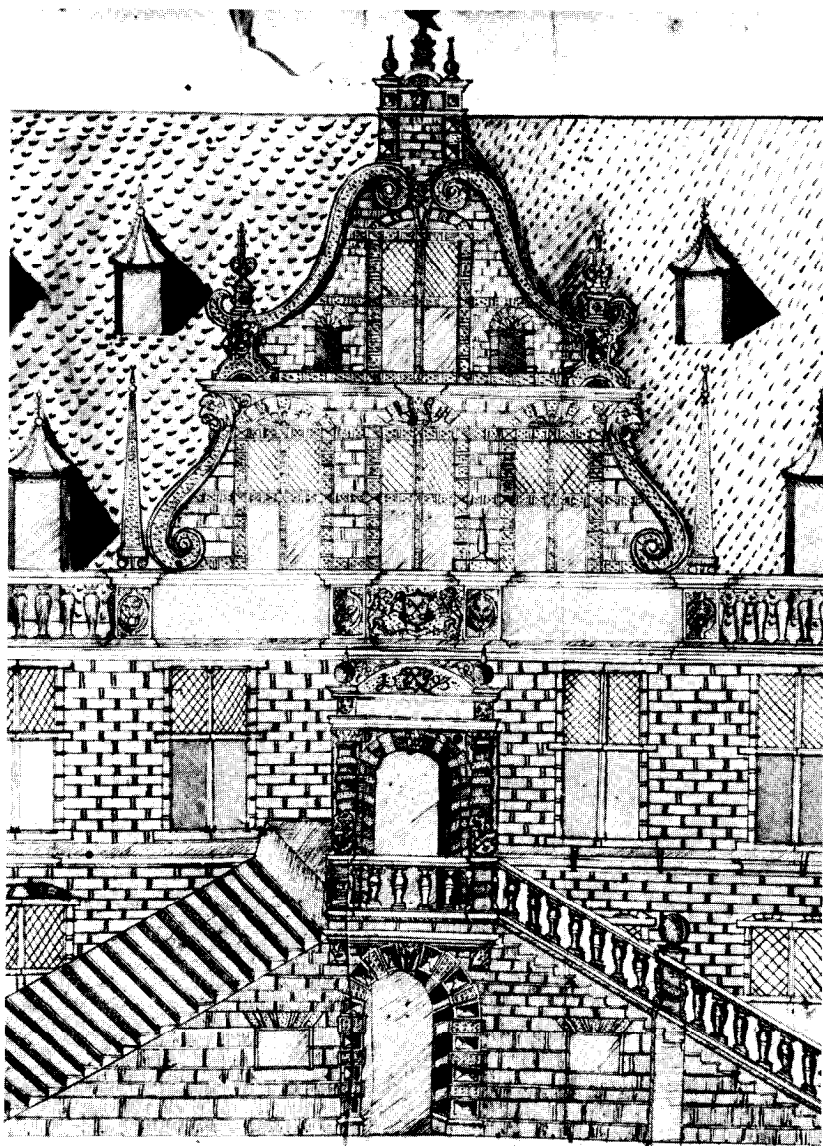
De compositie van de in 1595 aanbesteedde gevel

De verschillen tussen het bouwplan voor 1594 en het uitgevoerde ontwerp zijn aanzienlijk. De middenpartij werd vergroot en verbeterd; aan de rechterzijde werd een top toegevoegd; de gevel werd in zijn geheel van een nieuwe natuursteenbekleding voorzien en daarbij iets verhoogd.

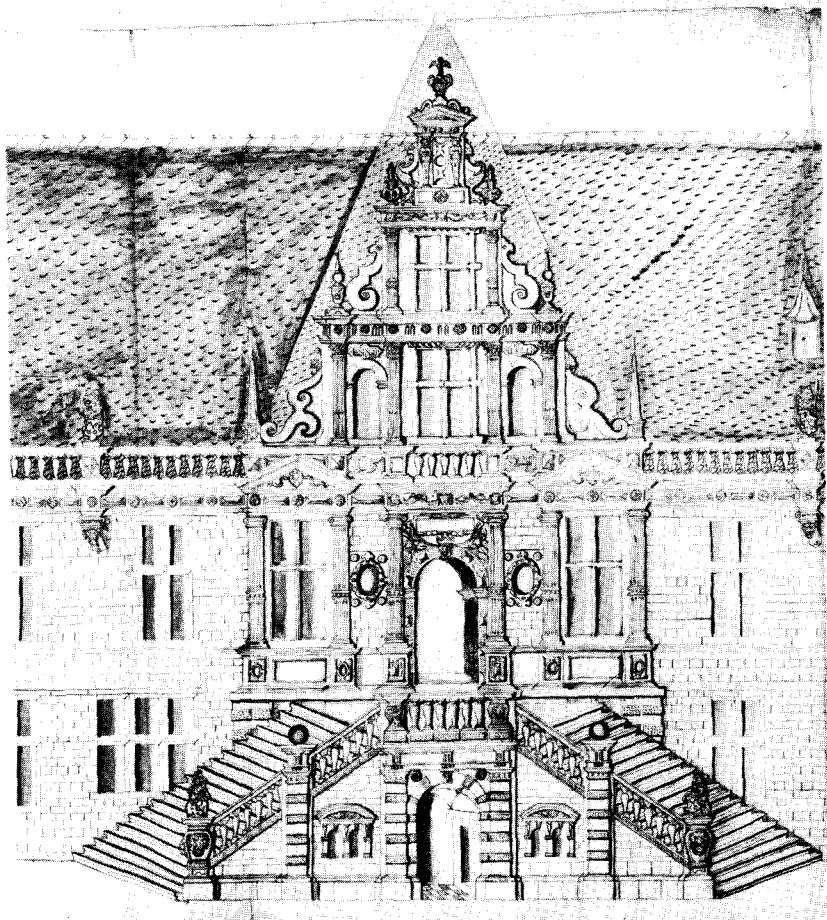
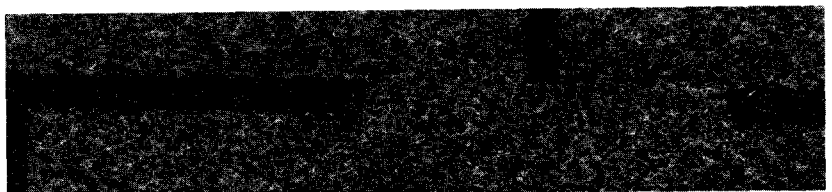
De nieuwe middenpartij van de gevel werd aanzienlijk breder uitgevoerd dan het plan voor 1594 aangaf, hetgeen bereikt werd door de vensters naast de ingang iets opzij te schuiven. De muurgedeelten ter weerszijden van de hoofdingang werden daardoor verbreed, zodat het mogelijk werd hier een rijkere decoratie aan te brengen. Dit **kernstuk** van de gevel werd niet alleen verbreed doch tevens verhoogd. De pilasters en zuilen werden hoger gemaakt, waardoor het hoofdgestel en de balustrade omhoog gingen. De vensters van de middenpartij werden nu ook hoger, de vensters van de zijgedeelten behielden hun oude hoogte, erboven kwam een strook natuursteen. Door deze verhoging kwam er ook meer ruimte voor de versiering boven de ingang.

Deze royalere opzet van de middenpartij bracht financiële consequenties met zich mee. Aangezien de natuursteen waaruit de middeleeuwse gevel was opgetrokken door de oorlog niet meer geleverd kon worden, was men voor de nieuwe delen van de gevel op zandsteen aangewezen. Mede door de in dit plan noodzakelijke strook nieuw werk boven de vensters werd het voor de eenheid van de gevel nodig de buitenbekleding geheel te vernieuwen.

De verhoging van de zuilen en pilasters in de middenpartij boven de stoep had ook gevolgen voor de top erboven. Het was nu onmogelijk geworden in de onderste **topetage** pilasters te gebruiken, het verschil in afmeting met de benedenpilasters zou te groot worden. Dit probleem kon worden opgelost door het toepassen van een ander onderdeel uit de klas-

afb. 6. Middengedeelte uit de ontwerptekening voor een nieuwe stadhuisgevel, winter 1592/93.

*afb. 7. Middengedeelte uit de tweede ontwerptekening voor een nieuwe **stadhuis**-gevel, december 1593.*

sieke architectuur: de **hermen**. In een naturalistische vorm was een **herme** een min of meer volledige mensfiguur, in abstracte vorm leek dit element op een omgekeerde obelisk. Bij de middentop hadden de hennen mathematische vormen, bij de zijtoppen bestonden zij voor de bovenste helft uit mensfiguren. De **hermen** van de stoep hadden een robuuste Dorische vormgeving.

Door dit gevarieerde gebruik van het **herme-motief** was de stijve opstapeling van pilasterorden, die het plan voor 1594 kenmerkte, verdwenen. Maar ook de **hermen** waren een vrij ouderwets motief, dat al sedert ca. 1550 in onze bouwkunst gebruikt werd en dat aan het eind van de eeuw opnieuw in zwang kwam.

Bij de tweede etage van de middentop was het storende en overbodige kruisvenster uit de oudere plannen vervangen door een kleine ronde raamopening. Het vlak daaromheen werd geheel gevuld met ornament, aan weerszijden daarvan staan **Korinthische** pilasters. De zijtoppen verschillen in het uitgevoerde ontwerp sterker van de **hoofdtop** dan in de beide plannen die daar aan voorafgingen. Men heeft hier duidelijk voor een afwijkende vormgeving gekozen. Het venster in deze top kreeg de ronde vorm van een poort met een omlijsting van blokken, de **hermen** werden hier **naturalistischer** uitgevoerd.

Het uitgevoerde plan toont wat ornamentiek betreft op veel punten herinneringen aan het bouwplan voor 1594. De mathematische decoratie op de piëdestals onder de zuilen en pilasters is nagenoeg onveranderd gebleven. Hetzelfde geldt voor de decoratie rond de poorten onder en boven de stoep die in beide gevallen gekenmerkt worden door een afwisseling van rusticablokken met blokjes met diamantkoppen. Ook de piëdestals en balusters van de stoep behielden hun vorm. De bovenste delen van de **topgevels** zijn in beide plannen nagenoeg gelijk gebleven. De klauwstukken van de toppen zijn in het uitgevoerde plan iets gecompliceerder van vorm dan in het ontwerp voor 1594.

De overvloed aan schilddragende leeuwen en leeuwenmaskers is ingeperkt. De decoratie van rechthoekige blokjes en rozetten komt nog hier en daar voor, slechts het Leidse stadswapen en de jaarstenen zijn geheel van het programma verdwenen.

In het uitgevoerde plan komen ook elementen voor die in de beide oudere ontwerpen ontbreken. Een daarvan is de Ionische voluut aan de uiteinden van een kroonlijst. We treffen deze aan boven de vensters van de onderste etages van de toppen en bij de onderste kroonlijst van de **middentop**. Serlio en **Vredeman** de Vries gebruikten dergelijke Ionische voluten vaak als beëindiging van lijsten. Overgenomen uit Serlio schijnt ons de versiering van het fries boven de eerste etage van de middentop. Deze brede

strook is gedecoreerd met een soort opgelegde bolle staafjes, die aan orgelpijpen doen denken. Dit is een variant op het veelvuldig gebruik bij Serlio van **cannalurevormige** uithollingen op friezen, kapiteelhalzen en kroonlijsten. Dit motief kwam in de meubelkunst in ons land reeds lange tijd voor.

Nieuw is hier het gebruik van een hangend motief, dat we op zes plaatsen aantreffen: onder de beeldnissen naast de hoofdtoegang, onder de vensters van de zijtoppen en boven in de zijstukken van de onderste etage van de middentop. **Vredeman de Vries** gebruikt dergelijke hangende decoraties niet in zijn *Architectura* uit 1577 doch wel in enkele voorbeelden uit de serie grafmonumenten van 1568. Maar een duidelijke vormverwantschap is daarbij niet te constateren.

Wij komen tot de conclusie dat zowel bij de beide voorstudies als bij uitgevoerde plan een intensief gebruik gemaakt is van de prentwerken van **Hans Vredeman de Vries**. Hoe de veranderingen kunnen hebben plaats gevonden van het vermoedelijk in december 1593 opgestelde plan voor 1594 in het definitieve project dat in juni 1595 werd aanbesteed blijkt uit enkele archivalia.

Archivalische gegevens over de ontwerpgeschiedenis

In het stadsarchief ontbreken de rekeningen uit de periode waarin de gevel aan de Breestraat vernieuwd werd. Ook is er geen apart kasboek betreffende de stadhuisbouw meer voorhanden. Toch zijn in de loop der tijden een aantal gegevens verzameld, voornamelijk uit de *Gerechtsdagboeken*, waarin de besluiten van het stadsbestuur zijn opgetekend en uit de bewaard gebleven bijlagen bij de stadsrekeningen.

Op 6 januari 1594 vond een belangrijke bespreking plaats, waarbij de plannen die Claes Comelisz. in de decembermaand van 1593 gemaakt had ter sprake moeten zijn gekomen. Het gerecht moet niet voldaan zijn geweest met het plan voor 1594, zodat men besloot om “de meester steenhouder van Haerlem off eenige andere te ontbieden **ende diezelve** te laten inspecteren deezer stede Stadhyus **ende** die gelegentheyt van dien doen **sien, ende** elcx van hen seeckere patronen te laten maecken, hoe en in wat manieren men ‘tselve Stadthuys best **soude** mogen doen off met gevelkens verchieren, off anderszins repareren, ten eynde **diezelve** gesien, eyntelick alsdan afgesproocken te werden **welc** van **beyden** gevolcht off **nae**gemaect zal werden”.

De meesterstenhouwer van Haarlem, Lieven de Key, was een nieuwe ster aan het Hollandse firmament. Werk van hem van voor 1594, is ons niet bekend. Mogelijk dateerden de betrekkingen tussen Leiden en Haarlem al van voor zijn tijd. Op dit tijdstip werkte hij met vier knechten aan het steen-

houwwerk van de Vontkapel aan de zuidzijde van de Sint Bavo te Haarlem, waarvan de verbouwing in november 1594 voltooid was.”

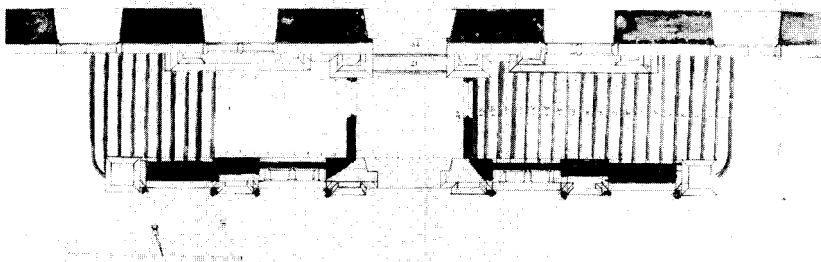
Uit de betalingen aan de Leidse stadsboden kunnen we de onderhandelingen met Lieven de Key enigszins volgen. Waarschijnlijk viel De Key zo in de smaak dat men geen andere meester naast hem heeft geraadpleegd. De stadsbode werd betaald omdat “hij **opten** 25en January voorleden gereyst is **naer** Haerlem met een missive aen Lieven de Keye, steenhouder aldaer **ende** antwoord wederomme gebracht heeft”. Uit een betaling op 29 maart blijkt dat hij weer een bezoek aan De Key te Haarlem heeft gebracht. Inmiddels moet Lieven de Key ook te Leiden zijn geweest. Op 2 april 1594 was hij daar weer om zijn voorstellen in te leveren. Er werden hem toen vijftig gulden “toegevoucht voor de moeyten **ende** arbeyt by hem gedaen in ’t **comen** alhier **ende** het **meetten** **ende** affconterfeyten van het stadhuys deser stede, met **eenen** trap daervooren, ’t **welck** hij ons up huyden alhier heeft **behandicht**”.¹²

Dit was geen hoog bedrag, vergeleken met de 75 pond die De Key enkele jaren later ontving voor drie ontwerpen voor het Gemeenlandshuis van Rijnland, waarbij bovendien nog twintig pond aan reiskosten betaald werden.¹³ Meer dan twee tekeningen voor de stadhuisgevel zal hij voor dat bedrag niet gemaakt hebben.

Direct na het inleveren van de ontwerpen door De Key is de **stadssteenhouwer** Claes Comelisz. tussen 2 april en 14 mei 1594 acht en twintig dagen bezig met het plan voor het **stadhuys**.¹⁴ Waarschijnlijk heeft Claes Cornelisz. de beide plannen van Lieven de Key zover uitgewerkt dat verschillende steenhouwers een prijs voor de uitvoering zouden kunnen opgeven. Hoewel hij de hoofdlijnen daarvan zeker zal hebben aangehouden kan hij iets van de ornamentiek uit zijn eerdere plannen hebben toegevoegd. Waarschijnlijker lijkt dat Lieven de Key bij zijn herziening van de ontwerpen, deze Leidse ornamentstijl heeft aangehouden. Temeer waar de architectonische vormgeving zich te Leiden en te Haarlem gelijk ontwikkelde.

Op 18 augustus 1594 besluit het gerecht de burgemeesters te machtigen “tot makinge van een patroon uyte twee overgeleverde **bestecken** bij den meester van Haerlem gemaect, **ende** tot bestedinge van palasters **ende** andere **wercken** noodich **totte** trappe **ende** vercieringe van den voorgevel van ’t Stadhuys, dat den opgang gemaect sal werden van der zijde, **ende** bovenwerck als de gevels en anders gelijk’t patroon daerinne gemaect es, de trappe van **vooren** op te **gaen**”.¹⁵

Er was dus sprake van twee verschillende ontwerpen van De Key, een met een gewone stoep waarvan de traptreden aan weerszijden opgingen en een met een stoep die men van de voorzijde moest betreden en die met een kwartslag naar het bordes voerde. Men koos de geveltop uit het ene plan en

afb. 8. Ontwerptekening voor de stadhuistrap, door Isaack Claesz. van Swanenburgh (?), 1594. Coll. Gem. Archief Leiden,

de stoep uit het andere. Voor de prijsopgave was het nodig de gekozen elementen op een tekening te verenigen.

Uit een niet gedateerde kwitantie blijkt dat de schilder Isaack Claesz van Swanenburgh twee pond vijftig ontving voor werk “gemaect aent patroon bij de meester van Haerlem genaect met een draeyende trap, deselve trap verandert in een rechte trap”. Het is nu niet Claes Cornelisz. die het gekozen patroon met de draaiende trap aan de verlangens van het stadsbestuur aanpaste. Uit dezelfde kwitantie blijkt dat Van Swanenburgh tevens een copie had gemaakt van het patroon van het stadhuis, welke copie te Leiden bewaard zou worden terwijl “het prinsepael tot Breemen soude worden **gesonden**”.¹⁶ Voor dit natekenen ontving hij 15 pond, een tamelijk hoog bedrag vergeleken met de 25 gulden die Lieven De Key per ontwerptekening ontving. Waarschijnlijk zijn deze gewijzigde tekeningen door Van Swanenburgh kort na het besluit van 18 augustus 1594 gemaakt, zodat het definitieve patroon en de copie in de herfst gereed moeten zijn geweest.

Hoe het met het principale patroon te **Bremen** verder ging vernemen we van de stadssecretaris Jan van Hout wanneer deze op 28 februari 1595 daarover verslag uitbrengt. Hij had van de Leidse koopman **Daniel** van der Meulen vernomen dat deze het patroon van de gevels en de trap van het

stadhuis niet slechts naar **Bremen** gezonden had, doch dat hij, aangezien hij ondertussen te **Bremen** geweest was, zelf met de steenhouwer Luder van Bentheim over het te maken werk gesproken had. Luder van Bentheim had verklaard dat wanneer hij de opdracht zou krijgen het steenhouwwerk in het voorjaar 1596 klaar ter verscheping zou kunnen zijn. De kosten ervan zouden 2200 rijksdaalders bedragen, inclusief het loon van twee knechten die met de steen mee naar Leiden zouden komen om bij het stellen aanwezig te zijn. Het stadsbestuur wilde wel op dit voorstel ingaan maar vond het nodig dat Luder van Bentheim zelf naar Leiden kwam om de details nader te **bespreken**.¹⁷

Ter voorbereiding van het werk begon men te Leiden, onder leiding van de stadsstenhouwer, met het afhakken van de natuursteenbekleding van de middeleeuwse gevel, hetgeen vrijwel het hele jaar 1595 in beslag **nam**.¹⁸ Na de brand van 1929 bleek dat de middeleeuwse bakstenen muur, na het afhakken van de buitenbekleding, nog altijd 70 cm dik moet zijn geweest. Bovendien rustten de zware balken die de kap droegen op muurstijlen zodat het gebouw nog sterk genoeg was om zonder de natuursteen bekleding te blijven staan.

Een ontwerpcontract van mei 1595, in het plat Duits gesteld, geeft de regeling weer die Van Bentheim zich voorstelde. Zijn beide **knechts** zouden nu door de stad betaald worden en respectievelijk 30 en 25 stuivers per dag verdienen. Een bedrag voor het steenhouwerswerk werd in dit contract niet **genoemd**.¹⁹ Begin juni 1595 vertoefde Luder van Bentheim te Leiden. Het stadsbestuur kon het over een aantal zaken klaarblijkelijk niet met hem eens worden en stuurde op 5 juni 1595 een brief naar Lieven De Key met het verzoek of hij de volgende dag te Leiden kon komen om met hen en Luder van Bentheim te overleggen “**omme** ‘t voorgenen werck **onser** raedthuyse volgende Uwer gemaecte patroon te bevorderen”. De bode die deze brief bracht had ook een verzoek bij zich aan de burgemeesters van Haarlem om Lieven de Key toestemming te geven naar Leiden te gaan, aangezien men daar “**omme** ‘t **voorsz** werck opt voorgeroerende patroon te doen maecken zijne, meester Lievens, vorder raedt **ende** advijs van doen hebben”.

Lieven de Key is inderdaad de volgende dag te Leiden gekomen en heeft deelgenomen aan de vergadering waarin de problemen werden opgelost. Die dag – 6 juni 1595 – ontving Van Bentheim 60 gulden omdat “hij **t’onser** versoucke van Breemen hier gecomen is **omme** mit ons (als gedaen es) te accorderen nopende ‘t maecken van de gevel van ‘t stadthuys alhier”. De Key ontving 16 gulden omdat hij “was gecomen **omme** ons tot ‘t voors. accoord te helpen”. Het aannemingscontract werd op 7 juni 1595 getekend.”

Dit contract was een aanvulling op de bestektekening, die niet bewaard is gebleven. Maten die op tekening niet afleesbaar waren, zoals de diepte van de steen in het **muurwerk** en voorsprong ten opzichte van het gevelvlak werden hierin genoemd. In dit contract is uitdrukkelijk sprake van “**beyde** de zydelgevels”. De vraag waarom Lieven de Key zo overhaast naar Leiden geroepen werd is moeilijk te beantwoorden. Het moet voor een belangrijke kwestie zijn geweest, want het jaar daarvoor had men de stoep gewijzigd zonder dat men hem daarbij nodig had. Mogelijk had men weer problemen met de stoep en kwam men terug op het besluit van 18 augustus 1594. De uitgevoerde gevel toonde namelijk de toen verworpen oplossing met de draaiende trap die men van de voorzijde moest betreden.

Er was echter nog een andere kwestie die op dat moment aan de orde kan zijn geweest, namelijk het toevoegen van een **topgevel** aan de rechterzijde. Doordat de vensters van de oude stadhuisgevel, aan de linker- en rechterzijde niet op onderling gelijke afstand stonden was een volledige symmetrie niet te bereiken en deden zich hier verschillende oplossingen voor. Het feit dat de definitieve prijs van Luder van Bentheim zoveel hoger lag dan het in februari 1595 genoemde bedrag wekt het vermoeden dat er op het laatst nog een uitbreiding van het werk had plaatsgevonden. De eerste prijsopgave beliep namelijk 2200 rijksdaalders inclusief het loon van de beide meestersteenhouwers, die de bouw zouden leiden. In de definitieve opgeve bleef het hoofdbedrag gelijk doch kwamen beide krachten, een geheel bouwseizoen, voor een rekening van de stad Leiden. De kosten daarvan wogen wel ongeveer op tegeneen **zijtop**.

Het is mogelijk dat het voorstel tot het plaatsen van een **zijtop** aan de rechterzijde van Luder van Bentheim is uitgegaan. Een gevelcompositie met drie toppen, waarvan de middelste breder was dan de beide ter weerszijden was in het Noordduitse gebied eerder algemeen dan in ons land.

Volgens het contract van 7 juni 1595 zou het eerste deel van het werk zoals de stoep met beide daarbij behorende poorten en hun sieraden in 1596 worden geleverd, het verdere natuursteenwerk zou voor einde mei 1597 klaar moeten zijn. Het was waarschijnlijk geenszins de bedoeling om met het bouwen van de stoep in 1596 te beginnen want Aelbert **Rotvelt**, de compagnon van Van Bentheim die het werk ter plaatse zou leiden zou met een andere “goeden naerstigen **ende** tuchtigen **wercmeester**” erst in 1597 naar Leiden komen.

Luder van Bentheim diende het werk te leveren “in der voughen als de patroonen mit **haer** gronden daer van gemaict, aen weder zijden een zijnde, dat uytwijsen, te weten **t’ geene** tusse de rode linien aldaer begrepen is”. Door enkele nadere afmetingen die in het contract genoemd worden weten we dat alle uit behakte steen bestaande onderdelen binnen de rode lijnen

vielen, slechts de bekleding van de muren en de vensters moeten erbuiten zijn gevallen. Voor het **sierwerk** werd in het contract aparte aandacht gevraagd: “zullen alle de chieragen in den **wercke** geteyckent wel **ende** be... **wercken**, bootseren **ende** croseren **onbecrompen** van steen”. Met andere woorden, hij mocht het **sierwerk** niet, om steen te sparen, te plat maken, noch de stenen te ondiep in het **muurwerk** steken.

Nadat het contract was getekend kon men weinig anders doen dan voortgaan met het afhakken van de gevel en de steenzendingen uit **Bremen** afwachten. De tekeningen die te Leiden waren gebleven en die men nodig zou hebben om het werk te controleren werden zuinig bewaard, getuige de post van 14 augustus 1595: “voor twee **rolstocken** daerop de patronen van het raedthuys zijn gewonnen, 12 stuivers”.** Lieven de Key kwam een enkele maal te Leiden in verband met twee andere opdrachten die hij daar had: het ontwerpen van de gevels voor het Gemeenlandshuis van Rijnland op de Breestraat en de vernieuwing van het huis van **Daniel** van der Meulen op het Rapenburg in 1596. Ook daar verzorgde Luder van Bentheim het **steenhouwerswerk**.²³

De uitvoering van het werk (7596 - 1598)

In augustus 1596 kwamen er twee schepen met steen uit **Bremen** aan, die door Claes Cornelisz. gelost werden. In oktober van dat jaar werd er opnieuw steen aangevoerd. Eerst na de winter begon het werk op de bouwplaats. Op 1 maart 1597 werden door de burgemeesters, de secretaris, de stadsmetselaar **Jacob Dircss.** (den Dubbelen) “**ende** mr. Lieven de Keye” elf kannen “deelwijn” **gedronken**.²⁴ Op 8 maart werden er balken geleverd, om het stadhuis inwendig te schoren in verband met het heiwerk voor de stoep, dat eind april plaats vond. Op 8 mei werd de eerste steen van de **stadhuisstoep** **gelegd**.²⁵

In een brief die Luder van Bentheim op 6 april 1597 te **Bremen** schreef en die op 17 april te Leiden aankwam, deelde hij mee dat zijn medewerkers weldra zouden vertrekken. Op 17 mei begonnen Albert en Hans **Rotvelt** met hun werk aan het stadhuis. Ook Van Bentheim blijkt dan te Leiden te zijn, waar hij op 24 mei de laatste termijn voor de aanneemsom kreeg uitbetaald. Daarbij beloofde hij, onder borgtocht van **Daniel** van der Meulen, alles wat er nog mocht ontbreken, zoals de vier leeuwen en de twee **kinderfiguurtjes** voor de trap, alsnog te zenden. Op 19 oktober 1597 deelde hij aan Van der Meulen mee dat alles was afgeleverd en dat de borgtocht daarmee was **vervallen**.²⁶

Op 17 augustus 1597 werd de nota van de schrijfmeester Pieter Bailly voldaan, “van t’schrijven **ende** teyckenen om te werden gehouwen” van de

afb. 9. Het - vanaf de *overzijde* gezien -linker stadhuispoortje. Foto ca. 1870. Coll. Gem. Archief Leiden.

opschriften op de drie stenen boven de ingang. Het grootste deel van het bedrag van 26 gulden was veroorzaakt door het vergulden van de voltooid opschriften.²⁷

De gebroeders Rotvelt vertrokken toen het bouwseizoen was afgelopen, begin november. Voordien, op 23 oktober 1597 had Albert een contract gesloten dat hij voor 400 Rijksdaalders het nodige aanvullende steenhoudwerk zou leveren. Hiertoe behoorde “ten eersten twee poorten volgende ‘t patroon ende grondt daer van hem een doubelt es gelevert”. Uit de omschrijving van de onderdelen blijkt dat we hier te maken hebben met de

beide poorten onder de zijtoppen. Het ornament dat de “coronementlijst” boven de pilasters bekroont wordt omschreven als “een vase of pot verchierd mit **frutage**”.²⁸ In de linkerpoort werd de grote steen opgenomen die in 1578 boven de ingang was geplaatst. Boven de rechterpoort werd eenzelfde steen aangebracht met een nieuw gedicht voor het schrijven waarvan Pieter Bailly 20 gulden **ontving**.²⁹

Het is duidelijk dat deze beide poortomlijstingen eerst in dit stadium aan het ontwerp zijn toegevoegd. Zij spelen een grote rol in de compositie en geven de zijtopgevels een band met het benedendeel van de gevel. Het is niet bekend wie het ontwerp gemaakt heeft, maar de aangewezen man hiervoor was de stadssteenhouwer Claes Cornelisz, die het hele jaar bij de uitvoering betrokken was en voor zijn werk 20 stuivers per dag ontving. De poortjes zijn geïnspireerd op het hoofdportaal en uitgevoerd in de voor Leiden zo karakteristieke ornamentsijl. Zij dragen het jaartal 1598, waarbij wij opmerken dat dit jaartal dan ook reeds gestaan moet hebben op het patroon van oktober 1597.

Het verdere natuursteenwerk dat door **Rotvelt** volgens dit contract van 1597 geleverd moest worden waren de veertien kantelen aan de zuidelijke eindgevel. Op het ontwerp voor 1594 zien we aan de rechterzijde onder het torentje van de **luidklok** de zeven trappen of kantelen aan de voorzijde, die **tesamen** met die aan de achterzijde het totaal van veertien vormen. Tenslotte is er nog sprake van de “galerije of foye mit zijne lijsten, baluysters, ende pyramiden” lopende van de zuidhoek tot aan het torentje. Wij veronderstellen dat dit de balustrade aan de achtergevel is.

De eerste helft van dit nagekomen werk moest in het voorjaar van 1598 worden geleverd, het tweede deel moest met Pinksteren in Leiden zijn. De beide poorten werden gesteld in het gevelwerk dat reeds voltooid was, het is thans nog steeds waarneembaar dat ze later zijn ingevoegd. Albert **Rotvelt** leverde zijn werk op tijd af, zodat op 3 juli 1598 met hem kon worden afgerekend. Ook de stadstimmerman was bij de afwerking betrokken en maakte de nieuwe deuren, luiken en dakkapellen voor het voltooide **stadhuis**.³⁰

Het langste bezig was de stadssteenhouwer, die aan het stadhuis nog tot april 1599 voort kon, vermoedelijk met het afwerken en stellen van het werk dat **Rotvelt** had afgeleverd.“ Zijn taak in het werk was groot geweest, want de vlakke gevelplaten die gemaakt waren uit de onbehouwen steen die eveneens uit **Bremen** was betrokken, waren onder zijn toezicht voor het werk in gereedheid gebracht. Deze platen suggereren forse **natuursteen**-blokken doch zijn in werkelijkheid slechts dun. Omdat de oude, afgehakte natuursteenbekleding dikker was dan de nieuwe heeft men in 1597 eerst een baksteenschil tegen het oude **muurwerk** gemetseld. Daarna werden de

nieuwe blokken, los daarvan en op hun smalle kant geplaatst, opgetrokken en tenslotte de tussenruimte met specie gevuld. Erg degelijk schijnt deze werkwijze niet, maar tenslotte heeft de gevel het **toch lang** uitgehouden. De sterkte van de muur zit, tot de dag van vandaag, in de middeleeuwse kern.

Conclusie

De verfraaiing van de Leidse stadhuisgevel begon ca. 1592 heel bescheiden met een plan om enkele sierdelen, zoals een stoep en twee topgevels aan de bestaande gevel toe te voegen. Met de welvaart van de stad groeiden de plannen. De stoep en de grote top werden gecombineerd tot een indrukwekkende middenpartij. Lieven de Key werd te hulp geroepen om de plannen van zijn Leidse collega Claes Comelisz. te herzien. Op dat moment kon er reeds een heel nieuwe gevelbekleding af, maar doordat men aan het achterliggende, middeleeuwse werk bleef vasthouden, werd de vereiste regemaat niet bereikt. Eerst in een laat stadium schijnt de rechte top aan het ontwerp te zijn toegevoegd, mogelijk op advies van Luder van Bentheim. Helemaal op het eind toen de gevel al opgetrokken was werden de monumentale zijpoorten bedacht met de zo typisch Leidse ornamentiek. Zij zijn onmiskenbaar een product van Claes Comelisz. Diens hand is in het gebouw sterker te herkennen dan die van Lieven de Key. Alleen de monumentale, maar later gewijzigde stoep is geheel De Key's werk. Invloed van Luder van Bentheim is niet vast te stellen, misschien is het voorstel van een **topgevel** aan de rechterzijde van zijn kant gekomen. Maar deze stap lag ook wel erg voor de hand. Enkele kleine details van de gevel, zoals het **rustica**-werk met het bollenornament zouden uit zijn koker afkomstig kunnen zijn. Maar de afschuwelijke beelden waarmee hij de gevel voorzag doen hem niet als groot kunstenaar kennen.

Toch schijnt de stuwende kracht achter de groei van dit ontwerp niet de een of andere steenhouwer, maar een stadsbestuur dat steeds meer wilde en kon. Zodra de gevel in 1599 klaar was beraadslaagde het gerecht over de verhoging van de stadhuistoren waarvoor de stadstimmerman Joris Andriesz. een patroon had gemaakt en zijn voorganger Pieter Anthonisz. twee patronen had ingeleverd.³³ Een meester van enige betekenis kwam er niet aan te pas.

Hetzelfde was het geval met de uitbreiding van het gebouw aan de rechterzijde ten behoeve van de vierschaar van Rijnland, waarvan de eerste steen in 1605 werd gelegd. De ontwerper van dit deel is niet bekend, maar de steen werd weer door Luder van Bentheim kant en klaar uit **Bremen** gezonden, waarbij **Daniel** van der Meulen weer zijn bemiddeling **verleende**.³³ In architectuur sloot dit deel bij de gevel van 1595 aan, maar het

bedierf, door zijn vierde, nu verdwenen, **topgevel** het effect van het stadhuis. Het geluk dat men deze, alsmaar voortbreiende, manier van ontwerpen tussen 1593 en 1598 had, was bij de laatste toevoegingen verdwenen. De herbouw na de brand van 1929 heeft tenslotte weer enige sanering in de totale compositie proberen aan te brengen.

Op hoe willekeurige wijze het ontwerp van de verbouwing van 1595 ook tot stand mag zijn gekomen, toch neemt dit in de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst een grote plaats in. Het was een uiting van groeiend zelfbewustzijn van de oplevende steden in een vrij land. In ruim 2.5 jaar waren er geen belangrijke gebouwen verzeen. Nu dit weer kon vatte men de draad op waar deze omstreeks 1565 was afgebroken. Het eerste grote gebouwen uit het einde van de 16de eeuw, het stadhuis van Vlissingen uit 1592, was een navolging van het in 1565 voltooide stadhuis van Antwerpen. Met de aansluiting bij bouwwerken uit het midden van de 16de eeuw, kwamen ook de beide richtingen die toen aanwezig waren weer naar voren. De ene was een noordelijke bouwstijl met elementen als **topgevels**, stoepen en torens. De andere toonde een streven naar zuiverder klassieke bouwvormen. Op hetzelfde tijdstip en in hetzelfde milieu zien we naast het stadhuis van Leiden dat tot de eerste groep behoort, de Waag te Haarlem verrijzen, waarin de klassieke richting herleeft.

In de periode van 1565- 1590 ontwikkelde de architectuur zich slechts op papier, vooral door toedoen van **Vredeman** de Vries. Ook in zijn werk zien we de noordelijke stroming en de klassieke richting naast elkaar voortleven. Zijn *Architectura* uit 1577, vond in de Leidse stadhuisgevel de eerste grootscheepse toepassing in ons land. Daarmee was ook de aansluiting bij recentere ontwikkelingen bereikt en was de Nederlandse bouwkunst klaar voor de eigenzinnige weg die men in de 17de eeuw zou volgen.

NOTEN

Dit artikel is de uitwerking van een lezing die de auteur voor de vereniging Oud Leiden heeft gehouden.

1. J.H. Leliman, *Afbeeldingen van oude bestaandegebouwen; uitgegeven door de maatschappij tot bevordering der bouwkunst* (Amsterdam 1872) tekst **bij** plaat 62-78.
2. **P.J.M.** de Baar, Brief van 29 april 1975 van **mr. W. Downer** aan de heer **A.J.H. Mank** te Amsterdam.
3. **A. Meerkamp** van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)* Dl. 1 (Amsterdam 1913) **263-265**.
4. **J.C. Overvoorde**, *Uit de geschiedenis van het Leidsche Raadhuis* (Leiden 1916) 25.
5. **J.C. Overvoorde**, *Raadhuis* 40. Bijlage rekening tresorier extra-ordinaris d.d. 31 okt. 1578. Zie ook *Leiden eeuwig feest* (Leiden 1986) 21-22.
6. **J.C. Overvoorde**, "Rekeningen uit de bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden", *Bijdragen Bisdom Haarlem* 30 (1906) 61 **e.v.**
7. **E. Pelinck**, "De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1818)", *Jaarboekje voorgeschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 59 (1967) 59-76.
8. De Baar (n.2) p.2, (uit: bijlagen rek. tres. extraordinaris 2594 nrs. 238-241).
9. Johannes **Vredeman** de Vries, *Architectura* (Antwerpen 1577 en 1581) f. 18 en 19. (Herdruk Hildesheim - New York 1973).
10. **E.H. ter Kuile**, "Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel van 1597", *Bulletin K.N.O.B.* zesde serie, 17 (1964) kol. 91. (uit: Gerechtsdagboek C. fol. 18v).
11. **A.W. Weissman**, "De Sint Bavokerk te Haarlem", *Architectura*, 1914 p. 334,335.
12. De Baar (n.2), p.2. (uit: bijlage rek. tres. ord. 1594 sub. fol. 210, 212v, fol. 582v en **Ord.boek** C. fol. 65v, 69v, 69).
13. **J. Slagter**, "Het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden", *Bulletin K.N. O.B.* vierde serie 8 (1939) p.64.
14. De Baar (n.2) p.2 (uit: bijlagen rek. tres. extraord. 1594 nrs. 253-258).
15. **Ter Kuile** (n.10) kol. 92 (uit: Gerechtsdagboek C fol 68 v).
16. **Ter Kuile** (n.10) kol. 92 (bijlage 543 rek. 1595).
17. **Ter Kuile** (n.10) kol. 92 (uit: Gerechtsdagboek C fol 126v). De Baar (n.2) p.2.
18. De Baar (n.2) p.2, (uit: bijlagen rek. tres. extraord. 1595 nrs. 227-242).
19. **Ter Kuile** (n.10) kol. 92/93 (uit: Secretarie-archief n. 5200).
20. **Ter Kuile** (n.10) kol. 93 (uit: **Missivenboek** nr. 852 fol 2 en 1).
21. **Ter Kuile** (n.10) kol. 94 (uit: Bijlagen rekeningen 1596 f. 541v.).
22. De Baar (n.2) p.3 (uit: bijlagen Ords 1595 pak 1 f 630v).
23. **Th. Lunsing Scheurleer**, **C. Willemijn Fock**, **A.J. van Dissel**, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, Dl. I (Leiden 1986) 276-283.
24. De Baar (n.2) p.3 (uit: bijlagen Ord. f. 173v Ord. boek D f.48).
25. De Baar (n.2) p.3 (uit: bijlagen rek. tres. ord. f 505; Ord. Boek D f.173v).
26. De Baar (n.2) p.3 (uit: bijlagen Ords. 1597 f 508 en Archief D. van der **Meulen** inv. nr. 317).
27. **J.C. Overvoorde**, "De verbouwing van het Leidsche Raadhuis in 1595-1597", *Bulletin N.O.B.*, tweede serie 1 (1908) p.19.
28. **J.C. Overvoorde** (n.27) p.20.
29. **J.C. Overvoorde** (n.27) p.19.
30. De Baar (n.2) p.3 (uit: bijlagen Extraords. 1598 nrs. 476-478).
31. De Baar (n.2) p.3.
32. **E.H. ter Kuile**, "Overheidsbouw te Leiden 1599-1632", *Bulletin N.O.B.*, vierde serie 7 (1938) p.86.
33. De Baar p.3 (uit: Rekeningen tresorier extraordinaris 1905 f. 242: 1606 f. 20, 20v).

HIERONYMUS VAN DER MIJ

Een achttiende-eeuwse Leidse schilder

door

Antoinette J.M. Krikke-Frijns

Aan de **18de-eeuwse** Leidse schilder Hieronymus van der Mij (1687-1761) is in tegenstelling tot zijn **17de-eeuwse** plaatsgenoten als Gerard Dou, Jan Steen en Frans van **Mieris** de Oude tot nog toe weinig aandacht besteed. In de in het najaar van 1988 in het Stedelijk Museum “De Lakenhal” gehouden tentoonstelling van “Leidse fijnschilders” was Hieronymus van der Mij vertegenwoordigd met twee schilderijen; dit terwijl zijn plaatselijke faam als schilder in de tijd dat hij leefde en werkte toch tamelijk groot was en een deel van zijn werk nog in Leiden is. Het te Leiden aanwezige werk van Van der Mij bevindt zich in “De Lakenhal”, in de **senaatskamer** van het Academiegebouw van de universiteit en in de regentenkamer van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis. Ook is er nog een schilderstuk in een particuliere woning te Leiden, te weten een schoorsteenstuk.

Biografie

Hieronymus van der Mij werd op 8 mei 1687 te Leiden geboren als zoon van Philip van der Mij en **Jannetje** van Rijs. Hij werd op 11 mei 1687 in de Hooglandse kerk gedoopt' en groeide op in een artistiek ambachtelijk milieu. Vader Philip was beeldgieter en lid van het Leidse St. Lucasgilde.'

Hieronymus van der Mij heeft zijn gehele leven in Leiden gewoond en gewerkt. In het “Album Studiosorum” staat hij op 25 februari 1710 -dan 22 jaar oud - ingeschreven als woonachtig bij zijn **ouders**.³

Op 30 september 1724 wordt Hieronymus van der Mij lid van het St. Lucasgilde te **Leiden**.⁴ Op 29 april 1728 koopt hij in de Breestraat het derde huis ten zuiden van de Plaatsteeg. In dit huis blijft hij tot aan zijn overlijden wonen.'

Als leermeester heeft Hieronymus de Leidse fijnschilder Willem van **Mieris** gehad, “door wiens schrandere Kunstlessen, met eene onvermoeide studie te behartigen, hij een braef Meester is geworden”, aldus van der Mij's tijdgenoot Van **Gool**.⁶

In 1736 wordt Hieronymus van der Mij tezamen met Frans van Mieris de Jonge benoemd tot directeur van de Leidse tekenacademie. Beiden hebben dit directeurschap tot aan hun dood **vervuld**.⁷ Uit aantekeningen in het Kunstvriendschappelijk gedenboek van Johannes le Francq van Berkhey blijkt dat Hieronymus van der Mij leerlingen heeft gehad. Berkhey noemt in het gedenboek naast zichzelf als leerlingen van Van der Mij: Pieter Cat[t]el, Nicolaas Reyers en Hendrik van **Velthoven**.⁸

Hieronymus is zijn leven lang ongehuwd gebleven. Hij verdiende goed met (de verkoop van) zijn werk. Naast schilder was Van der Mij verzamelaar van schilderijen, tekeningen, etsen en gravures. Van **Gool** merkt op: “Hij **oeffent** de Kunst noch dagelyks met winst in zyne Geboortestadt, daer hy in **eenen** ongehuwden staet leeft, en zich, in zynen overigen tyt, verlustigt in zyne **schoone** verzameling van Printkunst”. Ook trad Van der Mij op als taxateur en kunsthandelaar.” Hieronymus van der Mij overleed op 3 december 1761 te Leiden werd begraven in de Pieterskerk.” Zijn kunstverzameling voor wat betreft tekeningen, prenten en boeken werd ten **sterf**-huize van de overledene in de periode 10-14 mei 1762 geveild door Pieter van der Eyk en Abraham Honkoop, boekverkopers te Leiden. Het totaal aantal te veilen stukken bedroeg 3 193; de veiling omvatte 200 tekeningen, 2508 prenten, 467 boeken en nog 18 voorwerpen van diverse aard. Na aftrek van de kosten leverde de veiling 4555 gulden en 1 stuiver op. In een bewaard gebleven veilingcatalogus is bij een aantal nummers op de **linker**-pagina genoteerd aan wie het betreffende veilingstuk is verkocht en voor welk bedrag.” Over de schilderijenverzameling van Van der Mij en over wat met deze collectie na zijn dood is gebeurd, zijn geen gegevens bekend.

*De school van de Leidse **fijnschilders**; de Leidse tekenacademie*

In de schilderijen van Hieronymus van der Mij is de stijl terug te vinden van de school van de Leidse fijnschilders. Het woord “fijnschilder” of “kunstschilder” werd in de 17de eeuw gebruikt om de kunstenaar die schilderijen maakte te onderscheiden van de huisschilder. De huisschilder werd “kladschilder” of “schilder met de grote kwast” genoemd. De term “fijn” had in de 17de eeuw de betekenis van mooi, verfijnd. De woorden kunstschilder en fijnschilder waren voor de 17de-eeuwer synoniemen.

Eerst in de 20ste eeuw wordt de Leidse stijl van schilderen uit de 17de en 18de eeuw fijnschilderen genoemd. Het is niet waarschijnlijk dat de kunstschilders die op deze “Leidse” wijze schilderden, in hun tijd als een aparte groep werden beschouwd.” De 17de-eeuwer onderscheidde de kunstschilders naar de afmetingen van hun doeken. Zo schrijft Van Leewen over Gerrit **Dou** als volgt: “uytnemend klein ▲ levend Schilder” en over

afb. 1. Schilderij voorstellende Cornelia van Musschenbroek, ca. 1727. Particuliere coll. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

afb. 2. Schilderij voorstellende Samuel Luchtmans, 1716. Particuliere coll. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

Abraham van den Tempel als: “uytnemend levend groot Schilder van onze tyt”.¹⁴

De karakteristieke trekken van de stijl van de school van de Leidse **fijnschilders** zijn: een zeer **preciese** tekening, een perfecte, zelfs gladde uitvoering, donker glanzende tinten en een uiterst gedetailleerde **stofuitdrukking**.¹⁵

Als grondlegger van de school van de Leidse **fijnschilders** wordt Gerard (of: Gerrit) **Dou** beschouwd. Gerard **Dou** heeft o.a. als leerling gehad Frans van **Mieris** de Oude. De zoon van Frans van **Mieris** de Oude, Willem van **Mieris**, werd de leermeester van Frans van **Mieris** de Jonge en Hieronymus van der Mij. Verschillende kunstenaarsbiografen zijn van mening dat de invloed van Willem van **Mieris** waarneembaar is in het werk van Van der Mij.

Zo schrijven Van Eynden en Van der Willigen: “Duidelijk ziet men in zijn kunstwerken dat hij een leerling van Willem van **Mieris** is geweest”¹⁶ en zegt Immerzeel: “Hieronymus van der Mij was een leerling van Willem van **Mieris**, in wiens stijl hij menige niet onverdienstelijke moderne binnenhuisjes net en uitvoerig geschilderd heeft”.¹⁷ Op grond van veilingcatalogi kan worden vastgesteld dat de invloed van Willem van **Mieris** op Hieronymus van der Mij groot moet zijn geweest. In verscheidene catalogi is namelijk werk van H. van der Mij toegeschreven aan Willem van **Mieris**. Ook is het omgekeerde een enkele maal voorgekomen en werd een schilderij, in vroegere catalogi toegeschreven aan H. van der Mij, in latere catalogi beschreven als een Willem van **Mieris**.¹⁸ Daar Hieronymus van der Mij gedurende circa 25 jaar – van 1736 tot zijn dood in 1761 – directeur is geweest van de Leidse tekenacademie, volgt hier nog een opmerking omtrent de oprichting en functie van deze academie. De Leidse tekenacademie werd in 1694 opgericht door Willem van **Mieris** en Carel de Moorjr. De oprichting betekende een doorbreking van de tot dan toe gangbare ongeregelde opleidingen van jonge kunstenaars in het atelier van een gerenommeerd meester. De academie leidde niet alleen leerlingen op, maar bood ook aan de leden faciliteiten om de praktisch en theoretische kennis op peil te houden (bijscholingsmogelijkheden) en gelegenheid tot discussie. Zoals gezegd werd Hieronymus van der Mij in 1736 tezamen met Frans van **Mieris** de Jonge benoemd tot directeur van de academie. Zij volgden in die functie de oprichters op. Bij de benoeming was bepaald dat H. van der Mij en Frans van **Mieris** de Jonge om de beurt een jaar lang als hoofddirecteur zouden optreden “om de Leydsche konst publycq voor te stellen en te onderwyzen en als openbaare konstenaars in de stad te erkennen”.¹⁹

afb. 3. Portret van Sara Maria van Musschenbroek, 1714. Particuliere coll. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

De individuele portretten

Hieronymus van der Mij geniet vooral bekendheid als portrettist. Immerzeel suggereert dat dit niet ten onrechte is, wanneer hij schrijft dat de portretten zich “door eene gelukkige gelijkenis kenmerkten. De aanzienlijkste ingezetenen, verscheiden professoren, regenten van het Armhuis enz. deden hunne afbeeldsels door hem **vervaardigen**”.²⁰

Naast portretten bestaat het oeuvre van Van der Mij uit historiestukken en allegorieën, genrestukken en tekeningen. Van der Mij schilderde voornamelijk portretten in klein formaat, waarop de geportretteerde tegen een detaillistisch uitgewerkte achtergrond van park of interieur is weergegeven. Veel aandacht gaf hij aan de kleding - vrij kleurig - en aan de bij het beroep van de geportretteerde aangepaste entourage.

Als voorbeelden volgen achtereenvolgens de portretten van Sara Maria van Musschenbroek, Cornelia van Musschenbroek, Samuel Luchtmans, Jan van Lanschot en Françoise Margaretha Meerman.

In 1714 schilderde Van der Mij het portret van Sara Maria van **Musschenbroek** (1696-1748). Zij is geboren en overleden te Leiden, en bleef haar leven ongehuwd.

De geportretteerde is als een halffiguur weergegeven tegen een groene achtergrond (afb. 3). Ze draagt een licht **rood/paarse** japon met een witte volant (strook op een japon) in haar decolleté en een okerkleurige draperie. In het haar draagt ze een parelsnoer - de parel is symbool van maagdelijkheid - met een met juwelen bezet slot en een okerkleurig **lint**.²¹

Omstreeks 1721 schilderde Van der Mij twee portretten van Cornelia van Musschenbroek (1699-1784). Op een van deze schilderijen is zij afgebeeld als **halffiguur**.²² Het bevindt zich in de Lakenhal. Op het andere portret (afb. 1) is zij bijna ten voeten uit geschilderd. Zij draagt een zalmgrijze japon, een witte onderjapon en een blauwgroene draperie. In het kapsel draagt ze een takje oranjebloesem.”

Pendant van dit portret is het portret van Samuel Luchtmans (1685-1757) eveneens door Van der Mij geschilderd. Samuel Luchtmans huwde Comelia van Musschenbroek in 1721. Dit portret van Samuel Luchtmans schilderde Van der Mij in 1716 blijkens datering op het schilderij (afb. 2).

Samuel Luchtmans is jarenlang als boekdrukker te Leiden werkzaam geweest. Op het portret is hij bijna ten voeten uit afgebeeld in een **parkachtig** landschap. Hij draagt een gele rok en een **rose/rode** draperie. De voering van beide kledingstukken is **blauw**.²⁴

Op de beide bovengenoemde portretten zijn een aantal liefdes- en **huwelijks**symbolen afgebeeld. De portretten zouden daarom huwelijksgeschenken kunnen zijn. De bloemen, de vruchten en de allegorische voorstellingen op het portret van Comelia van Musschenbroek zijn symbolen van liefde, maagdelijkheid en vruchtbaarheid. De papegaai, die rechts van Comelia op een stokje zit, roept vele associaties op. De papegaai, een kostbare en exotische vogel werd als symbool gebruikt om een verfijnde elegantie te benadrukken. Cornelia is zonder twijfel op dit portret elegant afgebeeld. De papegaai werd ook geassocieerd met wellust en vanwege zijn verenpracht met ijdelheid en spijzucht van zijn **verzorgster**.²⁵ De wijze waarop Comelia het trosje druiven bij de steel beetpakt is een symbool van haar maagdelijkheid.” Op het portret van Samuel Luchtmans zijn links-achter Luchtmans pioenrozen geschilderd. Haar bloemen verwijzen naar de geneugten van de **liefde**.²⁷ Het rotsblok links op de voorgrond is het zinnebeeld van de deugd der standvastigheid.** De fluit en de muziekboeken die op het rotsblok liggen roepen associaties op met liefde en werelds vermaak.” Luchtmans wijst met zijn linkerhand naar zijn borst, symbool van belofte en trouw.”

In het portret van Jan van Lanschot (1693-1759) besteedt Van der Mij aandacht aan de bij de openbare ambten van de geportretteerde aangepaste entourage (afb. 4).

Jan van Lanschot is zittend tot aan de knieën weergegeven. De geportretteerde draagt een lichtgrijze rok en een grote lichtroze draperie, goud changeant, dit is met wisselende weerschijn naar gelang het licht erop **valt**.³¹

Jan van Lanschot bekleedde in het Leidse openbare leven tot 1748 ver-

afb. 4. Schilderij voorstellende Jan van Lanschot, 1721/1748. Particuliere coll. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

schillende ambten. Zo was hij o.a. lid van de vroedschap, schout, schepen, burgemeester en meesterknaap van Holland (rechter inzake jacht in de domeinen). In 1748 toen stadhouder Willem IV aan het bewind kwam, verloor hij al zijn openbare **funkties**.³² De rechterarm van Van Lanschot rust op een tafel op een foliant van het “Groot **Placaetboek**”, symbool van zijn waardigheid van gedeputeerde van Leiden in de Staten van Holland. Achter de geportretteerde is een afbeelding van Vrouwe Justitia te zien, waarmee de kwaliteit van Jan van Lanschot als **schout/schepen** is uitgebeeld. Het wapen van Leiden duidt erop dat Jan van Lanschot de bovengenoemde openbare ambten in deze stad bekleedde. Het familiewapen is in de tafel verwerkt. Ter versiering is op de achtergrond rechts een groen gordijn en een boog zichtbaar, waarachter een parkachtig landschap is weergegeven. In 1721 huwde Jan van Lanschot Françoise Margaretha Meerman (1700-1771) van wie Van der Mij eveneens een portret heeft gemaakt (afb. 5).

Françoise Margaretha Meerman is staande in een parkachtig landschap geschilderd. Zij draagt een lichtblauwe japon en een **goudgeel/lichtblauw** gestreepte draperie. In het decolleté is een rode knop **gestoken**.³³ Links van de geportretteerde is een spuitende fontein geschilderd, een motief uit de liefdessymboliek. De fontein wordt beschouwd als metafoor van het huwelijk. De manier waarop Françoise Margaretha haar handen en armen houdt, beschrijft Ripa in zijn “**Iconologia**” als de personificatie van de “**Belofte**”.³⁴ Boven de fontein is de meerman uit het familiewapen uitgehouwen.

afb. 5. Schilderij voorstellende Françoise Margaretha Meerman, 1721/1748. Particuliere coll. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

De bovengenoemde geportretteerden zijn allen personen uit bekende Leidse families. Ze zijn te Leiden geboren, getogen en gestorven.

De senaatskamer

Een bijzondere categorie individuele portretten van Van der Mij vormen zijn hoogleraarsportretten.

De Leidse universiteit is in de eerste helft van de 18de eeuw begonnen met het aanleggen van de verzameling van portretten van aan haar instelling verbonden hoogleraren. Van der Mij heeft voor de **inrichting** van de portrettengalerij voorbereidend werk gedaan en hij heeft bovendien voor de galerij verschillende hoogleraren geportretteerd.

Op 19 augustus 1733 besloten de curatoren van de universiteit het vertrek in de voormalige kapel van het Dominicanessenklooster aan het Rapenburg, dat tot dan toe in gebruik was als auditorium **medicum**, te verbouwen en in te richten tot **senaatskamer**.³⁵ Kunstschilder Hieronymus van der Mij kreeg opdracht toe te zien op de versieringen in de nieuwe **senaatskamer**. Voor dit werk ontving hij in 1735 6 à 7 **ducaten**.³⁶

Verondersteld is dat Van der Mij voor de senaatskamer zelf de wapenschilden ter versiering van de schoorsteenmantel heeft ontworpen. De wapenschilden zijn het wapenschild van Holland met daaronder geplaatst de wapenschilden van de curatoren en hun "ministers", te weten de heren J.H. Graaf van Wassenaer Obdam, **A.Bz.** van der **Dussen**, C. Sylvius, D. van Royen en A. Hoogenhouck. Ook de wapens en namen van de toenmalige

burgemeesters, mede-curatoren van de universiteit zijn op de schoorsteenmantel **aangebracht**.³⁷

Ter Molen merkt over de schoorsteenmantel in de senaatskamer op: “niet Van der Mij heeft het ontwerp en de uitvoering van deze schoorsteen verzorgd, zoals tot dusverre werd verondersteld, maar de Leidse beeldhouwer Hermanus **Groen**”.³⁸

Naast de opdracht toe te zien op de versieringen in de senaatskamer kreeg Van der Mij van curatoren een opdracht voor het maken van een schoorsteenstuk en een plafondstuk voor de nieuwe senaatskamer. Beide stukken zijn gerealiseerd – Van der Mij ontving hiervoor op 8 februari 1735 **betaling**³⁹ – maar zijn, naar wordt aangenomen, al voor het einde van de 18de eeuw weer uit de senaatskamer **verwijderd**.⁴⁰

Naar aanleiding van het voorstel van rector Oosterdijk Schacht, gedaan in de senaatsvergadering van 5 februari 1735, om in de nieuwe **senaatskamer** een portretgalerij van hoogleraren aan te leggen, kreeg Hieronymus van der Mij opdracht in Utrecht de daar aanwezige portretgalerij in ogenschouw te nemen en daarover de rapporteren. Terug in Leiden bracht hij verslag uit over de afmetingen en de omlijsting van de Utrechtse portretten.⁴¹ Tevens diende hij een ontwerp in voor de maten van de portretten, die in de Leidse senaatskamer zouden kunnen komen, en voor de plaatsing **daarvan**.⁴² Van der Mij had uitgerekend dat er in drie rijen boven elkaar en in twee rijen boven de kasten 87 portretten konden hangen. In het ontwerp kwamen de portretten, door dit grote aantal wel dicht op elkaar te **hangen**.⁴³ De senaat besliste tot het inrichten van een portrettengalerij (overeenkomstig het voorstel van Van der Mij).

De curatoren betaalden het maken van de uniforme lijsten en de opschriften op de **lijsten**.⁴⁴ De kosten voor het maken van de portretten waren voor rekening van de hoogleraren **zelf**⁴⁵, hetgeen ook aan een aantal andere universiteiten gebruikelijk was.

Hieronymus van der Mij kreeg in de periode 1736-1737 van in totaal twaalf hoogleraren opdracht om van hen een portret te schilderen voor de universitaire **portrettengalerij**.⁴⁶ De betreffende twaalf door Van der Mij gemaakte portretten zijn alle borstbeelden, waarbij sommige met handen en andere met weglating van handen zijn geschilderd. Na 1741 kreeg Van der Mij nog nieuwe opdrachten van hoogleraren om hun portret te schilderen. In deze na 1741 geschilderde hoogleraarsportretten vervult de hand of het handgebaar wel een duidelijke rol en daardoor wordt de aandacht van het gelaat afgeleid. De in eerste instantie geschilderde borstbeelden werden uitgebreid tot **halffiguren**.⁴⁷

De reeks hoogleraarsportretten van Van der Mij kan worden aange-merkt als een voor haar tijd goede en karakteristiek geschilderde portret-

tenreeks. De portretten zijn in ovalen weergegeven. De reeks heeft als zwak punt de eentonigheid in uiterlijk en kleding van de geportretteerden; een punt dat mede te wijten is aan de eenvormige ambtskleding van de **hoogleraren**.⁴⁸

Naast de reeks portretten van de toen nog levende hoogleraren heeft Van der Mij nog een aantal portretten voor de universitaire portrettengalerij geschilderd naar afbeeldingen (tekeningen, schilderijen) van reeds overleden hoogleraren. Zo heeft hij de portretten van Frans van **Schooten** 1 en Frans van **Schooten** 11 die in de senaatskamer hangen, geschilderd naar toentertijd bestaande **portretten**.⁴⁹ Per brief verzocht Van der Mij de regenten van het weeshuis hem ter kopiëring af te staan het portret van professor Petrus van **Schooten**⁵⁰, halfbroer van Frans van **Schooten** 11.

Uit de notulen van 6 januari 1744 blijkt dat aan het verzoek van Van der Mij werd **voldaan**.⁵¹ Niet bekend is of Van der Mij ook daadwerkelijk tot kopiëring is overgegaan. Een portret van Petrus van **Schooten** ontbreekt in de portrettengalerij van hoogleraren in de senaatskamer. Naar kan worden aangenomen betaalden erfgenamen of bewonderaars van de overleden hoogleraren voor het alsnog maken van een portret van **hen**.⁵²

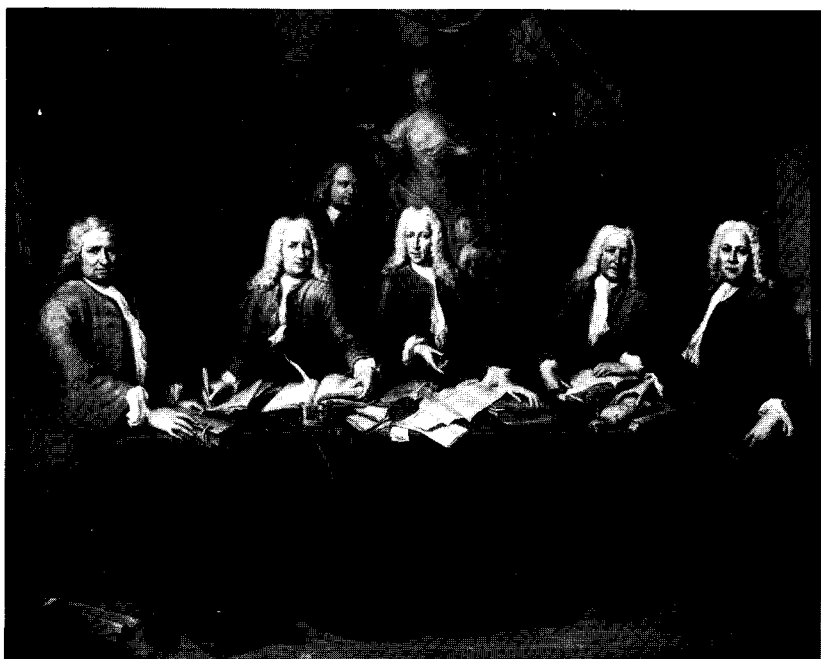
Ook zou Van der Mij originele portretten van overleden hoogleraren gemaakt door andere schilders, ter beschikking gesteld door familieleden voor de senaatskamer, die in een al te slechte staat verkeerden om met de toenmalige restauratiemethoden te worden hersteld, hebben **gekopieerd**.⁵³ De geschonken hoogleraarsportretten moesten vaak worden aangepast omdat de afmetingen meestal niet overeenkwamen met de voor de galerij noodzakelijke afmetingen. De aanpassing geschiedde hetzij door afsnijding, hetzij door toevoeging van een geschilderd **passe-partout**.⁵⁴ Voor de afbeeldingen van door Van der Mij geschilderde hoogleraarsportretten en gegevens omtrent de afgebeelde personen verwijs ik naar: "**Icones Leidenses**; de portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden".

De groepsportretten

Als voorbeelden van door Van der Mij geschilderde groepsportretten behandel ik achtereenvolgens het portret van de regenten van het **Arme-Kinderhuis** en het portret van de drie kinderen Van Lanschot.

Hieronymus van der Mij kreeg in 1739 opdracht het regentencollege van het Arme-Kinderhuis te Leiden te **portretteren**⁵⁵ (afb. 6).

Op dit schilderij zijn de vijf regenten van het Arme-Kinderhuis afgebeeld te weten: Gustaaf **Daniel** Le Pla, beroep koopman, 1724-1743 regent, Jan Tyken, beroep koopman, 1725-1753 regent, Clement van Swanenburg,

afb. 6. Regentenstuk van de regenten van het Arme-Kinderhuis te Leiden, 1739. Collectie Stichting Heilige Geest of Arme-Wees- en Kinderhuis te Leiden.

beroep dekendrapier, 1729-1745 regent, Willem Boon, beroep wijnkoper, 1729-1740 regent en Laurens Vergenst, beroep koopman, 1726-1745 regent.

De regenten zitten achter een met groen laken bedekte tafel. Achter de regenten staat de binnenvader van het weeshuis, die de voorzitter van het college een boek aanreikt, mogelijk het boek waarin de uitgaven van de huishouding zijn genoteerd of waarin de lotgevallen van de kinderen van het huis zijn opgeschreven. Als enige van de geportretteerden richt de binnenvader zijn blik niet op de beschouwer. De werkzaamheden van drie van de vijf regenten zijn door op de tafel liggende attributen aangeduid. Le Pla is praeses, hetgeen blijkt uit de voor hem liggende Testamenten en Resoluties waarvan het Grootzegel van de Staten van Holland duidelijk is weergegeven. Zijn linkerhand rust op een kopieënboek waarin de uitgaande brieven zijn opgenomen. Regent Tyken heeft het notulenboek voor zich en een pen in de hand om zijn secretarisch werk te verrichten. Regent Van Swanenburg is penningmeester; zijn rechterhand rust op de geldzak en het "Cassa"-

boek. In zijn linkerhand houdt hij een collecteschaal. De betekenis van de voor regent Boon en **Vergenst** liggende attributen is niet goed aan te duiden. Regent Boon is gezeten naast Tyken ter rechterhand van de praeses, en **Vergenst** ter linkerhand van de praeses. Links voor de tafel liggen op de grond enige armenbusjes en koopbrieven van huizen, die aan het **Arme-Kinderhuis** zijn **gelegateerd**.⁵⁶ Op de achtergrond is een allegorische voorstelling weergegeven als decoratie van de kamer waarin de regenten geportretteerd zijn. Zij beeldt de “Getrouwheid” uit, die zoals D. van Alphen **stelt**⁵⁷, een eigenschap is waarnaar de regenten zich hebben te richten. Dit regentenportret werd geschilderd om als schoorsteenstuk te dienen en het is als zodanig ook geplaatst in de regentenkamer van het **Arme-Kinderhuis**.⁵⁸ Na de fusie van het Arme-Kinderhuis met het Heilige **Geest-Weeshuis** verhuisde het portret naar de regentenkamer van het nieuwe weeshuis op de Hooglandse Kerkgracht. Het portret werd toen ingelijst en aan de wand **gehangen**.⁵⁹ Het bleek na 35 jaar restauratie te behoeven. Op 31 juli 1776 ontving de Leidse kunsthandaelaar en -schilder Abraham **Delfos** van de regenten van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis een “somma van vyf Guldens, tien Stuyvers voor ‘t schoonmaken en Fernissen van een Schildery verbeeldende de regenten van ‘t Arm Kinderhuys te Leyden”. Een jaar later werd het schilderij nogmaals opgeknapt en verdoekt. Dit blijkt uit een bewaard gebleven **rekening**.⁶⁰ Het **regentenportret** van Van der Mij hangt ook nu nog in de regentenkamer van het voormalige weeshuis op de Hooglandse Kerkgracht.

Wanneer Van der Mij het portret van de kinderen van Van Lanschot heeft geschilderd is niet bekend (afb. 7). Het schilderij is niet **gedateerd**.⁶¹

De kinderen Agnetia Emerentia (1722-1748), Agatha **Lidia** (1723-1807) en Jan Alexander (1728-1771) van Lanschot zijn afgebeeld in een landschap.

Agnetia Emerentia is zittend ten voeten uit geschilderd. Zij draagt een **zalmrose** japon en een lichtblauwe draperie. In het haar is een takje oranjebloesem gestoken. In haar handen houdt zij een bloemenslinger. De oranjebloesem en de bloemenslinger zijn symbool van zuiverheid en kuisheid. Naast haar op de grond ligt een strooien herderinnenhoed met een lichtblauw lint en een herdersstaf. De herderinnenhoed en de herdersstaf roepen associaties op met een idyllisch leven.

Agatha **Lidia** is staande afgebeeld met een blauwe parasol. Zij draagt een lichtgroene japon met knopen van bloedkoraal in het décolleté en op de schouders en een lila changeant draperie. Rechts naast haar staat een **wit-zwarte** windhond. Broertje Jan Alexander is half-naakt afgebeeld, om hem heen is een lichtgroen met goud gestreept kleed gedrapeerd. Hij zit op een

afb. 7. Groepsportret van de kinderen van Jan van *Lanschot* en *Françoise Margaretha* Meerman, ca. 1730. Particuliere coll. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

fluwelen doek, die **lila/rose** van kleur is met een lichtblauwe voering en met goudkleurige franjes aan de uiteinden. Op zijn hoofd draagt hij een rose brokaten tulband met twee witte veren. Hij is zittend afgebeeld en leunt met zijn rechterarm op het linkerbovenbeen van zijn oudste zusje. Prak heeft in zijn boek “Gezeten burgers” op grond van bovenstaand portret het gezin van Jan van Lanschot als voorbeeld vermeld van een klein 18de eeuws gezin. In 18de eeuwse regentenfamilies waartoe de van Lanschot’s behoorden, waren kleine gezinnen een normaal verschijnsel en vormden grote gezinnen een **uitzondering**.⁶²

De genrestukken, de historiestukken en allegorieën

Naast portretten heeft Hieronymus van der Mij ook genrestukken en historiestukken geschilderd. Dit onderdeel van zijn werk is min of meer in de vergetelheid geraakt. Wansink wijt dit in haar artikel “Hieronymus van der Mij als historie- en **genreschilder**”⁶³ met name aan het feit dat veel schilderijen van de hand van Van der Mij met daarop genre- en **historievoorstellingen** in de loop der tijd haast ongemerkt en niet zelden voorzien van een vals signatuur het oeuvre van (de beroemdere) Willem van **Mieris** zijn binnengehaald.

In genoemd artikel geeft Wansink een aanzet tot reconstructie van het werk van Van der Mij aangaande zijn genre- en historiestukken en heeft zij een voorlopige catalogus opgenomen van de genre- en historiestukken, die op naam van Van der Mij staan, resp. aan hem moeten worden toegeschreven. Wansink komt in haar voorlopige lijst tot een aantal van 14 genrestukken en 3 historiestukken, die volgens haar op naam van Van der Mij **staan**.⁶⁴

Onder een genrestuk wordt verstaan een schilderij waarvan de op het eerste gezicht realistische voorstelling een moraal bevat. Voor de 17de en 18de eeuwse burger was deze moraal d.m.v. symbolen herkenbaar.

Waarschijnlijk schilderde Hieronymus van der Mij de genrestukken in de eerste plaats voor de “vrije markt”. Hij heeft echter ook genrestukken geschilderd in opdracht. Zo blijkt uit een aangetroffen document dat hij in 1741 in opdracht van A. de la Court een genrestuk heeft geschilderd, voorstellende “Een vrouwtje met vis en een man met een **wijnroemer**”.⁶⁵

Het vroegst gedateerde genrestuk dat van Hieronymus van der Mij bekend is, stelt een “familiegroep met zogende moeder” voor. Het is geschilderd in 1728 en kan tevens als een van zijn beste genrestukken worden aangemerkt, aldus Wansink. Het schilderij is in het bezit van Buckingham Palace. Het heeft lange tijd als een werk van Van **Mieris** te boek gestaan, totdat bij een schoonmaakbeurt de signatuur van Van der Mij en het jaartal 1728 tevoorschijn **kwamen**.⁶⁶

Aangezien er, voor zover mij bekend, geen genrestuk van Van der Mij te Leiden aanwezig is, verwijs ik voor verdere gegevens over Van der Mij's genrestukken naar genoemd artikel van Wansink in Oud Holland.

Van de historiestukken van Van der Mij bevindt zich er nog één te Leiden, te weten het schoorsteenstuk "Diana en Callisto". Een historiestuk brengt een verhaal in beeld waarbij de schilder het onderwerp aan de mythologie, religie of geschiedenis ontleent. In de 18de eeuw lieten de patriciërs hun huizen versieren met op doek geschilderde kamerbehangsels, met **plafond**-schilderingen en met bovendeur- en schoorsteenstukken. Bovengenoemd schoorsteenstuk bevindt zich in de tuinkamer van het woonhuis aan de Nieuwsteeg 31 te Leiden. Het is gesigneerd en gedateerd 1733 en omstreeks 1980 (voor het laatst) **gerestaureerd**.⁶⁷ Het schoorsteenstuk is nauwkeurig geschilderd en heeft een porceleinachtig aanzien. Hoewel Van der Mij donkere kleuren gebruikte, maakt het een heldere indruk op de beschouwer. Ter Kuile merkte over dit werk op: "Het schoorsteenstuk onderscheidt zich door kleurigheid op het eerste gezicht van de behangsels".⁶⁸

Ik wijs erop dat in de tuinkamer van het woonhuis Nieuwsteeg 31 ook vier niet gesigneerde bovendeurstukken aanwezig zijn. Deze stukken zijn mooi en detaillistisch geschilderd en bij de eerste aanblik is men geneigd ook deze schilderstukken als Van der Mij's aan te merken. Tot op heden is evenwel nog onbekend, wie deze bovendeurstukken heeft geschilderd. Toch heeft Van der Mij zich met deze tak van schilderkunst beziggehouden. De Lakenhal te Leiden bezit een door Van der Mij geschilderd en gesigneerd bovendeurstuk getiteld: "Allegorie op de overzeese **handel**".⁶⁹ Dit bovendeurstuk is uitgevoerd in grisaille. De harde lineaire stijl van Van der Mij komt hierin goed tot uitdrukking.

In de catalogus van een veiling van schilderijen, gedeeltelijk afkomstig uit de nalatenschap van Johannes van Bergen van der Grijp, gehouden op 25 juni 1784 te Zoeterwoude, komt nog een tweede grisaille van Hieronymus van der Mij voor en wel een schoorsteenstuk vertonende de "vier Waerelddeelen door Kinderen **verbeeld**".⁷⁰ Volgens Wansink is het met waarschijnlijk dat Van der Mij zich op grote schaal met het schilderen in grisaille heeft beziggehouden."

De tekeningen

Van de door Van der Mij gemaakte tekeningen zijn er slechts enkele bewaard gebleven, althans bekend. In het Kunstvriendschappelijk gedenkboek van Johannes le **Francq** van Berkhey bevinden zich twee door Van der Mij gemaakte **tekeningen**.⁷²

Naast deze beide tekeningen zijn er enige getekende ontwerpen van

Hieronymus van der Mij bewaard gebleven, o.a., een in 1732 in opdracht van Burgemeesters van Leiden vervaardigd ontwerp voor de beker “De burg van Leiden”⁷³ en een ontwerp voor de decoratie op het plat van een zilveren schotel uit 1735.

Op laatstgenoemde tekening is met enkele dunne lijnen de vorm van een ovale schotel met een geschulpte rand aangegeven. De afbeelding op het plat is gedetailleerd uitgewerkt en behelst het gekroonde wapen van de stad Leiden, geflankeerd door twee liggende leeuwen, met daaronder een tekst. De gehele voorstelling wordt omsloten door een opschrift langs de rand van het ovale middenstuk van de **schaal**.⁷⁴

Van der Mij heeft voorts prenten ontworpen voor titelbladen van boeken. In dit verband kan ook gewezen worden op een type prent dat in de 18de eeuw gebruikt werd om herbaria mee te verfraaien. Van dit type prent heeft Van der Mij er ook diverse ontworpen. Op deze prenten komen rijk versierde vazen voor, alsmede banderolles en cartouches (sierlijk omlijst ovaalvormig vlak met opschrift). Prenten als deze werden verknipt. De uitgeknipte vazen werden op de uiteinden van de stengels van de gedroogde planten bevestigd, nadat de stengels op het herbarium-papier waren geplakt. Hierdoor leek het alsof de plant in een vaas stond. De banderolles werden gebruikt om daarop de namen van de planten te noteren en de cartouches dienden als etiketten. In verschillende oude herbaria worden deze versieringen nog **aangetroffen**.⁷⁵

Besluit

Van der Mij – een lokaal werkende en slechts lokale bekendheid geniepende kunstenaar – heeft het culturele klimaat in de eerste helft van de 18de eeuw in Leiden, de plaats waar hij woonde en werkte, mede bepaald. Zijn oeuvre heeft alle kenmerken van de school van de Leidse fijschilders; een zeer precieze tekening, een gladde uitvoering en een gedetailleerde **stofuitdrukkung** gecombineerd met een kleurig palet.

Een groot deel van zijn oeuvre bestaat uit portretten. Het merendeel van de geportretteerden is stijf en zonder enige elegantie of speelsheid weergegeven en kenmerkt zich voornamelijk volgens Immerzeel “door eene gelukkige gelijkenis”. Over Van der **Mij's** genrestukken merk ik in het bijzonder op dat ze tal van symbolen bevatten met een erotische betekenis. In het kader van de lokale geschiedenis verdient Van der Mij daarom aandacht van de kunsthistorici.

NOTEN

Lijst van gebruikte afkortingen.

ARA = Algemeen Rijksarchief.

Bronnen V, VI = Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* ('s-Gravenhage 1921).

Cat. Lak = *Catalogus van de Lakenhal van de schilderijen en tekeningen* (Leiden 1983).

Cat. A'dam = Tot lering en vermaak; betekenissen van *Hollandse genrevoorstellingen* uit de zeventiende eeuw, Cat. tent. Amsterdam Rijksmuseum (1976).

GAL = Gemeentearchief Leiden.

KB = Koninklijke Bibliotheek.

Moes = E.W. Moes, *Iconographia Batava*, I-II (Amsterdam 1887-1905).

RKD = Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

SA II = Stadsarchief 1574-1816.

1. GAL, Doopboek Hooglandse kerk 11 mei 1687,137.
2. GAL, Gildenarchief 849.1, in het Deecken **ende Hooftmans** Boeck 1648-1742, 273 van het schildersgilde staat Philip van der Mij als beeldgieter vermeld onder het jaar 1702. Zie voor nadere gegevens omtrent Philip van der Mij C.W. Fock, "Willem van Mieris als ontwerper en boetseerder van tuinvazen", *Oud Holland* 87 (1973) 37.
3. W.N. Du Rieu, "Kunstenaars voorkomende in het Album Studiosorum der Academie te Leiden", Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis* V (Rotterdam 1882-1883) 268-283. "1710 25 Febr. Hieronymus van der Mij, 22 Pict. Art. apud parentem" 273. Het grote aantal kunstenaars voorkomende in het *Album Studiosorum* in de 18de eeuw wijst erop dat kunstenaars in die tijd aan de universiteit stonden ingeschreven zonder daadwerkelijk onderwijs te genieten. De reden hiervoor zou zijn het genot van bepaalde voorrechten. Zij die op de **studentenrol** voorkwamen, waren vrij van schutterlijke diensten, dag- en nachtwaken, inkwartiering en behoeften geen wijn- en bieraccijns te betalen. Bovendien vielen zij als academiëburgers onder de jurisdictie van de Academische Vierschaar.
4. GAL, Gildenarchief 849.1, in het Deecken **ende Hooftmans** Boeck 1648-1742, 177 staat "30 Sept. 1724: Hieronymus van der Mij die heeft het gilde voldaan van zijn inganggeld".
5. GAL, SA II, 6611, **Bonboek 't Wolhuis** 86.
6. J. van Gool, *De nieuwe Schouburg der Nederlandsche Kunstschilders en -Schilderessen II* ('s-Gravenhage 1751) 129-130.
7. R.E.O. Ekkart, "Van Willem van Mieris tot Cornet", *Leids Kunstlegaat; kunst en historie rondom Ars Aemula Naturae* (Leiden 1974) 14.
8. KB, *Het Kunstvriendschappelijk gedenkboek van Johannes le Francq van Berkhey* 1 15 r, 31 ren 80 r. Zie ook: S. Nijstadt, "Het Kunstvriendschappelijk Gedenkboek van Johannes le Francq van Berkhey", *Jaarboekje voorgeschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 69(1977)185-190.
9. Van Gool, *De nieuwe Schouburg II* 130.
10. C. Kramm, *De levens en de werken der Hollandsche en Vlaamsche Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd* IV (Amsterdam 1857-1864) 1129-1130. Zie ook: Th. Morren, "De schilderijenverzameling van Simon Vliethoorn en Mr. Jan van Groeneveld", *Oud Holland* 18 (1900) 116.
11. GAL, Registerlijk Archief 210, dl. 23,165; Register van de **Xde, XVde en XXde** penning wegens de collaterale successie 1761/62. Zie ook: GAL, SA II, 1337, *Begraafboek*, 373.
12. RKD, F. Lugt, *Répertoire des Catalogues de Ventes* 1 nr. 1224, Veiling collectie H. van der Mij, Leiden, 10/14-5-1762. In de 17de en 18de eeuw verzamelden schilders prenten e.d. deels voor hun plezier, deels om ze te gebruiken bij het opmaken van eigen schilderijen en deels ook om te gebruiken als tekenvoorbeelden voor leerlingen. Zie W. Martin, *Het leven en de werken van Gerrit Dou; beschouwd in verband met het schildersleven van zijn tijd* (Leiden 1901) 120-122.
13. O. Naumann, *Frans van Mieris (1635-1681) The Elder I* (Doornspijk Davaco 1981) 12-13.
14. S. van Leewen, *Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum; nu Leyden* (1692) 191-192.
15. R.H. Fuchs, *Wegen der Nederlandse schilderkunst* (Utrecht 1979) 48.

16. R. van Eynden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIIIe eeuw I* (Haarlem 1817) 22.23.
17. J. Immerzeel, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters van het begin der vijftiende eeuw tot heden* 11 (Amsterdam 1842) 251.
18. C. Wansink, "Hieronymus van der Mij als historie- en genreschilder", *Oud Holland* 99 (1985) 202.
19. Geciteerd bij A.J. Versprille, "De kunstacademie in de Poort", *Leids Kunstlegaat* 36-39.
20. Immerzeel, *De levens en werken II* 251.
21. Paneel, ovaal, 21,5 x 17,5 cm. In dorso door H. v.d. Mij gedateerd: li. mi. anno 1714. Collectie J.L. Bienfait, Aerdenhout. Moes: 5238. E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw; huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw*, cat. tent. Haarlem Frans Halsmuseum (Zwolle/Haarlem 1986) 93.
22. Cat. Lak nr. 335. Volgens gegevens Iconografisch Bureau is het portret gedateerd 1721.
23. Paneel 43,5 x 35,5 cm. In dorso: naam en data afgebeeld, door H. v.d. Mij circa 1721. Collectie J.L. Bienfait, Aerdenhout. Zie ook: *Luchtmans en Brill, Driehonderd jaar uitgevers en drukkers in Leiden, 1683-1983* cat. tent. Leiden Gemeente Archief (Leiden 1983) 17, 53, 60.
24. Paneel 43,5 x 35,5 cm. In dorso: naam en data afgebeeld, door H. v.d. Mij circa 1721. Gesigneerd en gedateerd op rots middenvoor: H. v.d. Mij, anno 1716. Collectie J.L. Bienfait, Aerdenhout. Zie ook: Cat. Lak. nr. 337 en *Luchtmans en Brill* 16, 53, 60.
25. Naumann, *Frans van Mieris* 1169. Zie ook: E.J. Sluijter e.a. *Leidse Fijschilders; van Gerrit Dou tot Frans van Mieris de Jonge 1630 1760* cat. tent. Leiden Stedelijk museum De Lakenhal (Zwolle/Leiden 1988) 253.
26. Cat. A'dam 51-52.
27. Cat. A'dam 65.
28. E. de Jongh, *Zinne- en minnebeelden in de schilderkunst van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1967) 60.
29. Cat. A'dam 59-60.
30. De Jongh, *Portretten van echt en trouw* 54.
31. Paneel 51 x 41 cm. door H. v.d. Mij. Collectie: Hubrecht, Doorn. Moes: 4345. Zie ook: M.R. Prak, *Gezeten burgers, de elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (1985) 96.
32. Prak, *Gereten burgers* 394. *Naamwijzer... der Stadt Leyden* 1743-1748.
33. Paneel 51 x 41 cm. H. van der Mij (restauratie signatuur). Collectie Hubrecht, Doorn. Moes: 4940.
34. Cat. A'dam 66. De Jongh, *Portretten van echt en trouw*, 190, 54. Zie ook Cesara Ripa, *Zconologia of uytbeeldingen des verstands* (Amsterdam 1644).
35. Bronnen V 134. Zie ook: *Zcones Leidenses de portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Leiden 1973) [17] en P.J. Blok en W. Martin, *De Senaatskamer der Leidsche Universiteit, hare geschiedenis benevens een volledige catalogus der geschilderde portretten* (Leiden 1932) 10.
36. Blok en Martin, *De Senaatskamer* II.
37. gelijk noot 36.
38. J.R. ter Molen, "De beker 'De burg van Leiden' in 1733 geschonken aan Cornelis van Alkemade", *Antiek* 14 (1979/80) 343.
39. ARA, Archief Senaat en Faculteiten 591, voorheen Archief Curatoren, nr. 93, f. 303. Zie ook: *Zcones Leidenses* [17].
40. Bronnen VI 260. In mei 1783 gaven curatoren Delfos niet alleen opdracht de hoogleraarsportretten te restaureren, maar ook het plafondstuk. De rekening die Delfos voor het restaureren indiende, vermeldt niets over de restauratie van het plafondstuk. Naar kan worden aangenomen hebben curatoren besloten het plafondstuk niet meer te laten opknappen. Over het schoorsteenstuk wordt in het geheel geen melding gemaakt. zie ook: *Zcones Leidenses* [22].
41. Bronnen V 139. Zie ook: *Zcones Leidenses* [18].
42. Bronnen V bijlage 1046, 46*.
43. *Zcones Leidenses* [21-22].
44. Bronnen V 142. Zie ook: Blok en Martin, *De Senaatskamer* 12, 13.
45. Bronnen V 139.

46. Bronnen V bijlage 1053 57 ● . Zie ook: *Icones Leidenses* [19].
47. *Icones Leidenses* [19].
48. Gelijk noot 47.
49. *Icones Leidenses* cat. nr. 63, 91.
50. GAL, Arch. H.G. en Weeshuis afd. G. port. III, omsl. 1.
51. GAL, Arch. H.G. en Weeshuis V 627 notulenboek 1744-1763, f. 1. Arch. H.G. en Weeshuis afd. A. port. 12. no. 271. In het testament wordt gesproken over enkele portretten, die niet nader worden omschreven. Wel blijkt uit de akte van opening van het onderhandse testament van Petrus van Schooten dat ingeval hij ongehuwd komt te overlijden, hij het weeshuis tot zijn erfgenaam benoemt.
52. *Icones Leidenses* [19-20]
53. Blok en Martin, De *Senaatskamer* 14-16.
54. *Icones Leidenses* [19-20].
55. GAL, prentverzameling, nr. 25890a. Doek, 127 x 149 cm, oorspronkelijk aan de bovenkanten afgerond, in 1776 van rechte hoeken voorzien. Niet gesigneerd en gedateerd. In 1984 schoongemaakt en opnieuw gevernist.
56. D. van Alphen, *Aanhangsel op Frans van Mieris Beschryving der stad Leyden* III (Leiden 1784) 61*.
57. Gelijk noot 56.
58. Van Gool, De nieuwe *Schouburg* 11,130: "Ook kan tot een proefbewijs van 's Mans fix penseel verstrekken, het Portretstuk der Heeren Regenten van het Armkinderhuis derzelver Stadt".
59. Van Alphen, *Aanhangsel op Frans van Mieris* 60*, 84*-85*, 93*.
60. GAL, Arch. H.G. en Weeshuis afd. V, doos 7.
61. Gesigneerd links op boomstam H. v.d. Mij. Collectie Hubrecht, Doorn.
62. De Jongh, *Portretten van echt en trouw* 189, 318 en Prak, *Gereten burgers* 187, 192.
63. Wansink, *Van der Mij* 20 1-2 16.
64. Wansink, *Van der Mij* 213-214.
65. Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., "Het Rapenburg; geschiedenis van een Leidse Gracht" II (Leiden 1987) 370.
66. Wansink, *Van der Mij* 204-205.
67. B.M. van der Goes, "Enkele aspecten van 18de eeuwse decoratieve schilderkunst in Leidse huizen", *Het Rapenburg* II 44.
68. E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, geïllustreerde beschrijving, VII De provincie Z.-Holland ('s-Gravenhage 1944) 136. Ter Kuile betitelt dit schoorsteenstuk van Van der Mij als "Jupiter en Callisto". U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexicon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* XXV (Leipzig 1921) 305 vermelden als plaats waar zich een schoorsteenstuk van Van der Mij bevindt: Nieuwsteeg 23. Zij hebben hierbij ongetwijfeld het oog op het schoorsteenstuk "Diana en Callisto", hetwelk zich dus bevindt op Nieuwsteeg 31. Voor de afbeelding van het schoorsteenstuk van Van der Mij verwijst ik naar *Het Rapenburg* II 55.
69. Cat. Lak nr. 340.
70. Lugt, *Catalogue de Ventes* I nr. 3750. Zie ook: Wansink, *Van der Mij* 204.
71. Wansink, *Van der Mij* 204.
72. Het *Kunstvriendschappelijk gedenkboek* I tekeningen betreffen: Allegorie f. 15r, gesigneerd, gedateerd 1748, geannoteerd potlood op perkament, 216 x 160 mm. en Allegorie f. 14r, gedateerd 1749, potlood op perkament, 236 x 193 mm. Beide tekeningen werden reeds afgebeeld in het *Leids Jaarboekje* 69 (1977) 69.
73. GAL, SA II, 197, p. 214. Zie ook: Ter Molen, *De burg van Leiden* 340,343 en GAL, prentverzameling 37586.
74. Ter Molen, *De burg van Leiden* 340,343. Zie ook: GAL, prentverzameling nr. 37588. Pen en penseel in grijs 45 x 42,5 cm. niet gesigneerd.
75. Fock, Willem van Mieris 37-38. Zie ook: Ter Molen, *De burg van Leiden* 342, 344.

COCCEIANEN EN VOETIANEN IN LEIDEN. DE LEIDSE KERKERAAD EN DE BEROEPING VAN DS. J. VAN SPAAN IN 1754

door

L. van Poelgeest

In een artikel uit 1980 heeft H. Schilling de vraag opgeworpen in hoeverre de gereformeerde kerkeraden in de Republiek fungeerden als een alternatieve vorm van vertegenwoordiging der burgerij. Op grond van een onderzoek naar de samenstelling van de Leidse kerkeraad in de zeventiende eeuw concludeerde Schilling dat van een wezenlijk verschil met de toelating van burgers tot politieke regeringscolleges geen sprake was. Zowel bij de entree tot de kerkeraad als tot de regering speelden rijkdom, verwantschap en onderlinge afspraken een belangrijke rol. Desalniettemin constateerde Schilling dat “die calvinistische Idee einer **gemeindlichen-egalitären Selbstverwaltung der Kirchen** eine nicht **zu** unterschätzende Historische Kraft” vormde die de democratische cultuur in ons land nog altijd “ein **eigenes Kolorit**” verschafft.’

Er zijn in de geschiedenis van de Leidse kerkeraad meer aanwijzingen te vinden dat de kerkeraad een eigen plaats innam naast of zelfs tegenover de stadsregering. Een treffend voorbeeld daarvan is de gang van zaken rond de beroeping van de voetiaanse predikant ds. J. van Spaan in 1754. Alvorens daar op in te gaan, is het goed eerst een beeld te geven van de samenstelling van de kerkeraad, de beroepingsprocedure en de verhoudingen binnen de gereformeerde kerk tussen voetianen en cocceianen.

De samenstelling van de kerkeraad

De ordinaris kerkeraad (ook wel “gewone” of “smalle” kerkeraad genoemd) bestond uit twaalf predikanten, twaalf ouderlingen en twee **commissarissen-politiek**. De commissarissenpolitiek waren regenten (leden van de vroedschap of burgemeesters) die erop moesten toezien dat er geen zaken aan de orde kwamen die de stadsregering politiek onwelgevallig waren.’ In

de achttiende eeuw woonden zij de vergaderingen van de kerkeraad niet meer bij in Leiden. Als ook de zes diakenen aanwezig waren in de vergadering, heette het gezelschap de grote kerkeraad, in het vervolg aangeduid als de kerkeraad.

Schilling toonde aan dat de leden van de kerkeraad behoorden tot de stedelijke elite of de bovenlaag van de brede burgerij die zich daar direct onder bevond. De kerkeraadsliden waren rijker dan de gemiddelde inwoner van Leiden waarbij de ouderlingen dan weer rijker waren dan de diakenen. De stedelijke regenten toonden in de zeventiende eeuw een wisselende belangstelling voor het lidmaatschap van de kerkeraad. Tussen 1630 en 1672 namen zij ongeveer vijf van de twaalf plaatsen in de ouderlingenbank in beslag, na de verheffing van Willem 111 tot stadhouder in 1672 drie, in de jaren tachtig plotseling zeven en daarna, vanaf de jaren negentig tot aan 1795 nog slechts een of twee, het laagste peil sinds de **hervorming**.³ Ten onrechte onderschat Schilling het aandeel van de professoren van de universiteit in de Leidse kerk. Hij ziet over het hoofd dat de professoren niet alleen een of twee ouderlingenplaatsen in beslag namen maar ook optraden als stadspredikant. Voor 1690 hadden nooit meer dan drie professoren (twee stadspredikanten en een ouderling) zitting in de kerkeraad maar na de uittocht van regenten steeg hun aantal in het laatste decennium van de zeventiende eeuw. Zo kon het rond 1700 voorkomen dat bijna een op de vier kerkeraadsliden hoogleraar was. Evenals de piek in het **regentenaandeel** van de jaren tachtig, was dit een fenomeen van voorbijgaande aard. De academische belangstelling taande sterk en snel na 1720. Tussen 1741 en 1795 nam geen enkele hoogleraar meer plaats in de **ouderlingenbank** en bleef het universitaire aandeel in de kerkeraad beperkt tot twee (of meer) hoogleraren die tevens stadspredikant waren. Het vertrek van regenten en professoren maakte de kerkeraad in de achttiende eeuw steeds meer tot het domein van de brede burgerij van textielhandelaren, artsen, advocaten en welgestelde winkeliers.

De beroeping van predikanten

De procedure bij de beroeping van predikanten vormde sinds de hervorming een bron van heftige conflicten tussen kerkelijke en wereldlijke overheid in de Republiek. Daarbij stond de opvatting dat de wereldlijke overheid het benoemingsrecht toekwam lijnrecht tegenover de gedachte dat deze bevoegdheid toebehoorde aan de kerkelijke gemeente. De oplossing die men hiervoor had gevonden, verschilde van plaats tot plaats maar overal stond vast dat de wereldlijke overheid, die de salarissen van de predikanten betaalde, altijd aan het langste eind trok al was dat voor de kerkeraden

nooit voldoende reden geweest om daarin zonder meer te **berusten**.⁴

In Leiden verliep de procedure als volgt. Bij een vacature verzocht een commissie van de kerkeraad aan het gerecht (het college van burgemeesters, schout en schepenen) om handopening te verlenen. Dat was de toestemming om een voordracht of nominatie van drie predikanten op te maken. Daarop stemde de kerkeraad in drie rondes om tot een nominatie te komen. In de eerste ronde mocht elk lid drie namen noemen van geschikte proponenten, predikanten of professoren. Daaruit bleven de twaalf kandidaten met de meeste stemmen over voor de tweede ronde waarin iedereen twee stemmen uitbracht. Over de zes kandidaten die hierin de meeste stemmen vergaarden, werd in de derde en laatste ronde opnieuw gestemd waarbij elk lid één stem had. Bij het staken der stemmen besliste het lot. De kandidaat met het hoogste aantal stemmen in de derde ronde kwam als eerste op de nominatie te staan. Die nominatie van de drie kandidaten presenteerde een delegatie uit de kerkeraad vervolgens aan het gerecht. Het gerecht kon de nominatie goedkeuren (approbatie) of afkeuren (**improbatio**). In het laatste geval moest de kerkeraad een nieuwe nominatie maken. Bij approbatie kon de kerkeraad overgaan tot de keuze van de kandidaat uit het voorgedragen drietal (**dispectie**). De aangewezen predikant moest vervolgens geaccepteerd worden door het gerecht. Daarna was pas de weg vrij om hem te beroepen.

Kerkelijke tegenstellingen

Normaliter werd de omslachtige weg van de beroeping zonder problemen afgelegd maar dat werd anders wanneer theologische meningsverschillen de kerk verdeelden. Dan werd de wereldlijke overheid onvermijdelijk partij in de religieuze tweestrijd, een partij met een beslissende stem. Daarbij streefde de overheid er immer naar “de kerk in het midden te houden” door ervoor te zorgen dat beide vleugels evenveel vertegenwoordigers en functies toebedeeld kregen. Waar het kerkelijk evenwicht evenwel reeds verstoord was, betekende dat echter direct een conflict tussen kerk en staat.

Aan verschil van theologische opvatting had in de gereformeerde kerk nooit gebrek bestaan. Het dispuut tussen de Leidse professoren Arminius en Gomarus had in het begin van de zeventiende eeuw niet alleen een scheuring van de kerk maar ook bijna een burgeroorlog veroorzaakt. Dat conflict eindigde door het ingrijpen van prins Maurits tenslotte met de onthoofding van raadpensionaris Johan van Oldenbarneveld en de ballingschap van Hugo de Groot. De vrees voor herhaling temperde de reacties op een tweede professorendispuut van enkele decennia later tussen de

Utrechtse hoogleraar G. Voetius en zijn Leidse ambtsgeenoot J. Cocceius. De “rekkelijke” Cocceius stond een vrijere interpretatie van de bijbel voor dan de “precieze” Voetius, de kampioen der orthodoxie. De tegenstelling tussen cocceianen en voetianen bleef tot diep in de achttiende eeuw bestaan. De theologische betekenis van beide etiketten was toen reeds lang achterhaald door nieuwe wetenschappelijke meningsverschillen maar het onderscheid dankte zijn taaie overlevingskracht intussen ook aan de politieke lading die beide begrippen hadden **verworven**.⁵ Vanaf het begin hadden de voetianen steun gezocht en gevonden bij Oranje terwijl de cocceianen in het algemeen meer op een lijn zaten met de regenten, de politieke opposenten van Oranje. Dat hing samen met een verschil in opvatting over de verhouding tussen kerk en staat.” Cocceius stond de staat meer invloed toe op de kerk dan Voetius. Dat plaatste de voetianen voor een probleem. Ze waren voor benoemingen aangewezen op de steun van de prins, maar die wereldlijke steun botste op zichzelf met de voetiaanse beginselen.

Cocceianen en voetianen in Leiden 1672-1747

Aan de vooravond van de verheffing van prins Willem III tot stadhouder in het rampjaar 1672, bezaten de Leidse kerkeraad en de Leidse **stadsregering** waarschijnlijk een cocceaanse signatuur. Cocceius zelf was van 1667 tot zijn dood in de pestepidemie van 1669 **ouderling**.⁷ Belangrijker nog was het grote gezag van zijn geestverwante collega prof. Abraham Heydanus die al sinds 1627 stadspredikant was.” De stadsregering ontzag, overigens tot ongenoegen van de gereformeerde burgerij, de dissidente remonstranten in de **stad**.⁹

Toen Willem III stadhouder werd in 1672, kreeg hij niet direct greep op de Leidse regenten.” Vooral in de jaren tachtig ontstonden er politieke spanningen tussen een minderheid van de regenten die in het stadhuis de dienst uitmaakten met steun van de prins en een meerderheid die daartegen opponeerde. In de Leidse kerkeraad vormden de cocceaanse predikanten met de oppositionele regenten” die ouderling waren, een kleine meerderheid die zich verzette tegen de politiek van de door de prins gesteunde burgemeesters om voetiaanse predikanten te beroepen. De cocceianen waren bij dat verzet aangewezen op de steun der diakenen. Het opvallend hoge aantal weigeringen van voor dit ambt aangezochte burgers dient dan ook niet verklaard te worden uit de economische motieven die Schilling veronderstelt”, maar uit de vrees van de kandidaten betrokken te raken in het politiek-kerkelijk conflict.

Na verschillende conflicten waarbij de stadsregering de kerkeraad voetiaanse predikanten **opdrong**¹³, werd in 1686 het politieke conflict

*afb. 7. Portret van de hoogleraar theologie Johannes van den **Honert**, geschilderd door Hieronymus van der Mij, 1736. Coll. Academisch Historisch Museum.*

binnen de stadsregering bijgelegd. De regenten verlieten nu het kerkelijk strijdtoneel weer en met de nieuwe toestroom van professoren in de kerkeraad van de jaren negentig, was de voetiaanse triomf bezegeld. De twee hoogleraren die tevens stadspredikant waren, J. Trigland en J. à **Marck**, waren beide van voetiaanse snit.

Lang heeft de voetiaanse zege niet geduurd want in 1702 overleed Willem **III**. Met de dood van hun beschermheer, verloren de voetianen geleidelijk terrein in de Leidse kerkeraad. Een belangrijke stap daarbij was de benoeming van de gematigd cocceiaanse hoogleraar F. Fabritius, zwager van de machtige burgemeester Johan van den Bergh, tot opvolger van Trigland als stadspredikant in 1705. Voortaan zou steeds de ene **professor**-predikant voetiaan en de andere hoogleraar-stadspredikant cocceiaan zijn. Zij fungeerden tevens als **primi inter pares** binnen de respectievelijke vleugels in de kerkeraad.

Die verdeling binnen de kerkeraad kreeg in de jaren dertig van de achttiende eeuw de gebruikelijke gestalte van een zgn. contract van correspondentie. Dat was een al dan niet schriftelijk vastgelegde overeenkomst waarbij de leden afspraken op welke wijze nieuwe leden werden toegelaten en hoe de aantrekkelijke ambten en emolumenten onderling verdeeld zouden worden. Dergelijke overeenkomsten zijn vooral bekend geworden als de “regeeracorden” van stadsregeringen in de Republiek maar ze kwamen ook voor in de kerk. Er zijn verschillende soorten correspondenties bekend

maar het meest vergaand waren de contracten die de kring van belanghebbenden beperkten tot de kleinst mogelijke meerderheid van leden van het betreffende **college**.¹⁴

In de Leidse kerkeraad heeft ook een dergelijke afspraak gegolden. Een cocceiaanse correspondentie van vijf predikanten en vijf ouderlingen maakte in feite de dienst uit bij de beroeping van predikanten en de verdeling van andere kerkelijke ambten en gelden. Zij konden daarbij rekenen op de steun van de diakenen die hoopten door trouwe steun deze verworvenheden deelachtig te worden bij een vacature in de ouderlingenbank. De onbetwiste leider van deze correspondentie was professor Johan van den Honert, veelzeggend aangeduid als “paus Jan” of “paus van Leiden”. De cocceianen hielden de kerkeraad in een ijzeren greep en dat stuitte op verzet. Een anoniem hekeldicht gaf terecht aan dat dit bestel niet de benoeming van gekwalificeerde leden en predikanten maar van jaknikkers en bloedverwanten **bevorderde**.¹⁶ Scherp was ook een pamflet uit 1748 dat de leiders van de correspondentie betitelde als “opperbazen van ’t geestelijk kuiphuis”.¹⁷

De omwenteling van 1747

Voorlopig bleven deze **kritici** van het bewind van Van den Honert en de zijnen machteloos maar in 1747 kwamen de kaarten al anders te liggen. Evenals in 1672 leidde een inval van het Franse leger tot de verheffing van de prins van Oranje tot stadhouder van Holland. Vooralsnog had het aantreden van Willem IV geen gevolgen voor de Leidse verhoudingen maar dat zou spoedig veranderen. In 1748 brak een oproer uit dat tegen de **belastingpachters** was gericht en tevens leidde tot een burgerrekest aan de **stadsregering** met een aantal verlangens op politiek terrein. In het tweede artikel vroeg men de regenten ook om de benoeming van meer voetiaanse predikanten. De regenten verloren hun greep op de stad en waren gedwongen de hulp van de stadhouder in te roepen om rust en orde te herstellen. Dat geschiedde maar daarvoor moest een politieke prijs aan het hof worden betaald. Enkele regenten, waaronder de vooraanstaande burgemeester Johan van den Bergh, moesten het veld ruimen. Zij werden vervangen door naaste verwanten van andere Leidse regentenfamilies.“ De enige burgerlijke nieuwkomer in de vroedschap was de textielhandelaar Pieter **Caauw**.¹⁹

De verheffing van de prins tot stadhouder had ook gevolgen voor de theologische faculteit van de universiteit in Leiden. Die faculteit bestond sinds 1749 uit vijf leden, nl. Van den Honert, J. **Alberti**, J.J. Schultens, B. de Moor en J. Esgers. De eerste drie stonden bekend als cocceianen, de laatste

twee als voetianen. Toen in 1750 besloten moest worden welke van deze vijf professoren de belangrijke functie van regent van het Statencollege diende te krijgen, ontstond een moeilijk probleem. President-curator Willem graaf Bentinck, leider van de Oranjepartij, was ervan overtuigd dat Schultens de beste wetenschappelijke papieren bezat maar hij moest ook rekening houden met de politieke prioriteiten van de stadhouder. De algemeen als onbekwaam bekend staande Eschers had zich politiek zeer verdienstelijk gemaakt voor Willem IV bij diens bezoek aan Amsterdam in 1749 en²⁰ De Moor genoot eveneens de gunst van de **stadhouder**.²¹ Bovendien vormden de voetianen een minderheid in de faculteit. Van De Moor wilde Bentinck niets weten. In een brief noemde hij hem een “**très mince sujet**”.²² De curator moest echter om politieke redenen minstens een gebaar maken in de richting van Eschers. Bentinck besloot tot een salarisverhoging die door de Leidse burgemeesters honend werd begroet met de retorische vraag: “Moet het dan **wesen** uit genade of voor sijne bequaamheden en **verdiensten**?”²³

De spanningen tussen voetianen en cocceianen in de faculteit speelden verder een rol in het geschil rond de Zwolse predikant A. van der Os. De Leidse faculteit werd verzocht advies uit te brengen over de rechtzinnigheid van de opvattingen van Van der Os. Dat betrof de professoren in de strijd. Van den Honert maar vooral Schultens wierp zich op als verdediger van Van der Os tegenover de aanvallen van de voetiese predikanten A. Comrie en N. Holtius. De Moor hield zich daarbij in het publiek afzijdig maar er zijn aanwijzingen dat hij dubbel spel speelde door in het geheim de tegenstanders van zijn cocceiaanse collega's te **steunen**.²⁴ Wel ging hij in 1754 openlijk een duel aan met Van den Honert in de Leidse kerkeraad.

Niet alleen de stadsregering en de universiteit maar ook de Leidse kerkeraad ondervond de gevolgen van de machtswisseling in Holland. Van voetiese zijde werd in 1747 en 1748 in pamfletten felle kritiek geuit op de cocceiaanse overheersing van de Leidse kerk waarbij vooral geklaagd werd over de ondervertegenwoordiging van voetiese **predikanten**.²⁵ Aanvankelijk liet Willem IV zich weinig gelegen liggen aan deze klachten. Van den Honert ontving de prins hartelijk bij een bezoek in 1747 en in het volgende jaar hield hij een lofzang op het huis van **Oranje**.²⁶ De eerste twee nieuwe predikanten waren cocceianen, pas in 1749 werd de eerste voetiese beroepen.

In 1751 kwam het echter tot een aanvaring. Bij de handopening van 1751 verzocht het gerecht aan de kerkeraad om de voetiese predikant D. Serrurier te nomineren. De kerkeraad besloot tot uitstel van de nominatie maar de stadhouder drong toen via de burgemeesters aan op een prompte nominatie van Serrurier. Daarop verlieten elf leden de **vergade-**

ring van de kerkeraad. De resterende leden waren evenmin ingenomen met “dezen gansch ongewonen handel, waar men geen voorbeeld van wist in deze **gemeente**”²⁷ maar zij kozen eieren voor hun geld en plaatsten Serrurier als enige op de voordracht aan het gerecht. Kort daarop ontstond een tweede vacature en bij de handopening verzocht het gerecht opnieuw een voetiaan te nomineren, ditmaal zonder een naam te noemen. Zonder morren nomineerde de kerkeraad vervolgens de voetiaanse predikant P. van Gilst. De plotselinge dood van Willem IV in 1751 leek het voetiaanse offensief tot stilstand te hebben gebracht. Van den Honert slaagde er in 1754 moeiteloos in zijn aangetrouwde neef H. **Caan** een plaats op de Leidse kansel te bezorgen.

Paus Jan en Prinses Anna

Die overwinning was schijn. Prinses Anna, de tactloze en hooghartige weduwe van Willem IV, zette de kerkelijke politiek van haar echtgenoot minder subtiel en veel hardnekkiger voort. Haar steun aan de voetianen leidde tot een confrontatie met de Leidse professor en een breuk in de cocceiaanse correspondentie.

Op 1 augustus 1754 deelde burgemeester J. van der Marck, een steunpilaar van Oranje in Leiden, zijn collega's mee dat de prinses via David van Royen, secretaris van de Raad van **State** en voorheen pensionaris van Leiden, had laten weten dat de voetiaanse predikant van Dordrecht ds. J. van Spaan te Leiden beroepen moest worden in de daar ontstane vacature. Men besloot de delegatie van de kerkeraad bij het verzoek om handopening te vragen een voetiaan te nomineren en de delegatie bij Van der Marck thuis te vertellen dat prinses Anna Van Spaan op de voordracht wilde hebben.” Aldus geschiedde. Ds. G. **Zoutmaat** toonde zich direct weinig gediend van deze methode en zei Van der Marck dat het hem “leet was” om de recommandatie van Anna te moeten ontvangen. De vergadering van de kerkeraad waarin **Zoutmaat** vervolgens verslag deed, verliep stormachtig. **Zoutmaat** bracht “met veel ontsteltenisse” zijn rapport uit en besloot “met veel violentie” en zonder rondvraag direct de vergadering te sluiten. Een poging van De Moor om de vergadering te heropenen had geen succes.”

De volgende vergadering van de kerkeraad vond plaats op 30 augustus. Daarin deelde ds. U. Velingius mee dat in een vooroverleg tussen de vijf oudste predikanten en vijf oudste ouderlingen (de cocceiaanse correspondentie) geconcludeerd was dat de recommandatie in beginsel een onaanvaardbare inbreuk betekende op het recht van vrije nominatie door de kerkeraad. Men wilde de prinses en het gerecht evenwel niet voor het hoofd

stoten en had besloten tot een compromis waarbij men de recommandatie zou opvolgen maar tegelijk in een schriftelijke deductie bezwaar aantekende tegen de gang van zaken. Daarop nam Van den Honert het woord om de door hem opgestelde deductie voor te lezen. Na een betoog over de beroepingen in het algemeen, verwees Van den Honert naar een beslissing van Willem IV in een Zwolse beroepingskwestie en de afwijzende reactie van de stadhouder op het Leidse burgerrekest van 1748. Hij wreef zout in de voetiaanse wonden door de opvattingen van Voetius over de verhouding tussen kerk en staat te memoreren en protesteerde tegen het ongeoorloofde onderscheid tussen cocceianen en voetianen. De professor bepleitte de handhaving van het recht op een vrije nominatie door de kerkeraad. De deductie veroorzaakte grote opschudding. Ds. Velingius voelde zich zeer onaangenaam verrast toen hij merkte dat Van den Honert zich niet aan de afspraak had gehouden om de recommandatie wel te volgen. De deductie liet daar geen ruimte voor. Velingius vond steun voor het oorspronkelijke standpunt bij Serrurier en vijf ouderlingen. Twee van die ouderlingen hadden net als Velingius deelgenomen aan het cocceiaanse vooroverleg maar zij keerden Van den Honert nu ook de rug toe. Ondanks die plotselinge scheuring in de cocceiaanse gelederen, behield de professor een ruime meerderheid in de kerkeraad. Achttien leden (zeven predikanten, acht ouderlingen en drie diakenen) tekenden zijn deductie. Er bleef naast de groep van zeven en de groep van achttien een gezelschap van vier **voetianen** over dat bestond uit professor De Moor, ds. P. van Gilst, ouderling N. van Alphen en diaken J. la **Lau**. De Moor wilde namens deze vier op de deductie een protest aantekenen maar **Zoutmaat** (lid van de cocceiaanse groep van achttien) rukte de hoogleraar het stuk uit handen. De meerderheid van de kerkeraad besloot het gerecht de deductie aan te bieden. Na de vergadering tekende De Moor, die scriba was, in de notulen protest aan door de deductie te bestempelen als “onnodig, ontijdig en **lesif**”.³⁰

Een commissie van de kerkeraad, waarvan **Zoutmaat** en De Moor deel uitmaakten, stelde burgemeester Van der Marck op de hoogte van het besluit van de kerkeraad en verzocht hem een datum te noemen voor de overhandiging van de deductie. De burgemeester reageerde verbaasd en verontwaardigd. Hij wilde de deductie nog niet aannemen maar vroeg **Zoutmaat** wel hem voor te lezen. Daar voegde De Moor direct aan toe dat hij het geheel oneens was met de deductie en met een eigen stuk zou komen. Van der Marck hoorde het allemaal zwijgend aan en drong alleen aan op het maken van de nominatie.” De burgemeesters zaten danig in hun maag met de zaak. Er volgde druk overleg tussen de betrokkenen. Burgemeester N. van den Velden en stadspensionaris J. van Royen spraken in Den Haag met D.

*afb. 3. Portret van ds. G. Zoutmaat.
Gravure door P. Mare naar een tekening
van A. Delfos, 1783. Coll. Gem.
Archief Leiden.*

van Royen en F.H. baron van Wassenaer van Catwijck, belangrijk adviseur van Anna. Van Wassenaer besloot eerst contact op te nemen met Van den Honert maar de professor hield het been stijf. Hij wilde de recommandatie niet opvolgen als er geen schriftelijke garantie kwam dat er in het vervolg geen recommandaties meer zouden worden gedaan. Opnieuw overlegden de Leidse regenten met de Haagse heren om te zien “hoe de regering zich met honneur uyt deze **soude** kunnen redden”. Men besloot nu de kerkeraad tegemoet te zullen komen als de recommandatie van Van Spaan geaccepteerd zou worden. Alvorens die buiging te maken, wilden de burgemeesters echter het bezoek van prinses Anna aan Leiden op 17 oktober **afwachten**.³²

De kerkeraad kwam op 11 oktober weer bijeen, voor het eerst sinds de vergadering van 30 augustus. Het protest dat De Moor in de notulen van die vergadering had aangetekend tegen de deductie leidde tot “hevige debatten” met “harde, ja zelfs **choqueerende** expressien” maar er viel geen besluit om het protest te schrappen. Wel besloot men opnieuw te vragen om een datum voor de aanbieding van de deductie. De daartoe aangewezene delegatie kreeg van Van der **Marck** te horen dat het gerecht eerst wilde overleggen met de prinses.”

Anna was tijdens haar verblijf op Soestdijk niet alleen door Van **Wassenaer** op de hoogte gehouden van de Leidse verwickelingen maar ook door professor Esgers. Het is zeer wel mogelijk dat De Moor zijn collega daarvoor heeft ingeschakeld. Esgers berichtte Anna dat de Leidse gemeente zeer ingenomen was met haar steun aan Van Spaan. Hoewel sommigen vol-

afb. 4. Portret van de hoogleraar theologie Bernard de Moor, geschilderd door L.B. Coclers, 1775. Coll. Academisch Historisch Museum.

gens hem bang waren dat zij zou zwichten voor de cocceianen, waren er anderen die meenden dat zij “daer toe niet licht zal te brengen zijn”.³⁴ Deze laatste waarnemers getuigden van het diepste inzicht in de vorstelijke psyche. Op 17 oktober werd Anna met saluutschoten, klokgelui en een ere-wacht verwelkomd op het Leidse stadhuis waar zij de lunch gebruikte. Uit een pamflet blijkt dat iedereen op de hoogte kon zijn van het conflict tussen de prinses en de **kerkeraad**.³⁵ Anna sprak met de burgemeesters maar weigerde de academische senaat te ontvangen. “De prinses nodigde Van der **Marck** en pensionaris Van Royen uit voor een gesprek in Den Haag op 22 oktober. Het werd geen aangename audiëntie. De prinses beklagde zich over het uitblijven van het beroep van Van Spaan en barstte in woede uit “dat het Character, ’t welk hoogst de selve de eer had van in **desen** provincie te bekleeden, niet quam te permitteeren met deze zaak te supercedeeren, maar vermeende die te moeten poursuiveeren...”. Bedremmeld schikten de Leidse regenten zich naar de vorstelijke wensen maar niet zonder het voorbehoud te maken “deze zaak op de zagtste wijze te behandelen en te **enta-meeren**”.³⁷

Daarmee was de tijd gekomen voor bemiddeling. De burgemeesters deden daarvoor een beroep op de regent Pieter Caauw. Dat was een uitstekende keuze omdat hij het vertrouwen genoot van vele burgers. Hij had bovendien als ouderling zelf deel uitgemaakt van de cocceiaanse correspondentie, was bevriend met Van den Honert en een zwager van ouderling J.

Wasteau die de deductie had getekend. Caauw kreeg de door D. van Royen eerder opgestelde concept-reactie op de deductie mee als bod van de burgemeesters in de onderhandelingen. Daarin beloofde het gerecht met zoveel woorden voortaan af te zien van de recommandatie van voetianen bij de handopening als de kerkeraad bereid was “in dit **speciaale** geval” de prinses terwille te zijn en de recommandatie op te volgen.

Caauw vond het een redelijk voorstel en zocht Van den Honert op. Hij wees hem erop dat de zaak een prestigekwestie dreigde te worden “want, dat (...om regt uyt te spreken) mevrouw de **Princes** te veel genoemd was, en de regering zich ook te veel daar inne had doen zien”. Van den Honert bekeek het voorstel en verklaarde Caauw dat hij zich daar persoonlijk geheel mee kon verenigen maar natuurlijk niets kon toezeggen voordat hij met zijn achterban had gesproken. De zaak leek nu rond. Op 28 oktober nam het gerecht de deductie in ontvangst en las daarop het overeengekomen antwoord voor met het verzoek aan de kerkeraad nu over te gaan tot de **nominatie**.³⁸

Het woord was nu weer aan de kerkeraad en Caauw verwachtte niet anders dan dat men nu zou overgaan tot de nominatie. Er rees echter een “kleyne agterdogt” bij de bemiddelaar toen hij de professor de volgende dag ontmoette en deze plotseling nogal gezochte bezwaren begon te maken tegen de tekst van het antwoord van het gerecht op de deductie. Op 30 oktober kwam de kerkeraad bijeen maar men besloot met een meerderheid van zestien tegen veertien stemmen tot uitstel van de bepaling van de reactie op het antwoord van het gerecht. Van het uitstel maakte de nu tot de kleinst mogelijke meerderheid van zestien leden geslonken correspondentie gebruik om in vooroverleg op 31 oktober een standpunt in te nemen. Caaus wantrouwen jegens Van den Honert was inmiddels zo toegenomen dat hij ook met ds. P. Couwenburg du Bois had gesproken. Couwenburg was de oudste predikant in de cocceiaanse correspondentie en subregent van het Statencollege. Hij speelde echter niet meer dan de tweede viool na de hoogleraar. Couwenburg zegde Caauw zijn steun toe en verdedigde inderdaad het antwoord van het gerecht. Dat mocht evenwel niet baten omdat Van den Honert in de besloten vergadering van de correspondentie terugkwam op zijn belofte aan Caauw en zich keerde tegen het gerecht. De volgende dag besloot de kerkeraad met zeventien tegen veertien stemmen om het gerecht nadere opheldering te vragen over het gegeven antwoord op de **deductie**.³⁹

Opnieuw dreigde nu een escalatie en de burgemeesters raadpleegden wederom Van Wassenaer, D. van Royen en raadpensionaris P. Steyn. Men formuleerde een scherpe terechtwijzing die de goedkeuring van Anna

kreeg. Kort daarop ontbood Van der Marck een delegatie van de kerkeraad die hij verweet niet het aan de regering verschuldigde respect te tonen. Zonder in te gaan op de vragen van de kerkeraad verzocht de burgemeester dringend om een nominatie. Ondertussen had Caauw op verzoek van de burgemeesters zijn bemiddelingspoging hervat. Daarbij vermeed hij nu Van den Honert maar richtte zich op Couwenburg du Bois, de ouderling A. Casteleyn en diaken H. Weyland. De meerderheid van de cocceianen was immers zo wankel geworden dat elke stem nu de doorslag kon geven. De correspondentie nam het besluit niet in te gaan op het verzoek van Van der Marck, tot ergernis van Couwenburg du Bois. Nog steeds beschikte Van den Honert over een meerderheid in de kerkeraad. Deze besloot op 8 november met zeventien tegen veertien stemmen tot een scherpe reactie op de afwijzing van het verzoek om toelichting door het gerecht en tot het verzoek om een vrije nominatie. Het kostte de professor nu evenwel grote moeite om zijn kudde bijeen te houden en hij moest dreigen met aftreden om zijn zin te **krijgen**.⁴⁰

Voorlopig was het gerecht niet bereid opnieuw een delegatie van de kerkeraad te ontvangen. De stedelijke politiek werd geheel in beslag genomen door de jaarlijkse wisseling van burgemeesters. De nieuwe burgemeesters konden direct overleg voeren met Den Haag over de ontstane situatie. Men besloot vrije handopening te verlenen onder de voorwaarden dat de kerkeraad openlijk spijt betuigde, alle stukken over de beroeping uit de notulen lichtte en verzekerde ds. Van Spaan te nomineren. Burgemeester N. de Bye begon daarop overleg met De Moor die erin slaagde de minderheid ertoe te bewegen de eerder betrokken stellingen te verlaten en het voorstel van het gerecht te steunen. Moeilijker lag het bij de meerderheid. De Bye kreeg de steun van Couwenburg die op zijn beurt Van den Honert polste. De professor beloofde Couwenburg om de voorwaarden van het gerecht te zullen steunen in de correspondentie. Toen het op 20 november zover was, liet Van den Honert Couwenburg opnieuw in de steek. In tegenstelling tot Couwenburg die zich voor de aanvaarding van de voorwaarden van het gerecht uitsprak in de correspondentie, verklaarde de hoogleraar zich te zullen richten naar de wens van de meerderheid. Die meerderheid achtte met name de spijtbetuiging onverteerbaar en verwierp de voorwaarden van het gerecht. Daarop trok Couwenburg zijn conclusies en verliet de **correspondentie**.⁴¹

De Bye kreeg toestemming van de burgemeesters en Den Haag om de spijtbetuiging te vervangen door een neutrale formulering. Die concessie ging niet van harte en morrend tekenden de regenten erbij aan “dat men van tijd tot tijd meerder aan de kerkeraad quam toe te **geeven**, sonder dat men alvorens verzekert is van de pluraliteit der **stemmen**”.⁴² Caauw had ondertussen bereikt dat twee leden van de correspondentie, ouderling J.

Uithof en diaken H. Weyland, hadden toegezegd absent te zijn bij de stemming in de kerkeraad over de nominatie. Met het vertrek van Couwenburg zou Van den Honert daarmee zijn meerderheid **verliezen**.⁴³ Na een scherpe reprimande van ds. Z.J. Streso ging de professor nu door de knieën en accepteerde hij het laatste bod van het **gerecht**.⁴⁴ Op 30 november verscheen tenslotte de delegatie ten stadhuize. Als woordvoerder trad ds. A. Munnekemolen op die gevreesd was om zijn scherpe tong. De predikant deed zijn reputatie eer aan door op hoge toon een vrije nominatie te eisen zonder zich te houden aan de zo zorgvuldig afgesproken formules. De burgemeesters barstten in woede uit en De Bye eiste in “zeer significante woorden” een excuus. Daarop koos Munnekemolen eieren voor zijn geld en na een zuinige verontschuldiging verzocht hij om de handopening die burgemeester A. Hoogenhouck vervolgens **verleende**.⁴⁵

Daarmee was de weg voor de beroeping van ds. Van Spaan eindelijk vrij. Bij de vergadering van de kerkeraad op 3 december kondigde Van den Honert aan dat hij geen bemoeienis wilde hebben met de nominatie en niet aanwezig zou zijn in de daarvoor bestemde vergadering van 4 december. Ouderling **Wasteau** liet zich nog krachtiger uit: “Dat hij niet begrijpen **konde**, hoe men met goede **conscientie** als nu **konde** overgaan tot het beroepen van ds. Van Spaan, dat hij voor zig verklaarde geen deel daer aan te willen hebben, en dat het hem leet was, dat hij zulx niet langer **konde** beletten, dat hij ook niet zien **konde**, hoe ds. Van Spaan bij zijne bevestiging in goeden **gemoede zoude** kunnen antwoorden op de eerste vrage van het Formulier, dat hij wettiglijk van **Gods** gemeente, en **mitsdien** van God zelve, tot **desen** dienst geroepen was, daar zo menigvuldige kuiperijen om deze beroepinge waren in ‘t werk **gestelt**”.⁴⁶

De volgende dag kwam een gehalveerde kerkeraad bijeen voor de nominatie. Van de voormalige ondertekenaars van de deductie waren alleen Couwenburg du Bois en **Wasteau** aanwezig. De eerste nam deel aan de nominatie, de laatste verklaarde uitsluitend te zijn gekomen om “te horen, te zien en te zwijgen”. Er kwam een nominatie met de namen van Van Spaan, P. Blaauw en C. Steenevelt (ds. Th. van der Bel vergaarde evenveel stemmen als Steenevelt maar het lot viel op Steenevelt als derde kandidaat). Op 5 december volgde de approbatie van de nominatie, op 6 december de **dispectie** van Van Spaan en op 7 december de approbatie van de **predikant**.⁴⁷

In de vier maanden die verstreken tot de bevestiging van Van Spaan, werden in de kerkeraad nog heftige achterhoedegevechten geleverd over de vraag of en zo ja welke delen van de notulen over de beroeping geschrapt dienden te worden. Daarbij bestookten de hoogleraren De Moor en Van den Honert elkaar nu direct met uitvoerige verweerschriften over en weer ter rechtvaardiging van het eigen **optreden**.⁴⁸ Bij de bevestiging

van ds. Van Spaan op 6 april 1755 ontbraken beide professoren. Op 11 april nam Van Spaan zitting in de Leidse **kerkeraad**.⁴⁹ In een klinkdicht op zijn aankomst in Leiden wordt voor de goede verstaanders, en tot die categorie mocht inmiddels de gehele Leidse gemeente gerekend worden, teruggeblikt op de voetiaanse victorie:

Voorzienigheid, hoe diep aanbid'd'lijk zijn uw wegen !
Gij vangt de wijzen in **hunn'** argelistigheid ;
Gij kroont bij trappen het zo welgemeent beleid,
De zucht der **Vroomen**, zo gelastert, met uw ' zegen :

Wat wonder ! zo gaaft gy van ouds een ' **milden** regen
Op 't matte **Zion**, en hebt thans ook 't licht verspreid
Door harder SPAAN voor ons te **Spaaren**, (schoon der nijd
een Harde Splinter) hij wijze ons het Spoor te degen !

Dank zij **u** allereerst **ô KONING** van uw kerk,
Dank zij 't **ORANJEHUIS**, Dank zij het voor dit werk ;
Dank zij **STADS VAD'REN**, die de twistvlam loos ontstoken

Zo zag't'lijk dempten ; en werd ook mijn wensch vervult,
Zo biede SPAAN den twist het spits door wijs gedult !
Een Span van **VIEREN** word niet ligtelijk **gebroken**.⁵⁰

NOTEN

* Graag dank ik de heren J. van den Berg, M.R. Prak en J.J. Woltjer voor hun commentaar op dit stuk.

1. H. Schilling, "Calvinistische Presbyterien in Städten der Frühneuzeit. Eine kirchliche Alternativform zur bürgerlichen Repräsentation?," in: W. Ehbrecht ed., *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit* (Keulen, Wenen 1980) 385-444.

2. H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*. Een verhandeling over de verhouding van kerk en staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake de godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw (Groningen 1972) 41-44.

3. Schilling, *Presbyterien*, 433-438.

4. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 19-32.

5. J. Roelevink, *Gedictieerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 77351839* (Amsterdam 1986) 238-246.

6. J.Th. de Visser, *Kerk en staat II* (Leiden 1926) 391-403.

7. Nieuw *Nederlandsch* Biografisch Woordenboek (NNBW) 1, 616-618.

8. J.A. Cramer, Abraham Heidanus en zijn *Cartesianisme* (Utrecht 1889).

9. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (Den Haag 1916) 136-138.

10. D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1762 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 170-176; M.R. Prak, *Gereten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1800* (1985) 59-63.

11. Schilling, *Presbyterien*, 435-436. Ten onrechte meent Schilling dat de regenten in de kerkeraad aanhangers van Willem **III** waren. Vergelijking van de schutterslijst van 1672, de lijst van 1685 en de lijst met kerkeraadsleden, leert dat het tegenovergestelde het geval is. Zie Prak, *Gereten burgers*, 59-6.5 en de daar geciteerde bronnen.
12. Schilling, *Presbyterien*, 419, nt. 35.
13. J. de Wilde, *Predikantsbenoemingen te Leiden 1672-1702* (onpubliceerd werkstuk, werkcollege geschiedenis RU Leiden bij prof.dr. J.J. Woltjer).
14. J. de Witte van Citters, *Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Den Haag 1873) 310-326.
15. J.P. de Bie en J. **Loosjes** ed., *Biographisch woordenboek van protestantschegodgeleerden IV* (Den Haag 1931), 232-246, 245.
16. Gemeentearchief Leiden (GAL), Bibliotheek Leiden & omgeving (BLO), 65401.
17. GAL, BLO, 750, 19.
18. Prak, *Gereten burgers*, 91-99; Zie ook een binnenkort te verschijnen artikel van M.R. Prak, "Burgers in beweging. Een politieke interpretatie van de Leidse onlusten van 1748".
19. Prak, *Gezeten burgers*, 125, 128, 174-175, 222-224.
20. GAL, BLO, 33 170; J. van den **Berg**, "Willem Bentinck (1704-1774) en de theologische faculteit te Leiden", in: S. Groenvelt e.a. (ed.), *Bestuurders en geleerden* (Dieren 1985) 169-178, 171-172 en de daar geciteerde literatuur:
21. W.B.S. **Boeles**, *Frieslands Hoogeschool en het Rijksatheneum te Franeker II* (Leeuwarden 1889) 478-484.
22. Van den Berg, *Bentinck*, 171, nt. 23.
23. Idem, 171.
24. R.A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle* (Zwolle 1988); J. van den Berg, *Een Leids bleidoot voor verdraagszaamheid. Het optreden van Jan Jacob Schultens in de zaak-Van der Os* (Leiden 1976). Van den **Berg**, *Bentinck*, 171, noten 24 en 25.
25. GAL, BLO, 65577; 750; 728.
26. Zie noot 15.
27. GAL, Archief kerkeraad Nederlands Hervormde gemeente, **Acta** kerkeraad (**Acta**), 10-3-1751. 12-3-1751., 14.3.1751 en 16-4-1751.
28. GAL, **Secretariearchief** na 1574 (SA II), 208, 1-8-1754.
29. GAL, **Acta**, 9-8-1754; BLO. 65469.
30. GAL, BLO, 65469, 2-3; **Acta**, 9-8-1754; SA II, 208, bijlagen 28-10-1754.
31. GAL, BLO, 65469, 4; SA II, 208, 17-9-1754.
32. GAL, SA II, 208, 17-0-1754, 30-9-1754.
33. GAL, BLO, 65469, 5; **Acta**, 11-10-1754.
34. **Algemeen** Rijksarchief, secretarie van de stadhouder. 768.
35. GAL, BLO, 784/1; SA II, 208, 17-10-1754; BLO, 65469, inliggend los vel.
36. P.C. **Molhuysen** (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit V*. RGP 48 (Den Haag 1921) 387.
37. GAL, SA II, 208, 26-10-1754.
38. GAL, BLO, 65468, 1-8.
39. Idem, 8-10; **Acta** 1-11-1754, 7-11-1754.
40. GAL, BLO, 65468, 11-14; **Acta** 7-11-1754, 8-11-1754; SA II, 208, 9-11-1754.
41. GAL, SA II, 208, 18-11-1754; BLO, 65468, 15, 17; 65469, 12.
42. GAL, SA II, 208, 25-11-1754.
43. GAL, BLO, 65468, 17.
44. Idem, 20; BLO, 65469, 12.
45. GAL, BLO, 65468, 17-18; 65469, 19; SA II, 208, 30-11-1754; **Acta** 3-12-1754.
46. GAL, **Acta**, 3-12-1754.
47. GAL, **Acta**, 4-12-1754; BLO, 65468, 18; 65469, 16, 29.
48. GAL, BLO, 65459, 19-30; **Acta**, 21-3-1755.
49. Idem, 30-31.
50. GAL, BLO, 65470.

afb. 7. Het postkantoor in de Breestraat zoals het er in 1839 moet hebben uitgezien. Detail van een litho van G.J. Bos, 1858. Coll. Gem. Archief Leiden.

HET LEIDSE POSTKANTOOR IN OPSPRAAK

door

G.J. Hooykaas

Op 14 februari 1839 werd in de *Arnhemsche Courant* in de rubriek Mengelwerk een opzienbarend bericht gepubliceerd:

(Van zeer *goeder* hand wordt ons het volgende toegezonden).

Postkantoor te Leiden.

Het schijnt te blijken, dat de brieven op het postkantoor te Leiden soms worden geopend. Men verzoekt de redactie der *Arnhemsche Courant*, gelijk die der andere dagbladen, dit ter algemeene kennis [te] willen brengen; tot waarschuwing van ieder, die brieven naar of te Leiden in te zenden heeft; tot waarschuwing bovenal van de algemeene administratie, gehouden en gezind om den ingezeten te dekken tegen een misbruik van vrouwen, niet min schandelijk of hatelijk dan eenig ander, waartegen men den regter te hulp roept.

Dit anonieme ingezonden stuk werd gevolgd door enige geruchtmakende processen. De affaire is thans vrijwel vergeten. Een recente brievenuitgave¹ geeft aanleiding om enige aspecten van de kwestie nog eens te belichten.

Het lijkt misschien vreemd dat het bericht naar de *Arnhemsche Courant* werd gezonden, maar in het kader van die tijd was dat allerm minst opmerkelijk. De *Arnhemsche Courant* was van oorsprong een stadskrant met een zekere provinciale betekenis. Het persorgaan ontwikkelde zich echter tot een politiserend opinieblad van landelijk belang. Rond 1840 was het blad, dat vier maal per week verscheen, de spreekbuis van de radicaal-liberale oppositie tegen het regeringsstelsel van koning Willem 1. Een belangrijke factor in deze ontwikkeling was de redacteur, Th.M. Roest van Limburg.*

Roest had zijn academische studie voltooid in Leiden, waar hij in 1831 promoveerde bij J.R. Thorbecke. Na zijn promotie vestigde hij zich als advocaat in zijn geboortestad Rotterdam, maar de advocatuur boeide hem niet. Het liefst had hij een aanstelling gehad op het departement van Buitenlandse Zaken. De minister kon hem echter geen perspectief bieden. Roest verdiepte zich in Machiavelli, publiceerde enige brochures en poogde tevergeefs in Rotterdam een periodiek met politieke kleur in het leven te roepen. Inmiddels was hij artikelen gaan schrijven voor de *Am-*

hemsche Courant. In september 1837 bood de uitgever en eigenaar van die krant, C.A. Thieme, hem het redacteurschap aan. Dat was een kolfje naar de hand van Roest. Met ingang van 1 oktober trad hij, 31 jaar oud, in dienst als redacteur.

Dat gebeurde op een merkwaardig ogenblik. Een dag tevoren had de gouverneur van Gelderland, geïrriteerd door de scherpe aanvallen in de *Arnhemsche Courant* op het bestuur van de provincie, besloten om alle provinciale mededelingen niet langer in de *Arnhemmer* te publiceren, maar met ingang van 1 november in de *Nijmeegsche Courant* bekend te maken. Hij nodigde de besturen van steden en plattelandsgemeenten in Gelderland uit zijn voorbeeld te volgen. Hoe belangrijk de gouverneur deze beslissing vond blijkt uit het feit dat hij tevoren de regering over zijn maatregel had gepolst.

Met de uitgever was afgesproken dat Roest als redacteur incognito zou blijven. Toch was in Den Haag al spoedig bekend wie nu leiding gaf aan de *Arnhemsche Courant*. Op 7 oktober reeds wist het door de regering betaalde *Journal de la Haye* te melden dat Thieme de leiding van de krant had toevertrouwd aan een jonge advocaat, wiens naam niet kon worden genoemd, maar die blijk had gegeven van een onafhankelijk karakter en van schrijverstantent.

Onder Roest van Limburg ontplooidde de *Arnhemmer* zich tot **oppositie**-blad bij uitstek. Zijn scherpe, soms onbekookte aanvallen op de regering trokken alom de aandacht. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat het bericht over het Leidse postkantoor naar de *Arnhemsche Courant* werd gezonden en evenmin dat Roest het ingezonden stuk publiceerde. Blijkens de formulering van het bericht zou het stuk ook aan de redactie van andere kranten zijn aangeboden. Publicatie heeft echter alleen in de *Arnhemmer* plaatsgevonden.

De meest intrigerende vraag was en is nog steeds: wie was de auteur van het anonieme ingezonden stuk? De negentiende-eeuwse pershistoricus W.P. Sautijn Kluit schreef in een verouderde, maar nog steeds lezenswaardige studie?

Aan wiens welversneden pen de Heer Thieme het medegedeelde bericht, 200 bij uitstek omzichtig opgesteld, had te danken, blijkt niet uit het weldra gevolgd proces. In mijne familie intusschen, nauw bij dit proces betrokken, omdat in 1839 een bloedverwant, de Heer W.P. Kluit, Directeur van het Leidsche Postkantoor was, gelijk diens vader, Mr. W.P. Kluit, dit van 1789 tot 1837 was geweest, is door mij reeds vele jaren geleden vernomen, hoe het inderdaad destijds bekend was, dat brieven op het Leidsche Postkantoor geopend werden, en hoe Mr. L.C. Luzac hierover meermalen den ouden Heer Kluit had onderhouden. Dat het bericht dus van den genoemden opposant

tegen het landsvaderlijk bestuur dier dagen, waaronder dergelijke dingen mogelijk waren, afkomstig moet zijn geweest, is eene niet al te gewaagde vooronderstelling.

Deze hypothese lijkt mij echter wel degelijk te gewaagd. Het ligt bepaald niet voor de hand dat iemand, die in particuliere gesprekken tegen een misstand waarschuwt, een anoniem ingezonden stuk schrijft om die wantoestand te hekelen. Het risico om als auteur herkend te worden, is immers veel te groot, zeker voor een zo bekend lid van de Tweede Kamer als Luzac was. Ook de stijl van het stuk wijst niet in zijn richting. Recentelijk is een nieuw gegeven bekend geworden. Op 17 februari 1839 schreef de Leidse hoogleraar in de rechten C.J. van Assen aan zijn collega Thorbecke: "Kluit heeft Luzac geraadpleegd, en zal op diens aanraden eene plainte doen bij den officier te **Arnhem**."⁴ Het is uitermate onwaarschijnlijk dat de auteur van het anonieme ingezonden stuk de directeur van het postkantoor zou hebben aangeraden om een klacht te deponeren bij de officier van justitie.

Wie was dan wel de schrijver? Bij de bewerking van het derde deel van de briefwisseling van Thorbecke heb ik mij uitvoerig met die vraag beziggehouden. Verscheidene nieuwe gegevens maakten de puzzel zeker niet eenvoudiger.

Het gebruik van de woorden "schandelijk" en "hatelijk" doen sterk denken aan het taalgebruik van Roest van Limburg. De redacteur zou dan de cursief gezette regel boven het bericht hebben gebruikt als dekmantel. Maar een brief van Van Assen wijst in een heel andere richting. De Leidse advocaat A.A. Dillie had tegen hem opgemerkt dat de "student", die het had gedaan, naar de directeur van het postkantoor had moeten gaan om te zeggen hoe hij tot zijn daad was **gekomen**.⁵ Van Assen waarschuwde Thorbecke: "Toon bij Luzac niet al te veel zèle voor die studentenzaak. Hij zou **zoo** op eens kunnen zeggen: Gij interesseert U als of ..."⁶ Alsof Thorbecke veel meer van de zaak wist? Op 25 februari 1839 schreef hij aan Van Assen: "Geld is, voor 't uiterste geval, al lang aangeboden, en dat was ook de conditio sine qua non. Maar alsdan zou Olivier enz. er aan moeten. Dat kan immers **niet**."⁷ Deze raadselachtige passage kan een aanwijzing zijn dat een andere Leidse advocaat, N. Olivier, de auteur was.

Olivier was in 1835 gepromoveerd, niet bij Thorbecke, maar hij gold wel als diens leerling. Hij publiceerde kritische recensies, waarin de auteurs niet werden gespaard, en was een van de redacteurs van het nieuwe juridische tijdschrift *Themis* dat in 1839 verscheen. Het is opmerkelijk dat deze trouwe adept van Thorbecke een reis naar Arnhem maakte om met Roest en anderen over een mogelijk proces van gedachten te wisselen. In zijn brieven is sprake van "de inzenders".* Dat wijst er op dat de schrijver het bericht

door anderen (studenten) had laten verzenden. Een paar jaar geleden meende ik dat de reis van Olivier het vermoeden versterkte dat hij de auteur van het ingezonden stuk was. Dillié zou dan de ware toedracht niet hebben gekend. Sindsdien ben ik weer gaan aarzelen. Als hij de schrijver was, waagde Olivier zich in Arnhem wel in het hol van de leeuw. Hij kan ook door Thorbecke zijn gestuurd om de positie van de redacteur veilig te stellen.

Ik heb nog een andere mogelijkheid overwogen: W.C.D. Olivier, die, zoals enige jaren later zou blijken, evenals zijn oudere broer over een scherpe pen beschikte. De jonge Olivier werd op 22 februari 1839 als student in de rechten ingeschreven. Vermoedelijk studeerde hij al eerder onder leiding van zijn broer Nicolaas. Hij kan voor zijn inschrijving connecties hebben gehad in Leidse studentenkringen. Als hij de auteur, “de student” uit de opmerking van Dillié, is geweest, is de oudste Olivier naar Arnhem gereisd om de belangen van broer Willem te behartigen. Tegen deze hypothese pleit vermoedelijk de jeugdige leeftijd van Willem, die toen het geruchtmakende ingezonden stuk verscheen nog geen twintig jaar oud was.

Ook na anderhalve eeuw blijft de kwestie van het auteurschap een raadsel. Aan de procesgang kunnen geen argumenten worden ontleend. Een familiearchief Olivier is, voor zover bekend, niet bewaard gebleven.

Mede uit naam van zijn brievenbestellers diende Kluit bij de officier van justitie in Arnhem een klacht in. De directeur van het postkantoor was in Leiden een man van een zeker aanzien. Hij was lid van de stedelijke **raad**.⁹ Onder het ingezonden stuk en de praatjes die ongetwijfeld de ronde deden, ging hij gebukt. Hoewel de minister van financiën, onder wie de posterijen ressorteerden, het hem afried, wilde Kluit de zaak voor de rechter laten brengen. Op 18 februari 1839 wist de anders zo kleurloze *Leydsche Courant* te melden dat de directeur van het postkantoor de weg van rechte zou inslaan “ter zake van het lasterlijk artikel”. Met deze kwalificatie liep de krant merkwaardig op het oordeel van de rechter vooruit.

De klacht van Kluit leidde tot een proces. Tijdens de behandeling van de zaak door de arrondissementsrechtbank kwam het auteurschap niet ter sprake. Ook de kwestie of er in het Leidse postkantoor brieven werden geopend, bleef buiten beschouwing. Het proces ging over de vraag of er sprake was van laster. Op 16 april wees de rechtbank vonnis. Thieme, die Roest incognito liet en moedig alle verantwoordelijkheid op zich nam, werd schuldig verklaard en veroordeeld tot een gevangenisstraf van een maand, een boete van 25 gulden, een schadevergoeding van 150 gulden, ontzegging van de burgerrechten voor vijf jaar en betaling van de kosten van het geding. De uitspraak moest in Leiden en Arnhem worden aangeplakt.

Het vonnis was draconisch. De advocaat van de *Arnhemsche Courant* J.M. de Kempnaer had een veroordeling voor onmogelijk gehouden. De uitspraak van de rechtbank bewees volgens hem “dat de regtsvordering niets anders is dan eene loterij, het regt en de regtvaardigheid hersenschimmen, en de bedeeeling van dat regt een **apenspel**.”¹⁰ Zijn cliënt Thieme gaf zich echter niet gewonnen en ging in beroep bij het provinciaal gerechtshof. Het hof deed op 11 mei uitspraak. Het vonnis van de arrondissementsrechtbank werd gedeeltelijk vernietigd, maar Thieme werd opnieuw schuldig verklaard aan laster en nu veroordeeld tot een gevangenisstraf van een maand, een boete van 50 gulden, ontzegging van de burgerrechten voor **vijf jaar** en betaling van de kosten.

Zowel de uitgever als de procureur-generaal bij het gerechtshof gingen in cassatie bij de Hoge Raad. Nu trad de bekende Haagse advocaat D. Donker Curtius als raadsman van Thieme op. Zijn uitvoerig pleidooi besloot hij met dramatische woorden die later nogal eens zijn aangehaald:”

De drukpers is de koningin der aarde; wie haren scepter wil verbreken, zal door haar verbroken worden; zij alleen heeft het licht in de duisternis voor allen ontstoken, en zal ook de nevelen, welke het aardrijk nog dekken, verdrijven.

Op 27 augustus deed de Hoge Raad uitspraak. Hij vernietigde het arrest van het provinciaal gerechtshof en ontsloeg Thieme van rechtsvervolging. Een eclatante ontknoping!

Tijdens de procesgang heeft Thorbecke twee kleine artikelen gepubliceerd die in ieder bibliografisch overzicht van zijn werk ontbreken. In het eerste stukje, dat hij ondertekende met L., bestreed hij de toepassing van bepalingen uit het wetboek van strafrecht inzake misdrijven van laster en hoon jegens openbare autoriteiten en lichamen.* Het andere artikelje, anoniem verschenen, had als strekking dat de eigenaar van een krant, die een artikel opnam “waarin de billijke verontwaardiging spreekt van ieder, die de mogelijkheid bedenkt van een misbruik van het vertrouwen, door hem in de postadministratie gesteld”, zich niet aan laster schuldig **maakte**.¹³ Heeft Thorbecke deze stukjes geschreven om de publieke zaak te dienen of heeft hij ook een of meer oud-leerlingen (Roest, Olivier) in bescherming willen nemen? Zoals zo veel in deze hele zaak, blijft ook dit duister.

Velen die in de postkantoorzaak een rol speelden, hebben vroeger of later bekendheid gekregen in de landelijke politiek. Thorbecke, Roest van Limburg, Luzac, de oudste Olivier, De Kempnaer, Kluits advocaat J.Th. Nedenneyer van Rosenthal, de president van het Gelderse gerechtshof **W.L.F.Ch.** van Rappard, Donker Curtius – allen zijn minister geworden. Op Roest van Limburg na zijn ze allen ook kamerlid geweest.

(Pan *zeer goeder hand wordt ons het volgende toegezonden*).

Postkantoor te Leiden.

Het **schijnt** te blijken, dat de **brieven** op het postkantoor **te Leiden** **soms** worden geopend. **Men** verzoekt de redactie der *Arnhemsche Courant*, **gelijk** die der andere dagbladen, dit ter **algemeene** kennis willen brengen; tot **waarschuwing** van ieder, die brieven naar of te Leiden in te zenden heeft; tot **waarschuwing** bovenal van de **algemeene** administratie, **gehorden** en gezind om den **ingezeten** te dekken tegen een misbruik van **vertrouwen**, niet min schandelijk of hatelijk dan **eenig** ander, waartegen **men den regter** te hulp roept.

afb. 2. De gewraakte publikatie in de Arnhemsche Courant van 14 februari 1839. Archief Thorbecke.

Het anonieme ingezonden stuk in de *Arnhemsche Courant* en de er op volgende processen brachten Leiden in opspraak in een tijd waarin de reputatie van de stad toch al was aangetast. Begin oktober 1838 was aan het licht gekomen dat de overleden stedelijk secretaris P.A. du Pui met medeplichtigheid van twee klerken een omvangrijke fraude had **gepleegd**.¹⁴ Medio oktober had de politie een einde gemaakt aan een godsdienstoefening van Afscheidenen. Volgens sommige berichten hadden daarbij wanordelikheden plaatsgevonden die niet direct bedwongen konden worden. Te **zelf**der tijd ontstonden onder de studenten grote meningsverschillen en onregeldheden over de ontgroening, die naar men zei werden aangewakkerd door godsdienstige tegenstellingen. Door tactvol optreden kon de rector **magnificus P. Hofman** Peerlkamp inmenging door de regering **voorkomen**.¹⁵ Of deze berichten en verhalen nu op waarheid berustten of niet, zij droegen er althans tijdelijk toe bij om aan de reputatie van de stad afbreuk te doen.

De inwoners van Leiden hebben over dit alles in de plaatselijke krant maar heel weinig kunnen lezen. De *Leydsche Courant* was een voorzichtige stadskrant die zich, in tegenstelling tot de *Arnhemsche Courant*, ver hield van controversieel nieuws. Sautijn Kluit constateerde dat het blad "kleurloos" was en **bleef**.¹⁶ Toch zou Thorbecke in 1843 enige opiniërende bijdragen in de krant **publiceren**.¹⁷ Die stukken werden overgenomen door de *Arnhemsche Courant* waar Olivier senior Roest als redacteur was opgevolgd. De redactie van de *Leydsche Courant* heeft zich echter aan opiniërende **artikelen** niet gewaagd. In die zin was en bleef de krant zonder politieke kleur.

NOTEN

1. G.J. Hooykaas ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke, III. 1836-1840* ('s-Gravenhage 1988). Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie 64.
2. Zie voor het voorafgaande en het volgende Maar wat is het toch voor *eene* Courant? *De Arnhemse?* Opstellen over de *Arnhemse* Courant 1830-1850 (Arnhem 1981) en de aldaar geciteerde literatuur.
3. W.P. Sautijn Kluit, *Arnhemse couranten* (Amsterdam 1892) 44.
4. *De briefwisseling van Thorbecke, III*, nr. 299.
5. *Idem*, nr. 305.
6. *Idem*, nr. 305 noot 5.
7. *Idem*, nr. 307.
8. *Idem*, nrs. 305 en 310.
9. Ook zijn vader, de zoon van de bekende hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis A. Kluit, was lid van de stedelijke raad geweest. Zie *Nederland's Patriciaat*, 46 (1960) 207 en 209; vgl. 212 en 213 voor Dillié (getrouwd met een Sautijn Kluit) en de pershistoricus Sautijn Kluit.
10. *De briefwisseling van Thorbecke, III*, nr. 327 noot 4.
11. Dirk Donker Curtius, *Pleitrede voor den Hoogen Raad der Nederlanden ten behoeve van C.A. Thieme*, drukker en uitgever der *Arnhemse* Courant, requirant in cassatie. Uitgesproken den 12^{den} julij (Arnhem 1839) 45.
12. *Regtsgeleerd Bijblad, behorende tot de Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, I (1839) 222-224.
13. *Idem*, 264-267: *val*, *De briefwisseling van Thorbecke, III*, nr. 329 noot 3.
14. R.C.J. van Maanen, 'Langdurige fraude ontdekt', *B & G*, 15 (1988) 222-225.
15. L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche studentencorps* (Leiden 1927) 32.
16. W.P. Sautijn Kluit, 'De *Hollandsche* Leidsche Courant', *Mededeelingen gedaan in de vergaderingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1870-1871* [Leiden 1871] 3-86; het citaat op 83.
17. In de nummers van 23 en 30 januari en 15 september. De artikelen zullen als bijlagen worden opgenomen in *De briefwisseling van J.R. Thorbecke, IV* (in voorbereiding).

VITESSE: DE EERSTE DE BESTE KORFBALCLUB VAN LEIDEN (1904-1932)

door

M.J. van Gent

Wie in Leiden wil gaan korfballen heeft de keuze tussen De Algemene, Crescendo, De Danaïden, Fides **Pacta**, Ons Eiland, Pernix en **Zuiderkwartier**. Deze zeven verenigingen bewijzen dat de gemengd beoefende sport van bal en mand hier een grote populariteit geniet, maar de allereerste en meest succesvolle korfbalclub van Leiden is allang verdwenen. De LKC Vitesse werd op 1 november 1904 opgericht en maakte in de oertijd van het korfbal school met het “Leidse spel”, ooit omschreven als “technisch van hoog gehalte met een tactiek van verrassende snelheid en zekerheid, die den tegenstander meestal noodlottig is”. De vereniging bemachtigde met dit **speltype** acht afdelingstitels, drie landskampioenschappen (1913, 1914 en 1917) en rond de honderd prijzen op diverse toernooien. Samen met stadgenoot Fluks (opgericht op 5 april 1911) behoorde zij enige jaren tot de toonaangevende verenigingen van Nederland. Na 1921 verdween Vitesse uit de landelijke top, doordat haar sierlijke aanvalsspel steeds minder rendeerde tegen een nieuwe, strakkere vorm van verdedigen. Bovendien liet zij na haar wervingsgebieden te vergroten, met als gevolg dat zij eind juli 1932 moest worden opgeheven. Hier wordt de roemruchte geschiedenis van Vitesse geschetst aan de hand van het clubarchief, mededelingen van oud-leden en gegevens uit korfbalbladen en kranten.’

Het ontstaan van korfbal

In 1901 constateerde J.C.G. **Grasé**, leraar Engels aan de Eerste **Hoogere Burgerschool** (HBS) te Amsterdam, in het blad *De Gids*, dat het met de lichamelijke gesteldheid van de Nederlandse scholieren slecht gesteld was. Hij bepleitte dan ook de invoering van verplichte lichaamsbeweging in de open lucht op scholen naar Engels voorbeeld, want: “Het is duidelijk dat gezondheid een eerste vereiste is voor een energiek, vol leven en dat een krachtig gestel een **grooten** voorsprong heeft op den man met louter geestesgaven [. . .] en verder, dat lichaamsoefeningen in de open lucht

*afb. 1. Het "Amsterdamse spel" uit de begintijd van het **korfbal**. De sportkleding is nog een allegaartje, de paal is nog laag en de scheidsrechter draagt een bolhoed. Coll. KNKB te Zeist.*

sterkere bondgenoten in den strijd zijn aan de zijde van zedelijkheid in engere zin, dan een kemelsharen hemd of andere pijnigingsmiddelen”.

Zijn oproep leidde in de hoofdstad tot de oprichting van de **Amsterdamsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding (ABLO)**, waarvan Grasé de eerste secretaris werd. Deze bond moest spelvaarderscursussen gaan organiseren om de lichaamsbeweging voor de schooljeugd op verantwoorde manier te leiden, maar geschikte “openluchtspelen” waren nog niet voorhanden.’

In de zomer van 1901 volgden M. Vrij en L.B.A. Ulehake, respectievelijk directeur en leraar van de Bloemendaalse Schoolvereniging, een cursus handenarbeid in Nääs (Zuid-Zweden). Hier maakten zij kennis met “ringboll”, een gemengd beoefend balspel met drie speelvakken, waarbij de spelers de bal door ijzeren ringen moesten werpen, bevestigd aan palen in de uiterste twee vakken. Zij lieten het in Bloemendaal door hun leerlingen spelen, zonder zich te bekommeren om de verdere verspreiding ervan.

Een jaar later kwam Nico Broekhuijsen (1876-1958), werkzaam als onderwijzer aan de Nieuwe Schoolvereniging te Amsterdam, op dezelfde cursus in Nääs ook in aanraking met ringboll. “Dit spel bekoorde mij in het

bijzonder en na het enige malen te hebben beoefend rees bij mij de vraag, of dit nu niet een prachtig groepsspel zou zijn voor de jongens en meisjes in ons land. Het stelde geen hoge eisen aan veld, materiaal en kleding en kon door jongens en meisjes, door mannen en vrouwen tegelijkertijd worden gespeeld”, gaf Broekhuijsen later zijn Zweedse ervaringen weer.³

Teruggekeerd in Amsterdam werkte Broekhuijsen zijn idee verder uit in nauw overleg met C. Vrij, directeur van de Nieuwe **Schoolvereniging**. De belangrijkste wijziging die Broekhuijsen doorvoerde, was het vervangen van de ijzeren banden door manden of korven; vandaar de benaming “korfbal”. Zijn leerlingen waren in september 1902 de eersten die de nieuwe sport beoefenden op een braak liggend terrein tegenover hun school, op de hoek van de Jan Luykenstraat en de Van der **Veldenstraat**.⁴ Een maand later liet de ABLO de eerste spelregels al in drukvorm verschijnen. “Bij het Korfbal, dat met den gewonen voetbal, doch alleen met de handen gespeeld wordt, is het gevaar van geschopt te worden, geheel uitgesloten; – wat vele ouders ongetwijfeld op prijs zullen stellen. Zeker zal dit goedkoope spel zich spoedig een plaats veroveren naast voetbal”, beval secretaris J.C.G. Grasé het nieuwe spel aan in het voorwoord.

Deze voorspelling kwam in mum van tijd uit, want Broekhuijsen ging overal in het land lezingen en cursussen voor korfbalspelers geven, veelal in samenwerking met soortgelijke instanties als de ABLO. Er ontstonden op scholen in Amsterdam al gauw korfbalclubs als DEAK (op de school van Broekhuijsen), DEV (De Eerste Vijfjarige) en DTV (De Tweede Vijfjarige), die uitsluitend leerlingen van de desbetreffende scholen als leden aannamen.’

Op 2 juni 1903 werd op initiatief van Nico Broekhuijsen de **Nederlandsche Korfbalbond** (hieronder verder NKB genoemd) opgericht. De eerste proefneming was pas acht maanden eerder genomen en er waren op dat moment nog maar zeven verenigingen, die hoofdzakelijk in Amsterdam gevestigd waren en zo’n 200 leden **hadden**.⁶ Het leek op het eerste gezicht niet opportuun om zo snel een landelijke organisatie te beginnen, maar de NKB speelde weldra een belangrijke rol in de ontwikkeling van korfbal. De bond beschikte vanaf 3 februari 1905 onder de naam “Korfbal” (later herdoopt in “Korfbal Revue”) over een eigen orgaan en kon mede hierdoor propaganda-activiteiten, veranderingen in spelregels en techniek en wedstrijdorganisatie centraal opzetten en leiden. Het aantal korfballers was in 1910 al vervijfvoudigd tot 1000 en daarmee was korfbal achter tennis en voetbal de derde veldsport van Nederland (zie bijlage 1 hierachter).

Er werd weldra met een competitie- in Noord-Holland begonnen, waar- bij de winnaar van de eerste klasse gelijk het landskampioenschap verwierf. Ook in Zuid-Holland ontstonden clubs als OSCR (Rotterdam) en EHOC

en AL0 (Den Haag), maar zij werden als zó zwak beschouwd, dat er hier tot 1909 enkel een tweede en derde klasse bestonden.

In de eerste jaren kwam de landstitel steevast terecht bij clubs uit Amsterdam, wier spel wel eens omschreven is als “lukraak gooien met een bal door een troepje mannen met petten op en in tot de kin dichtgeknopte colberts en door een schaar vrouwen in rokken **zoo** lang, dat zij er bijkans over struikelden”. Naast het ongecontroleerd gooien en de ongeschikte kleding waren ook de terreinafmetingen van 45 x 25 meter en de paalhoogte van 3 meter factoren, waardoor het korfbal aanvankelijk technisch en tactisch onderontwikkeld bleef. De aanvallers probeerden enkel dichtbij de paal een schotkans te creëren en hierdoor kregen de toeschouwers bij de wedstrijden zelden vloeiende of spectaculaire spelmomenten te **zien**.⁷

Korfbal naar Leiden

Tijdens haar studie Nederlands in Amsterdam moet Christina Ligtenberg (1878-1965) kennis hebben gemaakt met korfbal. Na haar **doctoraal**-examen kreeg deze geboren Friezin op 23 juli 1903 een betrekking als lerares Nederlands op de HBS voor meisjes te Leiden. Deze voorganger van de Louise de Coligny SG was gevestigd op de Garenmarkt **1A** en telde in het cursusjaar 1904-1905 87 leerlingen, verspreid over vijf klassen.

Volgens het gemeenteverslag van 1904 maakte Ligtenberg de meisjes vertrouwd met het spel van bal en mand. Het vertelt verder: “Nadat de leerlingen op de speelplaats der school het spel hadden **leeren** kennen, werd een korfbalclub opgericht, waarvan ongeveer **2/3** der leerlingen en het **meeren**-deel van het personeel lid werden, tegen een contributie van f **1,-** per jaar. Daarna werd een geschikt terrein gehuurd op de Raamlanden voor f **50,-** per seizoen; en op de vrije middagen werd gespeeld van half 3 tot half 5, op warme dagen des avonds na half 7, onder toezicht meestal met medewerking van eene der leeraressen.

Het meest speelde mej. Ligtenberg mede, mej. Oort [de lerares Hoogduits] ook nog al dikwijls, eenige andere leeraressen nu en dan. De **benooidigheden** voor het spel waren op kosten van de school aangeschaft; daardoor bleef het verband met de school behouden [. . .] Het korfbalspel is bij de leerlingen zeer geliefd”.

De korfbalclub op de HBS voor meisjes is een echte schoolclub gebleven en Christina Ligtenberg heeft evenmin initiatieven genomen om het korfbal in Leiden te verspreiden, omdat zij aan haar proefschrift “De **armezorg** te Leiden tot het einde van de 16e eeuw” werkte, dat in 1908 gepubliceerd zou worden.’

Het is een opmerkelijk toeval, dat de eerste echte korfbalclub ontstond

afb. 2. Degemeentelijke HBS voorjongens aan de Pieterskerkgracht 13. Coll. Gem. Archief Leiden.

op de HBS met vijfjarige cursus voor jongens, waar overigens ook meisjes toegelaten werden. Deze instelling op Pieterskerkgracht 13 (die later de Rembrandt SG werd) had in het cursusjaar 1904-1905 183 leerlingen. Drie ervan uit klasse 3A – KJ. Affourtit, H.D.M. Burck en J.W.Th. **Heringa** – besloten op 1 november 1904 om “Vitesse” op te richten en namen zelf met J.G. Kruimel en H. Lorentz gelijk de eerste bestuurstaken op zich. Of zij geïnspireerd werden door het voorbeeld van de meisjes-HBS of dat zij op een andere manier kennis hebben gemaakt met korfbal, valt niet meer te achterhalen, maar in elk geval telde hun club in de maand van oprichting gelijk al 21 leden.⁹

In april 1905 moest Vitesse een uitnodiging om een wedstrijd te spelen tegen leerlingen van de Hoofdcursus in Kampen op de volksfeesten aldaar afzeggen, omdat . . . er geen vrouwelijke leden waren. Er werd contact gezocht met de meisjesclub van de HBS en dit resulteerde in een sportieve krachtmeting op woensdag 17 mei 1905, die geleid werd door mejuffrouw Ligtenberg. Het herentwaalfstal kende de volgende opstelling (tussen haakjes de schoolklas in 1904-1905): A. Görs (2A), D.W. Gesink (3A), H.D.M. Burck (3A), J. Vogelesang (3B); E.W. Wichers Rollandet (-); W.F.L. Keuls

(3A), W. Zandvoort (1B), P.C. Korteweg (3A) en E.D.C. Helfrich (3A), J.W.Th. Heringa (3A), J.G. Kruimel (3A) en KJ. Affourtit (3A). De jongens wonnen deze “strijd der sexen” met 28-4 en belangrijker, ook meisjes voor hun club. Desondanks bleef er in de eerste jaren een tekort aan vrouwelijke leden bestaan, zodat soms jongens als dames moesten spelen om het twaalf-tal compleet te krijgen.”

Moeizame beginjaren

Eenmaal voorzien van dames sloot Vitesse zich in mei 1905 als twaalfde vereniging aan bij de NKB. Zij had inmiddels een speelveld gevonden op het **Raamland** bij de Hoge Rijndijk. Het was een stuk weiland van Van Haasteren, die er doordeweeks gewoon zijn koeien liet grazen, zodat voor elke match eerst de koeievlaaien opgeruimd dienden te worden. Een ijzer-gaasomheining moest bal en spelers uit de omringende sloten houden. Als kleedruimte en clubhuis fungeerde een “microscopisch varkenshokje”, zoals het optrekje eens in het bondsblad “Korfbal” omschreven werd.”

Aanvankelijk speelde Vitesse uitsluitend vriendschappelijke wedstrijden tegen naburige clubs als **ALO**, EHOC en OSCAR en toernooien, die de NKB en afzonderlijke clubs buiten de competitie hielden. Op 4 november 1906 organiseerde men zelf in nauwe samenwerking met het bondsbestuur een “korfbaldag” om in Leiden meer naamsbekendheid te krijgen. Het bestuur had zes twaalf-tallen uit Amsterdam, Den Haag en Haarlem uitgenodigd en onthaalde hen in de middagpauze op een gemeenschappelijke lunch in restaurant “In den Vergulden Turk” in de Breestraat. Ook sportief gezien werd het een memorabele dag, want Vitesse won de hoofdprijs in de tweede klasse en het Leidsch Dagblad constateerde: “De spelers werden bij het verlaten van het terrein door het talrijk publiek met luide **hoezee’s** begroet, een bewijs, dat de bezoekers ook hadden genoten en sympathie gevoelden voor spel en spelers”.

Ondanks deze successen bleek het moeilijk een sterke verenigingsband te kweken en de animo onder de circa 40 leden daalde in die mate, dat er zelfs aan opheffing werd gedacht. Tijdens een algemene ledenvergadering op 3 september 1907 werd na heftige discussie echter besloten om toch door te gaan met Vitesse. De herboren club ging organisatorisch de zaken beter aanpakken, wat geïllustreerd wordt in de uitbreiding en verfijning van de statuten. Het bestuur bestond uit een voorzitter, secretaris, penningmeester en een commissaris en commissaresse en kon voortaan statutair met maximaal twee leden uitgebreid worden, indien het **ledental** de vijftig overschreed. Het werd bijgestaan door de kascommissie (belast met de controle van het financieel beheer) en de twaalf-talcommissie (voor het

samenstellen van de twaalfallen) en door andere, niet permanente commissies, die bij voorbeeld balavonden, toneelvoorstellingen, fiets- en roei-tochten organiseerden. De bestuursvergaderingen werden altijd bij bestuursleden thuis gehouden en de algemene ledenvergaderingen in “In den Vergulden Turk” of in “Patrimonium” op de Hooglandsche **Kerkgracht**.¹³

Voorts ging Vitesse aandelen van tweeënhalve gulden plaatsen om de bouw van een beter clubhuis te financieren. Dit werd op 30 november 1907 in gebruik genomen en was mede bekostigd door een donatie van de vader van één der leden, baron G.W.W.C. van Hoeve¹¹ van Nijenhuis (1848-1920). Deze voormalige gouverneur van Celebes was in 1903 gerepatriëerd en fungeerde als “stille kracht” achter de herleving van de club, waarvoor hij beloofd zou worden met het erelidmaatschap. Tenslotte werd op 19 november 1909 besloten tot de oprichting van een juniorenafdeling om de continuïteit van de vereniging te waarborgen.“

Ontwikkeling van het “Leidse spel”

Op de vergadering van 3 september 1907 besloot Vitesse ook om aan de competitie van de NKB deel te nemen, omdat dit het beste middel leek om het onderling contact te verstevigen. Men koos een clubkostuum, bestaande uit een wit shirt met lichtblauwe banen en met de Leidse sleutels als embleem en een lange, zwarte rok of broek. Het enige twaalfstal begon mee te spelen in de tweede klasse van Zuid-Holland. Het debuut in de competitie van 1907-1908 leverde weliswaar de laatste plaats op, maar de ploeg wist zich in de promotie-degradatieduels tegen DKC (Delft) ruim te handhaven. De Leidenaren gingen namelijk gaandeweg het seizoen het **wedstrijdwezen** ook professioneler aanpakken. Hierbij namen S.W. de Wolff en J.E.V.A. Slors het voortouw.

Simon de Wolff (op Vitesse beter bekend als “Kees”) was vanaf 1908 speler-trainer en oefende zijn clubgenoten in goed gooien, vangen en schieten. “Hij sleepte de mensen naar het oefenveld [en] drilde hen in **letterlijken zin**”, omschreef H.A. Schijfsma zijn werkwijze. Jan Slors hield zich als lid van de twaalfstal-commissie en later als aanvoerder meer met tactische aspecten bezig. De aanvoerder had een belangrijke taak: hij schreef de spelers voor de wedstrijden aan, nam afschrijvingen aan en regelde de invallers en het vervoer en bepaalde tenslotte de opstelling. “Slors beschouwde het aanvoederschap als een krijgswetenschap. Had hij een sterken tegenstander te bevechten, dan werd uit wedstrijdverslagen e.a. een uitgebreide studie gemaakt over het karakter en de eigenaardigheden, capaciteiten en zwakke punten van het betreffende twaalfstal”, aldus opnieuw Schijfsma.

De wedstrijdverslagen knipte Slors uit “Korfbal” en tal van dagbladen. Hiermee legde hij een soort plakboek aan, waarin hij ook kort en onverbloemd commentaar over de eigen verrichtingen schreef:

“9-10-1910 AL0 - Vitesse 5-5. Opstelling in orde. Samenspel vrij zwak. Voor de rust 3-2 na de rust 5-5. Het overgooien uit de vakken is zeer dun. Er wordt weinig gekeken en dan nog te veel met een boogje. Vak Rol.[landet] totaal geen uitloop. **Meerburg** slecht. Dames vrij slecht. **Mac** [Gillavry] en Boe [Buys] niet **zoo** goed als anders. Licht hoog, dus ’t weer. Weinig enthousiasme, verscheidene ongelukken. Volgende keer **beter**”.¹⁵

In hun aanpak lieten De Wolff en Slors zich inspireren door de ideeën van KJ. Heijboer en H. Krijn. Deze twee leden van OSCAR wilden het onbenullige “Amsterdamse spel” vervangen door een sneller en meer technisch speltype. Samen met anderen wisten zij de NKB te bewegen tot het verhogen van de paal naar 3.50 meter, het vergroten van het speelveld en andere speltechnische verbeteringen. Ook probeerden Heijboer en Krijn in hun eigen club de techniek en tactiek van de spelers te verbeteren door meer en doelmatiger te trainen, maar door het uitblijven van successen voor OSCAR in de competitie voelde het korfbalbolwerk Amsterdam zich niet geroepen om haar spel te veranderen.

Dank zij de professionele training ontwikkelde Vitesse in vlot tempo een eigen spelstijl, die het “Leidse spel” werd genoemd. Het kenmerkte zich door grote schotvaardigheid en door ongekend sierlijk en doordacht samenspel. De aanvallers kropen niet onder de paal, maar zochten vrije doelkansen in het hele vak door snelle combinaties en talrijke schijnbewegingen, terwijl de verdedigers zo snel mogelijk de bal van de tegenstanders probeerden te ontfutselen (“op de bal spelen”). Ook de zes speelsters werden voortdurend goed in het spel betrokken en waren beslist geen “**vakvulling**”, zoals bij andere verenigingen vaak wel het geval was.

Gezien deze kwaliteiten was het niet verrassend, dat Vitesse in 190% 1909 kampioen werd van de tweede klasse van Zuid-Holland en de **promotieduels** tegen DVV en Quick (beide uit Amsterdam) ruim won. De meest indrukwekkende prestatie werd op 27 juni 1909 geleverd door het Amsterdams Twaalfstal met 5-2 te verslaan, want dat gold toendertijd als het sterkste team dat er viel samen te stellen. De sensationele zege van Vitesse bracht de definitieve doorbraak van een meer dynamisch en technisch korfbal in Nederland en het “Leidse spel” werd overal geïmiteerd, ook in **Leiden**.¹⁶

*Concurrentie van **Fluks***

Dank zij de successen van Vitesse groeide in Leiden de belangstelling voor korfbal. Dit bracht A. Sjouw en B.G.A. Smeets, leraren op de O.L. School 3e

klasse no. 3 (Korte Mare) en de Bijzondere R.K. School voor MUL Onderwijs (Rapenburg), ertoe om een tweede vereniging te beginnen. “Voetbalen trok ons niet hard, het andere geslacht misschien meer. Wij waren allen boven de twintig en een tikje bezadigd, maar een “kalm” spelletje korfbal, dat zouden wij nog wel kunnen”, motiveerde Sjouw later dit voornemen. Samen met dertien anderen kwamen hij en Smeets op 5 april 1911 bijeen op het Utrechtse Veer 14. Hier werd in de studeerkamer van P.G. **Hocks**, hoofd van de O.L. School 3e klasse no. 7 (Zuidsingel), de L.K.C. “Fluks” opgericht. De oprichting van de tweede club in Leiden laat nog eens duidelijk zien, hoe nauw de band tussen korfbal en scholen was in deze tijd.”

De nieuweling vond een speelveld op het **Raamland** naast Vitesse. Op 19 juli 1911 vond de eerste van vele onderlinge ontmoetingen plaats, die Vitesse simpel met 19-1 won. Hetzelfde jaar werd F.A. van Zimmeren lid van Fluks, nadat hij uit Didam naar Leiden was gekomen om onderwijzer te worden op de school van **Hocks**. De geboren Brabander maakte kennis met het spel van Vitesse en dit was voor hem een soort openbaring:

“Ikzelf wist iets van een zeer primitief spelletje, zoals het toentertijd in Zevenaar mij bijgebracht was, waarbij wij graag met vijf of zes man tegelijk om de bal vochten. Wat ik in Leiden zag, was een techniek en een tactiek, waarvan ik nog helemaal geen benul had en aanvankelijk dacht ik dan ook, dat die Vitesse-mensen een superkorfbalslag vertegenwoordigden, gekomen op een spelniveau, dat ik en misschien ook geheel Fluks, wel nooit bereiken zou”.

Niettemin probeerde Van Zimmeren als speler en als trainer (“veldleider”) Fluks ook naar grote hoogte te brengen. Hij gaf vrijwel dagelijks een spartaanse training aan de selectie, waarbij hij een eigen spelstijl ontwikkelde, die in vergelijking met die van Vitesse meer solide en minder sierlijk was. De verdedigers van Vitesse speelden altijd “op de bal” en letten minder op de bewegingen van hun tegenstanders. Daarentegen probeerden die van Fluks schietkansen te verhinderen door de aanvallers consequent te dekken en geen onderscheppingen te wagen, wat “op de man spelen” werd genoemd. Dit systeem bleek in de praktijk minstens zo effectief, want in twee jaar tijd rukte Fluks op van de derde naar de eerste klasse zonder een nederlaag te hoeven incasseren.”

Gloriejaren van het “Leidse spel”

Voor de NKB waren de successen van Vitesse in 1908-1909 aanleiding om ook in Zuid-Holland een eerste klasse in te voeren. Voortaan zouden de nummers één van de eerste klassen in Noord en Zuid (en later ook in Oost) onderling om de landstitel spelen. Het viel te verwachten, dat Vitesse in de

nieuwe afdeling een hoofdrol zou vertolken, maar in 1910-1911 eindigde zij verrassend als laatste omdat zij nooit in dezelfde opstelling kon spelen. Pas in de derde promotie-degradatiewedstrijd tegen Vitesse (Den Haag) werd het eersteklasseschap veilig gesteld. De notities van Jan Slors over één van die drie duels zijn veelzeggend:

“Veld belabberd. Elk vak een keer gedoeld. Vak De Nooy staat een uur in de aanval op 't eind en presteert de ballen. Tine 't Hooft lens. Slors ver- rekte vinger. Buys bang. **Mac** [Gillavry] koorts. **Ballego** prutgang. De Nooy een blauw oog. Spel woest, gedekt doelen. Dames donderen over de vloer. Arme Tine. Non [Slors] rok zakt af. **Sarah** houdt 't als je blijft vast. Laatste doel een reuzenzwijn gevolgd uit verkeerd begrijpen van Buys en Slors. Het doelersvak kenmerkt zich door elkaar voor de gek houden, tot groote ver- ont[waardiging] der dames. Ik heb gezegd 4-3, zegge vier-drie, of te wel 4e klasse spel hoort op een fatsoenlijke wedstrijd niet thuis”.

In de volgende zes seizoenen bereikte Vitesse wel haar toppunt door viermaal kampioen van Zuid-Holland te worden. De eerste keer was in 1912-1913 met een twaalfal, waarin naast Slors en De Wolff ondermeer A.N. **Ballego**, J. **Mac** Gillavry, C.M. Buys en J.A. de Nooy en speelsters als J. Parmentier, Chr. 't Hooft en N. Slors uitblonken. Zij bemachtigden op 13 april 1913 ook de landstitel in een enerverende beslissingswedstrijd tegen DVD (Amsterdam), de kampioen van Noord-Holland: 6-4 na verlenging. DVD bestreed echter de rechtmatigheid van één van de Leidse doelpunten en omdat de NKB hierover geen duidelijke uitspraak deed, besloot Vitesse de titel te **weigeren**.²⁰

Mochten er nog smetten kleven aan het eerste landskampioenschap, het seizoen erna was Vitesse onmiskenbaar de sterkste van Nederland. De Leidenaren werden met vijf punten voorsprong op OSCR kampioen van het Zuiden en maakten korte metten met de andere afdelingskampioenen Onder Ons (Oosterbeek) (2-9 en 15-0) en DTV (2-8 en 8-2).

In 1914-1915 beleefde Vitesse een kortstondige terugval, omdat diverse basisspelers vertrokken en anderen door de mobilisatie niet altijd konden spelen. Er werd een nieuwe **topploeg** opgebouwd, waarin aanvoerder A. Knappert, de gezusters A. en **C. Udo** de **Haes** en broer en zus B. en C. **Ballego** de toonaangevende spelers waren. Zij brachten het seizoen erop hun club alweer terug op de eerste plaats in het Zuiden, maar in de kampioenswedstrijden tegen Onder Ons en DVD moesten zij aan laatstge- noemde club voorrang verlenen.

Inmiddels had Fluks de eerste klasse bereikt om direct volop in de bovenste regionen mee te draaien. Zij was in de competitie van 1916-1917 de enige die Vitesse kon verslaan, maar uiteindelijk werd Vitesse toch afdelingskampioen door een beter doelsaldo dan Fluks: 100-19 tegen 56-11.

afb. 3. Het *kampioenstwaalfstal* van Vitesse in 1912-1913. Staand v.l.n.r. S. W. de Wolff, J. Mac Gillavry, N. van Wijk, N. Slors, J. Parmentier en A.N. Ballego; zittend v.l.n.r. Chr. 't Hooft, C. Udo de Haes, C.M. Buys, J. Slors, I. Parmentier en J.A. de Nooy. Coll. Gem. Archief Leiden.

De honderd doelpunten zijn een record gebleken in de clubgeschiedenis. Andere eersteklassers uit Zuid-Holland hebben dit aantal pas na de Tweede Wereldoorlog overtroffen. Het schuttersgeweld stond borg voor winst over opnieuw DTV (4-2 en 2-3) en Onder Ons (13-0 en 3-8) en dus de derde landstitel. Verder behaalden Vitesse 2 en 3 tussen 1913 en 1917 samen drie kampioenschappen ten bewijze dat de vereniging ook in breedte ijzersterk was.

In de volgende twee competities bemachtigde Fluks de erepalm van Zuid-Holland om die in 1919 ook met de landstitel te completeren. Het waren werkelijk topjaren voor het Leidse korfbal, dat een dergelijke opeenstapeling van successen tot nu toe niet meer beleefd heeft. In totaal zouden tussen 1912 en 1929 25 Vitessers in het Zuidhollandse Twaalfstal spelen en C.G. van Nieuwenhuysen haalde op 9 mei 1926 zelfs de nationale ploeg voor de interland tegen België.²¹

Clubgeest

Tijdens haar gloriejaren bereikte Vitesse in 1918-1919 met meer dan 100

leden haar grootste omvang. Dit aantal is wel enigszins misleidend, omdat ereleden en donateurs ook tot het ledenbestand werden gerekend. Men kon niet zomaar lid worden, want vijf Vitessers moesten een adspirant-lid nomineren en de ledenvergadering sprak zich vervolgens uit over definitieve aanneming of men kreeg vanuit de vereniging een uitnodiging om lid te worden.

Aanvankelijk hadden alle Vitessers een stem in het aannemen van nieuwe leden, totdat de algemene vergadering van 12 februari 1916 besloot om de senioren voortaan twee stemmen te geven en de junioren één, volgens secretaris H. Tendeloo “omdat er al eenige malen gebleken is, dat een candidaatjuniordlid zonder grond door de junioren is uitgestemd [en] door deze maatregel houden de seniores de macht meer in handen”. Ook is het wel eens voorgekomen, dat het bestuur enige adspirant-leden bij voorhand het advies gaf om zich voor de stemming terug te trekken.”

Vitesse rekruteerde haar leden bij voorkeur onder de leerlingen van de HBS-sen voor meisjes en jongens, het Stedelijk Gymnasium aan de **Douza**-straat en onder studenten. Zij waren veelal uit de hogere kringen van de samenleving afkomstig, want vervolgonderwijs was nog lang niet algemeen. Dit gaf de vereniging onmiskenbaar een elitair stempel en **stijl**bewustzijn stond hoog in haar vaandel, getuige het verplichten van avond-toiletten en smokings op feestavonden en het sporadisch gebruik van Latijn in de jaarverslagen. Opmerkelijk is dat de leden in clubberichten bijna altijd met hun voorletters en achternaam genoemd of met hun bijnamen, zoals bij voorbeeld **Mac** (J. Mac Gillavry), Boe (C.M. Buys), **Tikoes** (C.G. van Nieuwenhuysen), Schiet (M.M. Schijfsma), Eggie (E.P. **Uitten**-broek) en Zeekasteel (G.H. **Meerburg**).²³

Uniek in Vitesse was de manier van omgang tussen de leden, die gekenmerkt werd door grote openhartigheid en vrijmoedigheid. “Het is het Bestuur waarlijk een aangename verschijnsel dat zijne voorstellen in de Algemeene Vergadering warme, heftige bestrijding vinden, dan dat alle voorstellen met een doodsch stilzwijgen van alle kanten, zonder eenige belangstelling in de publieke zaken te ondervinden, worden ontvangen”, prees secretaris J.W.Th. **Heringa** deze kwaliteiten in het jaarverslag over 1908-1909 zelfs aan. Het kwam op de ledenvergaderingen dan ook wel tot hoog oploeiende discussies over de samenstelling van het bestuur en de twaalfallen of over de besteding van de clubgelden en het organiseren van feestavonden.

De meeste deining ontstond in 1918, toen het bestuur zonder ruggespraak met de leden een “commissie tot onderzoek naar de verantwoording van het materiaal” instelde. Het bleek namelijk, dat H. Fris en W.A. Muyzert als commissarissen van materiaal moedwillig hoge uitgaven **had-**

den gedaan om penningmeester A.N. **Ballego** in discrediet te brengen. Deze kwestie – die in de bronnen als de “affaire Fris” geboekt staat – werd op de algemene ledenvergadering van 5 maart 1918 besproken. Secretaris H.A. Schijfsma vond haar zo delicaat, dat hij de discussie letterlijk als één lange veldslag beschreef. Zijn “oorlogscorrespondentie” blijft doelbewust vaag, maar elders valt op te maken, dat de beide commissarissen geroyeerd werden en in reactie hierop 20 leden **bedankten**.²⁴

Aangezien er weinig vrijetijdsbestedingen voorhanden waren, speelde Vitesse in het sociale leven van haar leden een belangrijke rol. Het gemengde karakter van de sport bracht van begin af aan diverse “**korfbal-huwelijken**” met zich mee. Ook kende de vereniging vele “korfballfamilies” als de Ballego’s, de Blanken, de Tielemannen en de **Udo** de Haesen. Het feit dat er vier ereleden en drie leden van verdienste waren, zegt genoeg over de sterke betrokkenheid van sommige Vitessers met hun club, die ook wel na beëindiging van het lidmaatschap bleef voortduren. Het bedanken voor korfbal gebeurde veelal na het behalen van het HBS-diploma, daar het bekleden van een functie in de maatschappij en sporten niet samen heetten te gaan. Na de Eerste Wereldoorlog werd meer aanvaard dat gevestigde burgers aan sport deden, maar een korfballer van 28 jaar werd toch al als een veteraan **beschouwd**.²⁵

Accommodatie

Sinds 6 oktober 1912 speelden Vitesse en Fluks hun thuiswedstrijden op het terrein van de Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding (NBLO) aan de Zoetenvoudsesingel. “Het clubhuis van Vitesse stond achterin rechts, ons clubhuis langs het hek, ook rechts. Het stond op palen, zodat je een grote stap moest nemen om erin te komen. Bij de ingang stond het portiershuisje. Deze portier, een oudgediende van het leger, **moest ’s** zondags als er moest worden gespeeld, jute doeken spannen rondom het veld, teneinde te beletten, dat men zonder entree te betalen de wedstrijden zou kunnen bekijken. Er stond toen nog niet zo’n dichte haag langs de Plantsoen-kant van het veld. Kleine jongens lagen dan vaak op hun knietjes om toch maar iets te kunnen zien van dat vreemde spel, dat wij speelden”, omschreef J. van **Nierop-Hocks**, indertijd lid van Fluks, de nieuwe accommodatie van de korfballers. Verder stonden er nog een fietsenloods en een onoverdekte tribune, bestaande uit drie oplopende rijen zitbanken op een houten stellage, beide eigendom van **Vitesse**.²⁶

Het clubhuis had Vitesse meegenomen van het **Raamland** en werd nu opgesierd met stapels sarongs, platen en gordijnen en een plantsoen (“het Vitesse-paradijs”), dat door een speciaal ingestelde plantsoenencommissie

afb. 4. De twaalfallen van Fluks (met donkere baan op het shirt) en Vitesseposeren op hun gemeenschappelijke terrein aan de Zoeterwoudsesingel. Coll. J.H. van Nierop te 's-Gravenhage.

werd onderhouden. “Het clubhuis bestond uit een dames- en **herenkleed-**kamer en een apart hokje, dat het **theehok** werd genoemd. Er was een waterleiding, maar alleen met koud water, dat was dus wel wat spartaans allemaal. In het **theehok** werd met een **vierpits** petroleumstel water aan de kook gebracht en thee gebrouwen. Het was geen algemene gewoonte om in de rust van wedstrijden thee te drinken. Sommige verenigingen deden daar niet aan, maar als zij bij ons op bezoek kwamen vroegen ze wel of ze nog een tweede kopje konden krijgen”, vertelde E.P. Uittenbroek, jarenlang secretaris en aanvoerder van Vitesse.

In het herengedeelte werden de palen en de lijnen (touwen met een kalklaag) bewaard. De ballen werden eerst in een zelfgemaakte kelder in de **fietsenloods** opgeborgen en later bij leden thuis, nadat er enige inbraken waren geweest. Om het clubhuis beter te beveiligen werden in het seizoen 1918-1919 gepantserde luiken voor de ramen gezet, zodat het in bewoordingen van secretaris J.A. Moulijn “thans het gezellige aanzien heeft van een blokhuis in de **Boerenoorlog**”.²⁷

Bij iedere thuiswedstrijd werd 25 cent voor een staanplaats en 50 cent voor een zitplaats gevraagd, omdat de clubs de reiskosten van de scheidsrechter moesten vergoeden. Vitesse kondigde haar thuisduels dan ook met aanplakbiljetten aan en dat kon gerust, want korfbalvelden werden zelden afgekeurd, zoals E.P. Uittenbroek vertelde: “Er werd ’s winters in principe gewoon doorgegaan met de competitie. Ik heb wel meegemaakt, dat de waterleiding bevroren was en het veld keihard was, maar de scheidsrechter en tegenpartij waren toch naar Leiden gekomen. Ik stelde toen voor om de zaak af te gelasten, maar de scheidsrechter zei: “Ach, wij zijn er nu toch allemaal, laten we dan maar spelen ook!” En wij hebben inderdaad gespeeld, maar we moesten na afloop wel met onze hakken gaten hakken in het ijs in de sloot om onze handen te kunnen wassen”.

Meestal trokken Vitesse en Fluks ieder zo’n 600 toeschouwers, met als uitschieters hun onderlinge wedstrijden. Het prestige vereiste dat de spelers tot het bittere eind voor een zegepraal knokten en in sommige gevallen bleef dat niet tot binnen de lijnen beperkt. Daarom was de samenwerking tussen beide clubs op bestuurlijk gebied ook niet altijd optimaal.

Wanneer Vitesse buiten Leiden moest spelen, werd meestal gebruik gemaakt van de trein en zijn goedkopere gezelschapstarief. In principe betaalde iedereen de eigen reiskosten. Voor minder draagkrachtige leden had de club echter een fonds ingesteld, waaruit deze uitgaven tot de helft werden vergoed. Eenmaal op de plaats van bestemming aangekomen gingen men te voet naar het veld van de tegenstander, wat in het geval van Deetos in Dordrecht neerkwam op een half uur heen en **terug**.²⁸

Verslapping

Op de ledenvergadering van 7 februari 1920 vergeleek secretaris J.A. Moulijn Vitesse met een vadsige koe op een zonnig weiland, omdat een contributieverhoging zonder enige discussie werd aangenomen. Zijn beeldspraak typeert niet alleen de openhartigheid in de vereniging, maar ook de ingetreden verslapping. De jaarverslagen registreren hier talrijke voorbeelden van: het werd moeilijker om bekwame bestuursleden te vinden, het clubhuis, de tribune en de **fietsenloods** werden niet of nauwelijks meer opgeknapt, heren speelden met een sigaret in de mond en soms kwamen twaalfallen in het geheel niet op voor uitwedstrijden, allemaal tot dan toe onbekende verschijnselen in de clubgeschiedenis. Vandaar dat oudere leden nog wel eens een waarschuwend geluid lieten horen, dat de clubgeest niet meer was zoals die in de **glorietijd**.²⁹

Er werden wel initiatieven genomen om nieuw vuur in het verenigingsleven te blazen, zoals door het uitgeven van een eigen clubblad, dat “De

Vitesser” werd gedoopt. Het kwam vanaf januari 1920 maandelijks uit, maar in mei 1925 moest het door gebrek aan abonnees en kopij alweer opgeheven worden. Een ander kortstondig succes waren de **propaganda**-tochten, die Vitesse tussen 1921 en 1929 ondernam naar de noordelijke provincies om het korfbal ter plaatse te propaganderen via **demonstratiewedstrijden**. “De vader van het Vitesse-lid P.J. Kaiser was dokter in Drachten en had nogal wat contacten in de Friese korfbalwereld. Zo is het idee ontstaan om propagandatochten te gaan maken. In het voorjaar begonnen de voorbereidingen en in de zomer gingen we er dan naar toe. Je fietste overdag naar de volgende wedstrijdplaats, want iedere avond werd er wel gespeeld. Er was altijd veel belangstelling en ik schat dat er steeds zo’n **vijf**-tot achthonderd toeschouwers aanwezig waren”, vertelde E.P. Uittenbroek. Op de eerste tochten gingen uitsluitend Vitessers en enkele gastspelers mee, maar op de laatste tocht is het eens voorgekomen, dat er alleen maar niet-Vitessers in het veld **stonden!**³⁰

De stagnatie van Vitesse staat in schril contrast met de voortdurende **leden**-groei van korfbal en andere sporten, zoals die uit bijlage 1 naar voren komt. De sportorganisatie weerspiegelt het maatschappelijk klimaat uit die tijd, waarin elke levensovertuiging haar eigen politieke partij, dagblad, **radio**-omroep en ontspanningsverenigingen kreeg. Zo kende het voetbal naast de neutrale Nederlandsche Voetbalbond ook een rooms-katholieke, een **pro**-testants-christelijke en een socialistische bond. Ook het korfbal raakte “verzuild” met de oprichting van de Christelijke Korfbalbond in Nederland (CKB) op 20 april 1920, omdat korfballers van christelijke huize liever in eigen kring op zaterdagmiddag wilden sporten en afstand namen van de NKB, die hoofdzakelijk op zondagmiddag haar competities **afwerkte**.³¹

In Leiden waren de ledengroei en de verzuiling van korfbal evenzeer te merken. Er kwamen met SDO (opgericht op 3 mei 1920), Pemix (11 mei 1921) en DOS, de korfbaltak van de gelijknamige gymnastiek- en schermvereniging (april 1926) drie nieuwe clubs bij. De laatste twee traden toe tot de CKB, zodat Vitesse en Fluks vooral contact hadden met SDO, dat wel tot de NKB toetrad en ook op het NBLO-terrein speelde. “SDO kwam voort uit het personeel van de Stedelijke Licht Fabrieken en heette daarom aanvankelijk SLF. Als “bufferstaat” tussen de beide eersteklassers deed SDO nuttig werk en daarom ook was het jammer, dat de club tenslotte bij gebrek aan jongere leden moest worden opgedoekt. SDO ging te gronde aan de fout van meer clubs: het was ‘n vriendencombinatie, die zich weinig om de toekomst bekommerde, aan vijftien of zestien actieve leden genoeg had om haar wedstrijden te spelen en zich plotseling voor het feit zag gesteld, dat er, toen enkelen de korfbalsport eraan gaven, slechts tien

afb. 5. Spelmoment uit de wedstrijd Vitesse-Fluks op het Paastoernooi van DE V in 1926. Coll. Gem. Archief Leiden.

mensen overbleven. Er is nog geprobeerd om de club te helpen, maar toen er van die tien ook nog 'n paar de animo verloren, was het hopeloos”, blikte Uittenbroek terug op SDO, dat net als DOS in 1928 werd ontbonden. Daardoor werd Vitesse een jaar later de enige bewoner van het veld aan de Zoeterwoudsesingel, want Fluks verhuisde toen naar de Nieuwe Vaart, alwaar Pemix inmiddels ook haar onderkomen **had**.³²

Verminderde prestaties

De groei van het aantal beoefenaars hield in, dat de sport haar elitaire karakter verloor en onder bredere lagen van de samenleving spelers ging trekken. Veel sporters uit de hogere standen vonden een sport als voetbal niet meer aantrekkelijk, nu het een volkssport was geworden en kozen voor cricket of hockey en deze tendens viel ook bij korfbal waar te nemen.

De oudere korfbalverenigingen stonden voor de vraag, of zij hun weringsgebied wilden vergroten of wilden vasthouden aan bijvoorbeeld de eis, dat alle leden op een en dezelfde school moesten zitten. Fluks zette de deuren voor adspirant-leden wijd open en groeide uit tot de grootste club in Leiden, maar Vitesse bleef vasthouden aan ballotage en dat terwijl haar traditionele rekruteringsgebieden uitgeput raakten, want grotere aantallen studenten en leerlingen van de HBS en het Stedelijk Gymnasium kozen niet meer voor korfbal, maar voor hockey en tennis. Daardoor bleef het ledenbestand van Vitesse schommelen tussen 40 en 60 en omdat verdere

groei uitbleef, werd het moeilijker om te selecteren bij het maken van opstellingen voor de **twaaftallen**.³³

Voorts waren er spelontwikkelingen in het korfbal, die de leidende positie van Vitesse ondermijnden. Veel verenigingen hadden hun trainingen verbeterd en gingen “op de man spelen” en hun meer fysieke spel vermindert de effectiviteit van korfbal met combinaties en schijnbewegingen. In 1929 moedigde J.H. van Dijk, keuzeheer voor het Zuidhollandse Twaalfstal, Vitesse aan om haar oude spelstijl toch te handhaven tegen “het destructieve element” in het toenmalige topkorfbal, want: “Sommige **vereëinigen** breken nog met eenige gratie af, velen echter met het ruwe geweld van den barbaar, resultaat is echter het verdwijnen van alle publieke belangstelling [en] bovenal is het jammer, dat het geestlooze, destructieve spel die jongens en meisjes van onze velden afhoudt, die door hun opleiding geschikt zijn een meer verfijnde sport te beoefenen”. Het is ook een veeg teken dat de NKB in 1922 een strafcommissie moest instellen om het toenemend aantal incidenten op de velden terug te dringen en voor veel **Vitesse**sers was de “verruwing” (mede) een aanleiding om te bedanken, zoals uit de onderstaande brief aan “Korfbal Revue” valt af te **leiden**.³⁴

Vanaf 1922-1923 heeft Vitesse nauwelijks meer een rol gespeeld in de titelstrijd, zoals uit bijlage 11 duidelijk wordt. Zij raakte in dit seizoen voor het eerst sinds 1911 weer in degradatiegevaar, omdat diverse basisspelers weigerden te spelen in reactie op een conflict tussen het bestuur en de twaalfstalcommissie over het aanstellen van reserves voor het eerste team. De oud-leden **Ballego** en **Heringa** wisten met succes te bemiddelen en het twaalfstal kon zich alsnog opwerken naar de vierde plaats. Alleen in 1928-1929 draaide Vitesse serieus mee in de strijd om de bovenste plaatsen, maar het lukte net niet om het 25-jarig jubileum met een kampioenschap op te fleuren. Stadgenoot Fluks kon zich met haar forsere spel langer in de top handhaven en werd in 1924 en 1926 nogmaals kampioen van Zuid-Holland zonder overigens de landstitel erbij te veroveren, maar na 1930 was de bloeitijd van het Leidse korfbal definitief **voorbij**.³⁵

De opheffing

In 1931-1932 was Vitesse dermate verzwakt geraakt, dat zij nog maar met één twaalfstal aan de competitie deelnam. De ploeg van aanvoerder E.P. Uittenbroek startte met zes nederlagen op rij en het raadsel ging rond, wat de overeenkomst was tussen Vitesse en het Engelse pond. Het antwoord was, dat beide altijd goed waren geweest, maar dat hun koers nu onzeker was. Gaandeweg sprokkelde Vitesse toch wat punten bijeen en op 20 december 1931 werd de laatste competitiewedstrijd tegen Deetos in **Leiden**

gespeeld. De Leidenaren hielden door doelpunten van Gonggrijp en De Jong de koploper uit Dordrecht op 2-2; een knappe prestatie, want Deetos verspeelde verder maar twee punten in het hele seizoen. Het gelijkspel bleek uiteindelijk net voldoende om promotie-degradatiewedstrijden te ontlopen.

Nadien kwam Vitesse enkel nog op 28 maart 1932 in actie op het toernooi om de Fluks-krans. Ongetwijfeld heeft dit gebrek aan wedstrijden het clubverband verder verslapt.” In de zomer van 1932 werden de geruchten over een opheffing steeds sterker, maar het bestuur schreef aan de NKB toch over toekomstplannen:

“Het is een onmiskenbaar feit, dat de belangstelling voor korfbal zich gedurende de laatste tien jaren heeft verplaatst. M.a.w. dat de belangstelling voor korfbal is verminderd of verdwenen in de burgerkringen, die daarvoor vroeger bijzondere belangstelling toonden en dat omgekeerd thans wordt gekorfbald door groepen, die zich eertijds van deze sport afzijdig hielden. Korfbal als wedstrijd sport was vroeger een genoegen voor onze leden. Thans is juist het karakter der wedstrijden in vele gevallen oorzaak, dat leden de vereeniging verlaten en de belangstelling verflauwt. Bezwaren jegens de korfbal sport heeft Vitesse allermintst, doch Vitesse heeft die bezwaren wel degelijk tegen de wijze waarop vele korfbalwedstrijden worden gespeeld.

De bovenstaande toestand hield een bedreiging voor het voortbestaan van onze vereeniging in. Om het bestaan te veilig te stellen, heeft de **Algemeene** Vergadering unaniem besloten tot de oprichting **eener Hockeyafdeeling**. Vitesse zal dus voortaan een hockey- en een korfbalafdeeling **bezitten**”.³⁷

Desondanks bleek Vitesse niet meer te redden en eind juni 1932 volgde uiteindelijk het besluit tot opheffing. E.P. Uittenbroek blikte nog eens terug op de laatste dagen van zijn club: “Wij hadden op het laatst nog zo’n dertig leden over en dat was te weinig om er mee door te gaan. Ik was in die dagen secretaris en aanvoerder en heb voorgesteld om vriendschappelijke wedstrijden te gaan spelen, maar de animo was er niet meer. Ook het plan om naast het korfbal een hockeyafdeling op te richten, is nooit van de grond gekomen. Toen hebben we een ledenvergadering belegd om te bepalen wat wat er verder moest gebeuren. De sfeer van die bijeenkomst was er één van berusting. Het kon niet langer zo. Dat besef was tot iedereen doorgedrongen. De opheffing werd als onafwendbaar beschouwd. En zo kwam er een eind aan Vitesse. Sommige leden zijn nog bij Fluks gaan spelen, maar de meesten zijn helemaal gestopt. Zelf had ik er nogal de damp in over de

gang van zaken en ik ben een jaar of tien niet meer naar een korfbalveld in Leiden gegaan”.

Uit het commentaar van het bondsblad op de opheffing blijkt duidelijk de eminente plaats van Vitesse in het toenmalige korfbal: “Een vereniging met een roemrijk verleden, welke spelers(sters) heeft voortgebracht, die het fraaiste spel te zien gaven, dat er ooit in onze korfbalwereld te genieten is geweest, verdwijnt dus uit onze organisatie. Een groot verlies, niet alleen voor Leiden – welk een groote roep ging er vooral vroeger niet uit van het Leidsche spel! – maar ook voor de geheele korfbalwereld”. Ook Fluks de andere exponent van het Leidse topkorfbal, is tenslotte op 15 juni 1973 verdwenen als aparte vereniging als gevolg van een fusie met Vicus Oriëntis, waaruit Fides Pacta is voortgekomen. De fusieclub heeft wel de oprichtingsdatum van Fluks aangehouden en blijft op deze manier de nestor van de zeven korfbalverenigingen in Leiden.“*

NOTEN

1. Het Vitesse-archief (verder afgekort V.A.) is te vinden in het Gemeentearchief Leiden (GA Leiden) onder de inventarissen van kleine archieven nummer 50. Ik heb verder inlichtingen gekregen van oud-lid E.P. Uittenbroek en van het Koninklijk Nederlands Korfbalverbond (KNKV), dat complete jaargangen van het bondsblad heeft met hierin de eindstanden van alle competities. **Typing** van het “Leidse spel” uit “De Nieuwe Rotterdammer”, in V.A. inv.nr. 3 (Jaarverslagen 1906-1930), onder 1911-1912 en vergelijk *Leidsch Dagblad* van 18-1-1930. Overzicht van gewonnen prijzen in *Vitesse 1904-1919* 18-19 (GA Leiden Bibl. Leiden e.o. 78645/ 1) en in *Vitesse 1919-1929* 58 (Idem, 78645, is V.A. inv.nr. 14) H.A. Schijfsma schreef eerste jubileum-boekje, blijkens *Vitesse* 7979-7929, 16.

2. J.C. Grasé, “School en sport”, *De Gids* 65 (Amsterdam 1901), 4e serie, 518-538, citaat op 518 en aangehaald in N. Bogers en F. Troost, *Holland korfbal* (Amsterdam/Brussel 1984) 35. Zie ook *Dat is korfbal. Handboek voor de korfbalsport* (Rotterdam/% Gravenhage 1949) 11-12.

3. N. Broekhuijsen, “Het korfbalspel”, *Weten en kunnen. Afdeeling Sport en spel* 146 (Amsterdam 1927) 4-6. *Dat is korfbal*, 12 (citaat) en 13 en aangehaald in *Holland korfbal*, 35. *KNKV Vademecum* (Zeist 1982), A-1/1. Biografische gegevens over Broekhuijsen in *Nederlands Korfbalblad* van 29-11-1986, 4-5.

4. *Het korfbalspel*, 7-8. *Dat is korfbal*, 13. *Holland korfbal*, 36. *KNKV Vademecum*, A-1/1.

5. *Het korfbalspel*, 8 (citaat) en 18-21. *Dat is korfbal*, 14-18. *Holland korfbal*, 37-38. *KNKV Vademecum*, A-1/1 en 2.

6. *Het korfbalspel*, 44; *Dat is korfbal*, 70; *Holland korfbal*, 37 en *KNKV Vademecum* A-1/2, met uiteenlopende opgaven van aanwezige clubs op vergadering van 2 juni 1903.

7. *Dat is korfbal*, 20-25 en 69-70. *Holland korfbal*, 39-40. *KNKV Vademecum*, A-1/3. **Typing** van het “Amsterdams spel” uit *Leidsch Dagblad* van 18-1-1930.

8. Biografie van Christina Ligtenberg in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 7966-7967 (Leiden 1968), 98-109 zonder verwijzing naar korfbal. De datum van aanstelling wordt genoemd in *Leidsch Dagblad* van 2-7-1904. Zie voorts *Verslag der handelingen van den gemeenteraad Leiden* 1903 (GA Leiden Bibl. Leiden e.o. 15172), 74 en *Verslag van den toestand der gemeente Leiden over het jaar 1904*, bijlage XXIV, 7 en 9-10 (citaat) en 1910, bijlage XXIV, 8. V.A. inv.nr. 3, onder 1906-1907 en gecopieerd in inv.nr. 5 (Wedstrijdverslagen en krantenknipsels 1904-1919).

9. *Adresboek van Leiden 1903-1904* (GA Leiden Bibl. Leiden e.o. 80875), 38. *Verslag van den handelingen der gemeente Leiden over het jaar 1904*, bijlage XXIV, 4. J.W. Blom, “Honderd

- jaar Gemeentelijke H.B.S. Rembrandt-Lyceum 1864-1964", *Leids Jaarboekje* 57 (1965) 127-131. *Vitesse 1904-1919*, 5 en *Vitesse 1919-1929*, 16 en hierin ook de **bestuursamenstelling** van *Vitesse* van 1904 t/m 1929 op 60-61. Zie voorts V.A. inv.nr. 7 (Kasboekje 1904-1906) en inv.nr. 10 (Kasverslagen 1904-1925), onder 1904-1905.
10. V.A. inv.nr. 10, onder 1904-1905. *Vitesse 1904-1919*, 6. *Korfbal* van 2-9-1909. De opstelling van het heren-twaalfal in V.A. inv.nr. 5, onder 1904-1905. Wichers **Rollandet** zat alleen tijdens de cursus 1901-1902 op de gemeentelijke HBS voor jongens samen met Affourtit, **Burck**, Gesink, Helfrich, (J.W.Th.) **Heringa**, **Korteweg** en Kruiemel, zie *Leidsch Dagblad* van 13-7-1901 en de rapportboeken cursusjaren 1901-1902 en 1904-1905 in het archief van de gemeentelijke HBS voor jongens (GA Leiden).
11. V.A. inv.nr. 3, onder 1910-1911 en inv.nr. 7, fol. 8, 18 en 33. De **typering** van het clubhuis is uit *Korfbal* van 31-10-1907; mogelijk was het gekocht van de **heer Van der Harst** van de tennis-club Topido, zie inv.nr. 7, fol. 8. Zie voorts *Korfbal* van 28-2-1907 en *Leidsche Korfbalbond 25 jaar* [Leiden 1959] (GA Leiden Bibl. Leiden e.o. 78647), 9.
12. Opstellingen in de vriendschappelijke wedstrijden in V.A. inv.nr. 4 (Twaalfal aangelegenheden 1905-1923), onder 1905-1910 en gecopieerd in inv.nr. 5, onder 1906-1907. *Leidsch Dagblad* van 2-11-1906 en 5-11-1906 (citaat) en voorts *Korfbal* van 11-10-1906 en *Vitesse 1904-1919*, 6-7.
13. V.A. inv.nr. 3, onder 1906-1907, 1907-1908 en 1910-1911 en 1914-1915 en overgeschreven in inv.nr. 5. Zie voorts inv.nr. 1 (Statuten en reglement. Concepten en wijzigingen) en inv.nr. 2 (Notulen van algemene bestuursvergaderingen 27 september 1913 t/m 10 september 1924), notulen van 27-9-1913 en 4-7-1914. *Vitesse 1904-1919*, 7.
14. V.A. inv.nr. 3, onder 1907-1908. *Korfbal* van 31-10-1907 en 5-12-1907 en *Vitesse 1904-1919*, 8. Biografie van baron van Hoevell van Nijenhuis in *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en levensberichten harer afgestorven medeleden 1921-1922* (Leiden 1922) 101-109 en vergelijk *Leidsch Dagblad* van 23-12-1920. Zijn dochter A.J. van Hoevell van Nijenhuis was net als haar latere echtgenoot J.W.Th. **Heringa** lid van *Vitesse*, zie *Nederland's adelsboek* 74 ('s-Gravenhage 1983), 252-253.
15. V.A. inv.nr. 3, onder 1906-1907 en 1907-1908 (citaat), ook in inv.nr. 5. Zie voorts inv.nr. 4, onder 1910-1911 (commentaar van Slors) en 1911-1912. *Korfbal* van 7-11-1907 en *Vitesse 1904-1919*, 10-12 (citaat over Slors) en 22-24 (citaat over De **Wolff**) en vergelijk *Leidsch Dagblad* van 18-1-1930.
16. V.A. inv.nr. 3, onder 1907-1908 en 1908-1909. *Korfbal* van 15-7-1909 en 2-9-1909. Speltechnische aspecten uitvoerig in *Dat is korfbal*, 23-30.
17. *Jubileumnummer van de korfbalvereniging Fluks (50 Jaar Fluks)* [Leiden 1961] (GA Leiden Bibl. Leiden e.o. 78644), 15 (citaat). Verslag van den toestand der gemeente Leiden over het jaar 1911, bijlage XXXI, 12, 16 en 32. *Adresboek Leiden 1911-1912* (GA Leiden Bibl. Leiden e.o. 80875), 125 en 290. Het archief van Fluks is zover bekend niet bewaard gebleven.
18. *50 Jaar Fluks*, 16, 17, 25, 32 en 36 (citaat van Zimmeren). Verslag van den toestand der gemeente Leiden over het jaar 1911, bijlage XXIX, 34 en 1912, bijlage XXXI, 16. *Leidsch Dagblad* van 4, 5 en 7-10-1912. *Dat is korfbal*, 51-52. *Leidsche Korfbalbond 25 Jaar*, 10.
19. V.A. inv.nr. 4 onder 2-4-1911 (citaat). *Korfbal* van 26-3, 2-4 en 17-4-1911. Inv.nr. 3, onder 1910-1911 zegt dat *Vitesse* in 18 wedstrijden 25 spelers gebruikte; ik vermoed op grond van het aantal competitiewedstrijden dat dit een verschrijving is voor 8.
20. V.A. inv.nrs. 3 en 5, onder 1912-1913. *Korfbal* van 12-3, 6-4, 13-4, 7-5, 21-5 en 8-10-1913 over nasleep van protest van DVD. *Vitesse 1904-1919*, 11-12 en 21.
21. V.A. inv.nr. 3. 1913-1914 t/m 1916-1917 en 1920-1921. *Leidsch Dagblad* van 10-4-1917. *Vitesse 1904-1919*, 13-14. *Korfbal* van 15-9-1920.
22. V.A. inv.nr. 1, artikels 7, 10 en 11. Inv.nr. 2, notulen van 5-2 en 12-2-1916 (citaat) en ook inv.nrs. 3 en 5, onder 1913-1914.
23. V.A. inv.nr. 3, 1906-1907, 1909-1910 en 1919-1920 (Latijn) en 1929-1930. De bijnamen worden opgelost in *Vitesse 1904-1919*, 23 en in *Vitesse 1919-1929*, 12, 42, 43 en 49.
24. V.A. inv.nr. 2, notulenvan 29-9-1917 en 10-1, 12-1, 1-3 en 5-3-1918 en inv.nrs. 3 en 5, onder 1908-1909 (citaat Heringa), 1909-1910 en 1917-1918 en vergelijk uitspraak in *Vitesse 1919-1929*, 7.

25. V.A. inv.nr. 3, onder 1907-1908. *Vitesse 1904-1919, 24-25 en Vitesse 1919-1929*, 11 en V.A. inv.nr. 11 (Contributieboek 1917-1918), 120 en innot 14 (korfbalhuwelijken). V.A. inv.nr. 11 en 50 *Jaar Fluks*, 32 (korfbalfamilies). *Vitesse 1919-1929*, 4; vergelijk in verband hiermee V.A. inv.nr. 2, notulen van 9-5-1917, 25-1, 7-2 en 9-10-1920 en 10-11-1921 (ereleden e.d.). *Dat is korfbal*, 19 en *Holland korfbal*, 40. De carrières van enige Vitessers worden genoemd in J.L. Andreae, *De Hoogere Burgerschool voor Jongens te Leiden* [etc.] (Leiden 1914) (GA Leiden Bibl. Leiden e.o. 50340), 19-21.
26. V.A. inv.nr. 2, notulen van 2-7-1914, 9-10 en 23-10-1915 en 12-2-1916. Inv.nr. 3, onder 1911-1912 en 1913-1914. 50 *Jaar Fluks*, 42 (citaat). Interview met E.P. Uittenbroek van 19-1-1987.
27. V.A. inv.nr. 3, onder 1912-1913 en 1918-1919 (citaat Moulijn). Interview met E.P. Uittenbroek van 19-1-1987.
28. V.A. inv.nr. 5, onder 1911-1912 en 1913-1914. Inv.nr. 2, notulen van 27-9-1916 en 25-1-1920. Interview met E.P. Uittenbroek van 19-1-1987. Voorbeelden van "verhitte" derbies tegen *Fluks* in V.A. inv.nr. 4, onder 1920-1921 en *Leidsch Dagblad* 18-1-1930 en 17-12-1931 en 50 *Jaar Fluks*, 32.
29. V.A. inv.nr. 2, notulen van 25-1 en 7-2-1920 (citaat), 4-2, 4-3 en 6-5-1922 en 1-3-1924. Inv.nr. 3, onder 1921-1922, 1923-1924, 1925-1926, 1926-1927, 1928-1929 en 1929-1930.
30. V.A. inv.nr. 15 (Exemplaren van *De Vitesser*) met name sept. 1923 en inv.nr. 3, onder 1924-1925 en *Vitesse 1919-1929*, 16 (clubblad). Inv.nr. 2, notulen van 16-3 en 28-5-1921. Inv.nr. 3, onder 1920-1921 en 1928-1929 en in *Vitesse 1919-1929*, 29, 37 en 55. Interview met E.P. Uittenbroek van 19-1-1987 (propagandatochten).
31. G. de Wagt, *Eerst de man, dan de bal. Honderdjaar Nederlands voetbal. Van elite- tot miljoenen-sport. Van jongensspel tot profvoetbal* (Amsterdam/Hilversum 1984), 29 en 43. Verschillende voetbalbonden in *Winkler Prins encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog 2* (Amsterdam/Brussel 1980), 564 s.v. "Sport". Dertigjaren *CKB* (z.pl. 1950), 25-31. *KNKV-Vademecum*, A-2/1 en 2, B-23/1 en B-24/1.
- M.J. van Gent, *Een Fikse geschiedenis. Een kroniek van de CKV Fiks 1927-1945* (Oegstgeest 1982) (GA Leiden, Bibl. Leiden e.o. 78644/1), 2-4.
32. V.A. inv.nr. 2, notulen van 8-12-1922 en inv.nr. 3, onder 1929-1930. *Vitesse 1919-1929*, 55, *Leidsch Korfbalbond 25 jaar*, 11 en 50 *Jaar Fluks*, 19, en 42-43. J. Bersee, *Vijftig jaar Pernix 1921-1971* (z.pl. 1971) (GA Leiden bibl. Leiden e.o. 78650), I-1 e v met erbij *Nieuwe Leidsche Courant* van 9, 13 en 19-5-1921. DOS in *Nieuwe Leidsche Courant* van 27-4-1926 en SDO in *Korfbal Revue* van 6-3 en 13-3-1930.
33. V.A. inv.nr. 3, voor ledentallen en vooral onder 1929-1930, vergelijk *Holland korfbal*, 25. Interview E.P. Uittenbroek van 19-1-1987. De Wagt, *Eerst de man*, 29-32 voor ontwikkelingen sociale afkomst van voetballers.
34. *Vitesse 1919-1929*, 27-28 (citaat Van Dijk). Veranderde spelopvattingen uitvoerig in *Dat is korfbal*, 34-48 en met name 39-41.
35. V.A. inv.nr. 4, onder 1922-1923 en inv.nr. 15, mrt. 1923. De bemiddelaars waren waarschijnlijk A.N. Ballego en G.C. Heringa, want diens broer J.W.Th. Heringa was na zijn eind-examen HBS naar Nederlands Indië vertrokken, vriendelijke mededeling van J.W. Heringa te Leiden. Prestaties van *Vitesse* in de jaren twintig in V.A. inv.nr. 3 en *Vitesse 1919-1929*, met name 54-55.
36. *Leidsch Dagblad* van 24-10 en 21-12-1931, 15-3 en 29-3-1932. Het archief van *Vitesse* heeft weinig materiaal over de laatste jaren, voor bestuurssamenstelling zie *Adresboeken van Leiden 1929-1930* en *1931-1932* (GA Leiden, Bibl. Leiden e.o. 80875), respectievelijk 129 en 138.
37. *Leidsch Dagblad* van 20-6, 11-7, 18-7 en vooral 9-8-1932. *Korfbal Revue*, 1-16 aug. 1932, 2-3 (brief), waarin naar laatstgenoemde artikel in het *Leidsch Dagblad* wordt verwezen.
38. *Leidsch Dagblad* van 5-3-1985 (Vrij Uit van Ruud Pauw), gecombineerd met interview met E.P. Uittenbroek van 19-1-1987. *Korfbal Revue* 1-16 aug. 1932. 2-3. Jubileumboek *Fides Pacta* [Leiden 1986], 40-51.

BIJLAGE 1

Aantal beoefenaars per veldsport 1910-1940

	1910	1920	1930	1940
atletiek	2.000 (100)	3.000 (150)	5.000 (250)	10.500 (525)
hockey	1.000 (100)	3.000 (300)	4.000 (400)	14.500 (1450)
korfbal	1.000 (100)	5.500 (550)	15.000 (1500)	19.500 (1950)
tennis	8.250 (100)	12.000 (146)	22.500 (273)	35.500 (430)
voetbal	7.500 (100)	48.000 (150)	98.000 (1307)	150.000 (2000)

Bron: De Wagt, 43 (zie noot 31). Tussen haakjes groei uitgedrukt in indexcijfers met 1910 als basisjaar.

BIJLAGE 11

Clublied van de LKC Vitesse (tekst en muziek van Jos)

Wij tooien ons met wit en blauw,
 Vitesse, uw fiere kleuren!
 Wij blijven trouw aan onze club,
 Wat moge ook gebeuren.
 Die kleuren houden ons altijd
 Gesloten vast aaneen
 En in ons aller harten is
 Vitesse steeds nummer één.

Wij **vreezen** voor geen warmt' of kou,
 Wij malen niet om regen,
 Wij strijden voor ons lief Vitesse,
 Al is ons alles tegen.
 Het oog gericht op 's vijands korf
 Snelt onze aanval heen.
 'n Ieder gloeit voor 't hooge doel:
 Vitesse zij nummer één.

Bron: *Vitesse 1904-1919*, 4

Vitesse 1 in de competities van de NKB

seizoen	klasse plaats		prestaties						gemiddelden punten en doelpunten	
1907-1908	2e	4e	6	1	1	4	3	34-48	0,50	5,67
1908-1909	2e	1e	6	5	0	1	10	41-17	1,67	6,84
1909-1910	1e	2e	4	1	1	2	3	28-20	0,75	7,00
1910-1911	1e	5e	8	1	1	6	3	24-56	0,38	3,00
1911-1912	1e	3e	8	4	1	3	9	41-27	1,13	5,13
1912-1913	1e	1e	8	7	1	0	15	53-13	1,88	6,63
1913-1914	1e	1e	10	7	2	1	16	60-25	1,60	6,00
1914-1915	1e	3e	10	7	0	3	14	66-22	1,40	6,60
1915-1916	1e	1e	12	10	1	1	21	68-27	1,75	5,67
1916-1917	1e	1e	12	11	0	1	22	100-19	1,83	8,33
1917-1918	1e	3e	14	8	1	5	17	66-26	1,21	4,71
1918-1919	1e	3e	14	10	0	4	20	67-28	1,43	4,79
1919-1920	1e	3e	10	4	2	4	10	39-39	1,00	3,90
1920-1921	1e	3e	12	7	2	3	16	52-36	1,33	4,33
1921-1922	1e	4e	14	10	0	4	20	74-51	1,43	5,29
1922-1923	1e	4e	12	5	0	7	10	39-62	0,83	3,25
1923-1924	1e	5e	14	6	1	7	13	38-44	0,93	2,71
1924-1925	1e	5e	14	7	0	7	14	49-33	1,00	3,50
1925-1926	1e	6e	14	5	3	6	13	44-48	0,93	3,14
1926-1927	1e	4e	14	7	1	6	15	47-43	1,07	3,36
1927-1928	1e	7e	14	5	2	7	10*	38-42	0,71	2,71
1928-1929	1e	2e	14	9	2	3	20	44-31	1,43	3,14
1929-1930	1e	4e	14	6	2	6	14	40-36	1,00	2,86
1930-1931	1e	7e	14	4	2	8	8*	38-43	0,57	2,71
1931-1932	1e	6e	14	3	2	9	8	26-58	0,57	1,86

* twee punten in mindering. Bron: zie noot 1.

BIJLAGE IV

Lofdicht op het afdelingskampioenschap van 1917.

Hoe, Vitesse zal ik zingen, **u** o korfbalclub ter eer?
Dat door alle wolken dringe, ja tot aan de hoogste sfeer
Mijn nietswaardige simp'le zangen, spruitend uit het grootse verlangen
U te roemen onbevangen
Als de schrik van heel het Westen! Van Zuid-Hollandsche clubs de beste!
Kampioen op het allerleste!

Met **10-0** hebt gij geslagen, zij die konden **u** onthouden
Wat gij in het verschiet zaagt dagen, doch gij **zwoog** dit vol vertrouwen
Wel bewust van uwe krachten, als gesteund door “duistere” machten
Want de uitslag van uw strijden bracht, hetgeen wij **zoo** verbeidden:
kampioen: Vitesse Leiden.

Heil u! kampioen van het Westen!
U klinkt onze jubel tegen
Al werd op het allerleste
't Kampioenschap pas verkregen
Nu Vitesse nog naar oorden,
Waarvan wij zoveel reeds hoorden!
Wees “Vitesse” in daad en woorden
Daar ook. En door vreemde manden
Maakt **u**, met uw vlugge handen:
Kampioen der Nederlanden.

Bron: V.A. inv.nr. **5**, onder 19 **12-** 19 13, maar ik vermoed dat de 10-0 slaat op de overwinning **over Vitesse** (Den Haag), waardoor waardoor Vitesse in 1917 kampioen van Zuid-Holland werd, vergelijk het *Leidsch Dagblad* van **10-4-1917**.

DE KWESTIE LIEVEGOED OF HET EERSTE LECTORAAT IN DE JOURNALISTIEK TE LEIDEN

door

W. Otterspeer

In de vreemde reeks levensberichten die de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde voortgaat aan haar "afgestorven" leden te wijden - vreemd door de traditionele afwisseling van talent en dorheid, beeldend vermogen en onkunde tot **typering** - vormt het bericht over Antonius Johannes Lievegoed (1880-1946) een geval apart. Lievegoed, de zoon van een Amsterdamse fabrikant, opgeleid aan de H.B.S. en de Handelsschool daar, was het grootste deel van zijn leven journalist geweest en werd in 1933 chef van de toen net opgerichte regeringspersdienst.

Maarten Schneider portretteert Lievegoed in zijn levensbericht voor de Maatschappij als een "nobe" man, "in staat zich voortreffelijke medewerkers te kiezen, die vrienden werden, bescheiden, volhoudend, wilskrachtig, gesloten als het moest, open als het kon, wars van regeringspropaganda, vertrouwen wekkend, dat was de dienaar van overheid en pers, dat was Lievegoed." Schneider vermeldt ook dat Lievegoed de eerste docent, vanwege het Leids Universiteits-Fonds, in het dagbladwezen aan de Leidse universiteit zou zijn. Het krakeel rondom die benoeming in 1931 laat hij echter buiten zijn bericht.'

Het opvallende aan Schneiders levensbericht was dat er in het jaar daarop, in het Jaarboek van de Maatschappij van **1947**- 1948, een verbetering op kwam, van de hand van J. Steur. Het was vooral een aanvulling. Het Leids Universiteits-Fonds had, volgens Steur, slechts voor de duur van één cursus de voordrachten willen houden.

Dit stelsel werd verworpen door het bestuur van de Nederlandse Journalistenkring en door zijn candidaat, W.N. van der Hout, stichter van het Internationaal Pers-Museum te 's-Gravenhage, die voor de duur van de voorlezingen onafhankelijk wilde zijn van het Universiteitsfonds. Na lang zoeken vond dit Lievegoed bereid die post te aanvaarden zonder dat hij van deze bepaling omtrent zijn functie afwist. Bij toeval kreeg hij dus dit ambt, waarna op initiatief van prof. Kemkamp de Utrechtsche Universiteit Van der Hout toeliet als privatdocent in de publiciteitsleer. Toen in 1939 het Leids Universiteitsfonds besloot zijn post niet meer te handhaven, diende Lievegoed zijn ontslag in, om te voorkomen dat hij feitelijk aan de dijk zou worden gezet.

afb. 7. A.J. Lievegoed op ongeveer.veertigjarige leeftijd. Foto ca. 1920. Coll. Nederlandse Persmuseum.

Deze roddel, buiten medeweten van Schneider opgenomen en direct weggelopen uit een gefrustreerde reactie van Van der Hout in de **Javabode** direct na het bekend worden van de benoeming van Lievegoed, werd nog in hetzelfde jaarboek middels een inlegvel ontkent. Het LUF deed daarin uit de doeken dat ieder jaar vergunning van de kroon vereist was voor de voortzetting van de colleges en dat in 1939 geen mededeling was uitgegaan aan Lievegoed om de post niet langer te handhaven. M. van Blankenstein schreef verder dat Van der Hout niet de kandidaat van de NJK geweest was. "Het gedrag van de heer v.d. Hout inzake de benoeming van den Heer Lievegoed had reeds aanleiding gegeven tot een motie van afkeuring, door het bestuur van de NJK met algemene stemmen aangenomen. Daaraan was nog een duidelijk consilium abeundi aan dezen als secretaris van dit Bestuur en redacteur van de Journalist toegevoegd."

Bij deze unieke en al met al nogal onduidelijke "verbeteringen" bleef het. Het was de enige lekkage van een klein krakeel uit de voorgeschiedenis van de vakopleiding tot journalist, dat met zorg binnen de kamers van het LUF was gehouden. Noch Lievegoed noch Van der Hout speelde hierin overigens de hoofdrol. Belangrijkste intrigant in dit geheel was Mr. L.J. Plemph van Duiveland.

De vakopleiding van de journalist was, naast de materiële belangenbehartiging, de voornaamste belangstelling die de in 1884 opgerichte Nederlandse Journalistenkring van gezelligheidsclub tot vakvereniging maakte. Het één vloeide zelfs min of meer uit het ander voort. Nadat Abraham Kuyper in 1900 in De Standaard een lans gebroken had voor een universitaire leerstoel gewijd aan de plaats van de pers in het politieke en sociale leven, kwam de discussie over de vorming van de journalist langzaam maar zeker op gang. Een jaar later besloot de NJK een onderzoek te laten instellen naar de arbeidsvoorwaarden van de Nederlandse journalist en hieruit kwam wederom een commissie voort om specifiek onderzoek te verrichten naar de beste opleiding voor de journalist. De voorzitter van die commissie was Plemp van Duiveland, het verslag ervan verscheen in 1910.²

Dat verslag maakte een vergelijking tussen de internationale opleidingen voor de journalistiek met de in Nederland bestaande situatie. Ook al werd daarbij vooropgesteld dat zonder aanleg, zonder “de kus der tiende Muse”, goede journalistiek ondenkbaar was, niettemin werd vastgesteld dat de opleiding in Nederland “zeer onvoldoende” was. Toch wilde men niet komen tot een vakschool. Wèl zag men heil in een algemene theoretische opleiding aan één of meer universiteiten. De vraag zou moeten luiden, aldus de commissie:

Zou er kans zijn dat aan een of meer onzer universiteiten de juridische, literarische en filosofische faculteiten een leergang ontwierpen, waarin colleges zouden gehouden worden door hoogleeraren in staatsrecht, rechts-encyclopedie, economie, burgerlijk en strafrecht, administratief recht, koloniaal recht en geschiedenis, algemeene en vaderlandsche geschiedenis, filosofie enz, welke colleges samen een algemeene opleiding in journalistieke wetenschappen zouden vormen? Daarnaast ware dan denkbaar de toelating aan de hoogeschool van een privaattoecent in de geschiedenis der pers, auteursrecht, persdelicten, en praktische oefeningen in reportage, het schrijven van critieken, hoofdartikelen, enz. indien zulk een man te vinden is.³

Die eerste “algemeene opleiding” werd in 1912 aan de universiteit van Amsterdam uitgeprobeerd maar moest al in 1916, bij gebrek aan toehoorders van het collegerooster genomen worden. Pas veel later, in 1930, stelde de oud-journalist maar toen Leids professor, Mr. J.C. van Oven, de zaak weer aan de orde in een lezing voor de Haagsche Journalisten Vereeniging. De Vereeniging deed daarop een voorstel aan de NJK om weer te komen tot een nieuw voorstel voor de journalistenopleiding. Het kringbestuur kwam daarop tot de conclusie dat niet gekozen moest worden voor een vakopleiding, dat een vooropleiding van H.B.S. of gymnasium een minimum was en dat

aan de Nederlandse universiteiten voor de studenten en eventuele toehoorders de gelegenheid dient te worden geopend onderwijs te ontvangen in onderwerpen de pers, de publiciteit en de journalistiek **betreffende**.⁴

Dit voorstel **werd door de kring aangenomen en verzoeken dienaangaande** werden aan de verschillende universiteiten gericht. Van Rotterdam werd vernomen “dat bij den Raad van Beheer in principe geen bezwaren bestaan tegen het scheppen van de gelegenheid om onderwijs te krijgen aan de **Handelshoogeschool** te Rotterdam, doch dat de Raad gaarne nader **inlichtingen** zou ontvangen omtrent den wenschen en het standpunt van den Kring”. Te Amsterdam en Utrecht zou de zaak op de agenda worden geplaatst.

In Leiden evenwel kwam, nog voor de Kring het preadvies aan de vergadering had voorgelegd, bij het Leids Universiteits Fonds een uitgewerkt voorstel binnen van de hand van P.C. Swart, M. van Blankenstein, C. van Vollenhoven en L.J. Plemp van Duiveland. Het meldde het initiatief binnen de **journalistenkring**, gaf wat voorgeschiedenis en wees op het nut “voor **ieder die in zijn later leven in intiemere aanraking met de pers kan komen**”. **Het onderwijs zou moeten omvatten:**

de anatomische bouw der dag- en vakbladen, de werking hunner verrichtingen, de toestanden en verhoudingen in de dagbladwereld, de gezindheid der bladen (ook van die van het buitenland), hun gebruiken, zeden en opvattingen;
vergelijkende geschiedenis van de dagbladpers in de verschillende landen, (de concentratie en de toenemende industrialisatie der dagbladpers);
de pers als maatschappelijk instituut, haar invloed op de openbare meening (beteekenis van het begrip “openbare meening”), haar functie in het openbare leven, haar beteekenis als “vierde macht”, haar invloed als berichtgevend instituut en als “**opinion making**” instelling;
de verhouding van de pers tot de overheid, tot de geestelijke leiders, tot de partijen (partijpers);
eenige speciale vraagstukken als daar zijn: het journalistiek auteursrecht, het persgeheim, de anonymiteit, de perswetgeving (strafrechtelijk en censuur);

.....

Daarnaast zou de aan te stellen titularis nauw voeling moeten houden met de hoogleeraren aan dezelfde Universiteit in staatsrecht (parlementaire geschiedenis), volkenrecht, koloniaal recht, staatshuishoudkunde en sociologie, geschiedenis, cultuur- en kunstgeschiedenis, aardrijkskunde en ethnologie, ten einde hun raad in te winnen nopens de colleges die hij zijn leerlingen zou kunnen aanbevelen geregeld te volgen.

Verder zou de aan te stellen persoon met voorname journalisten in het buitenland zich in verbinding kunnen stellen ten einde hen te bewegen hier te lande de voordrachten te komen houden over onderwerpen, het vak betreffende. Een fonds ter bestrijding van de kosten hiervan is reeds bijeengebracht.

Hun voorstel luidde:

het instellen van een bijzonderen leerstoel voor de studie der journalistiek, . . . als een proefneming welke zich over twee jaar zou moeten uitstrekken en welke zou meebrengen het geregeld geven van een lesuur in de week.⁵

Het LUF zond het voorstel aan de faculteiten Letteren en Wijsbegeerte en Rechtsgeleerdheid met het verzoek om advies. Beide faculteiten begroetten het met ingenomenheid. De eerste evenwel achtte het eerder een zaak voor de journalistenkring dan voor het LUF, de tweede bekende gebrek aan eensgezindheid in haar midden omtrent de status van de titularis, professor of lector. De grote betekenis van het verschijnsel rechtvaardigde een professoraat, anderen meenden "dat de journalistiek als zoodanig geen wetenschap is maar een beroep en dat daarom hoogstens een lector met de bovenomschreven taak belast zal mogen worden." Wel was de **rechten**-faculteit eensgezind in de mening dat het welslagen van de proefneming af zou hangen van de persoon van de titularis "die niet slechts moet zijn een man van kunde en gezag, maar voorts van initiatief en van kracht; in de kracht van zijn leven, staande midden in het journalistieke **leven**".⁶ Dit advies was mede ondertekend door **ab-actis** Van Oven en men krijgt de indruk dat hij de bui zag hangen, de plempbui.

Op grond van deze adviezen stelde de commissie van uitvoering, waarvan Van Vollenhoven de voorzitter was, aan het Fonds voor het plan van de vier adressanten over te nemen, maar dan met nadruk als proefneming. Dat wilde zeggen dat geen leerstoel aangevraagd zou worden, maar, op voorstel van Van Vollenhoven, "een machtiging tot het doen houden van een reeks wetenschappelijke voorlezingen over de studie van het dagbladwezen 1930-31 met de bedoeling, die in elk geval te doen voortzetten in 31-32". Ingevolge artikel 183 van de hogeronderwijswet moest een dergelijke machtiging elk jaar opnieuw worden aangevraagd. Verder nam men uit het advies van de rechtenfaculteit over dat het hier om "iemand in den vollen kracht van zijn leven" moest gaan. Verder: "Wordt er prijs opgesteld te doen uitkomen dat men iets meer bestendigs op het oog heeft dan lezingen voor één jaar, dan ware, **zoo** de Regeering geen bezwaar maakt, de titel van "bijzonder lector" aan deze werkzaamheid **verbonden**."⁷

Het voorstel van de commissie sloot met de aantekening "dat op 17 Januari 1930, na een briefwisseling van zuiver informalistisch karakter, de voorzitter van den Nederlandschen Journalistenkring (de heer D. Hans) aan haar voorzitter berichtte, uit te gaan "van de overtuiging dat het bestuur van het L.U.F. geen beslissing zal nemen, alvorens de Kring zijn houding ten aanzien van dit vraagstuk heeft bepaald. Of dit laatste reeds geschied is, kan men gemakkelijk te weten komen."

afb. 2. Cornelis van Vollenhoven, hoogleraar in de rechten, 1901-1933. Foto ca. 1970. Academisch Historisch Museum.

Dit voorstel van de commissie was nog niet Plemps brievenbus binnengevallen of hij zond Van Vollenhoven het volgende antwoord:

Ik wil de “vingt-quatre heures pour maudire ses **juges**” niet voorbij laten gaan zonder **u** te bedanken voor uw briefje van gisteren.

Ik had gehoopt dat de overweging, dat ik “**über** den Journalismus **hinausgewachsen**” ben - **zooals** prof. Fleischmann het in zijn laatste gesprek met mij uitdrukte - (d.w.z. dat ik 25 jaar journalist geweest ben en daarna een werkring heb gekregen die, daarmee in verband, mij geleerd heeft de dingen ook aan den binnekant te bezien), de faculteiten juist in mij den geschikten man zou doen zien om het beoogde onderwijs “op gang te brengen”. Daartoe voelde ik mij volkomen in staat; bovendien om bij studenten geestdrift te wekken voor het vak.

Nu gaat de Commissie van Toezicht naar een man zoeken, die “in de kracht van zijn leven, midden in de praktijk staande” het beoogde onderwijs zal kunnen geven. Zal zij er een vinden? Ik betwijfel het ten zeerste. Er is, naar mijn ervaring, in Nederland zulk een man niet en, staat hij midden in de praktijk, dan laat zijn werkring niet den tijd, zijn plichten als onderwijsman, als man van studie, te vervullen. Daarom houd ik het ervoor dat het plan nu zijn mislukking tegemoet gaat.

Intusschen blijf ik uw pogen met belangstelling volgen. Tegen teleurstellingen ben ik bestand geraakt. Maar ik blijf erbij dat ik de man zou geweest zijn om dit onderwijs “op gang te brengen”; ook om de besprekingen met andere hoogleraren te voeren, die in de eerste jaren **zoo** voortdurend noodzakelijk

zouden zijn. Ik had daarvan al een heel program opgemaakt. Mijn leeftijd ware daarbij een voordeel geweest en mijn gebrekkig voorkomen daartegen geen **bezwaar**.⁸

Als Plemp niet zo'n intrigant was geweest, zou de brief iets tragisch hebben gehad. Hij had zich immers op velerlei wijze voor de belangen van de journalistiek ingezet zeker ook wat de opleidingskwestie aangaat. Hij had een ruime ervaring en veel buitenlandse contacten. Maar al was hij nog niet zo oud, de beroerte die hij achter de rug had, deed weinig goeds vermoeden over zijn lichamelijke gesteldheid. En over zijn geestelijke toestand hadden sommige collega's, ook buiten de ervaring die ze nog in deze kwestie met hem zouden opdoen, weinig vrolijks te melden.'

Hoe het zij, de commissie van uitvoering van het LUF deed vervolgens twee dingen, waarvan zij dacht dat ze in elkaars verlengde lagen, maar die uiteindelijk elkaar uitsloten: ze vatte het idee op om Dr. P.C. Swart, correspondent van het N.R.C., voor de voordrachten te vragen en over te gaan tot de instelling van een commissie van advies, later om te zetten tot een commissie van bijstand of curatorium, om "raad te geven in alle aangelegenheden, betreffende het onderwijs in het dagbladwezen, met name ook het houden van voordrachten door buitenlanders." Ogenschijnlijk waren dat beide goede ideeën. Swart was, naar het oordeel van zijn hoofdredacteur, Mr. G.G. van der Hoeven, "een zeer bekwaam, degelijk wetenschappelijk onderlegd man, zonder twijfel in staat, om onderhoudende universitaire lessen te geven". Van der Hoeven was ook bereid zijn medewerking te verlenen "om het Mr. Swart mogelijk te maken, geregeld eens in de week in den collegetijd een voordracht te houden te Leiden en de verdere bezigheden te verrichten, die aan een lectoraat verbonden mochten worden."

Ook dat curatorium was een goed idee. Als leden daarvan werden genoemd de Leidse hoogleraren Van Eijsinga, Huizinga, Van Blom, Van Wijk en Van Oven, allen geleerden die buiten hun studeerkamer konden kijken of zelfs uitgebreide journalistieke ervaring hadden. Mank ging het plan echter door het feit dat men juist aan Plemp van Duiveland het voorzitterschap ervan wilde opdragen, zonder twijfel om hem van de kandidatuur van het lectoraat definitief af te houden en tegelijk als pleister op de daardoor veroorzaakte wonde. Nog onhandiger was de zinsnede, opgenomen in de brief die Plemp verzocht dit voorzitterschap op zich te nemen "dit jaar eenige inleidende voordrachten te willen houden."

Per kerende post verklaarde Plemp met veel genoegen de taak te aanvaarden. Nogmaals verzekerde hij dat de commissie waarvan hij nu het voorzitterschap had er niet in zou slagen de bedoelde persoon voor het lectoraat te vinden en dat het daarom beter was als hij maar meteen met zijn

voordrachten begon. Het LUF deelde hem mee dat hij moest wachten tot de kandidaat wél was gevonden en stelde voor als gegadigden te onderzoeken Swart en F. van Balluseck (van het Handelsblad).

Of Balluseck gepolst is, viel niet te achterhalen, maar de commissie Plemp vond in ieder geval, zo meldde zij op 12 november aan het LUF, Swart niet bereid. Zij verzocht om een nieuwe opdracht. Dezelfde dag meende Van Oven er wel goed aan te doen een brief te sturen aan de secretaris van de commissie van uitvoering van het LUF, prof. dr. J. van der Hoeve, met de mededeling dat Van Vollenhoven nog eens met Swart zou spreken. “De zaak is **n.l.** dat Plemp met Swart gesproken heeft en dat toen Swart jegens Plemp heeft geweigerd om het werk op zich te nemen, maar dat wij betwijfelen of hij dit niet deed uit deferentie voor Plemp, **n.l.** ziende dat deze het liever zelf wilde doen.”

Swart bleef bij zijn weigering en nu kreeg de commissie Plemp de kandidaten A.J. Bolthenius Brouwer (van D. van Blom) en A.J. Lievegoed (Van Vollenhoven) te onderzoeken.

Op 2 december meldde Plemp nu dat zijn commissie “het niet geheel eens” had kunnen worden, maar dat hij na zeker onderhoud zijn inzichten had gewijzigd, zodat een oplossing in zicht was. Het voorstel was Lievegoed te benoemen en de cursus 1930/31 te doen bestaan uit a. een inleidende voordracht door Plemp, b. een voordracht van Lievegoed en c. één of meer voordrachten door bekende buitenlandse journalisten als Steed of Wolff, waarna in 1931/32 Lievegoed regelmatig zijn voordrachten zou houden. Hiermee ging de commissie van uitvoering van het LUF accoord en werd er contact gezocht met Lievegoed, die, op de hoogte gebracht van de voorwaarden (art. 183 H.O.-wet, beloning etc.), accepteerde.

De Nederlandse Journalistenkring was bij dit alles niet betrokken geweest. In zijn brief aan Van Vollenhoven bekende Lievegoed dan ook bang te zijn voor actie van de secretaris daarvan, W.N. van der Hout. Van Vollenhoven schreef daarop een, naar eigen inschatting, neutraal, vriendelijk briefje aan Van der Hout, om daarop te vernemen dat deze al op de hoogte van de inhoud ervan was en de zaak zeer betreurde. Voorlezingen waren nooit de bedoeling van de NJK geweest en de keus van Lievegoed bewonderde hij evenmin. “Het is nu eenmaal jammer,” zo besloot hij, “dat men in Leiden op het waardeloze kompas van dhr. Plemp v D blijft **varen.**”¹³

Het wespennest waarin het LUF zich gestoken had werd duidelijk toen het van Plemp een brief ontving waarin deze, ter nadere precisering van de cursus van 1931, naast een optreden van Wickham Steed, de **oud-hoofdredacteur** van de **Times** en “een paar uur” van Lievegoed, zes inleidende voordrachten van zichzelf aankondigde, gevolgd door een officieel protest van de NJK over de gang van zaken.

afb. 3. L.J. Plemp van Duiveland op ongeveer veertigjarige leeftijd. Foto ca. 1910. Coll. Nederlands Persmuseum.

Inderdaad, Plemp kon zich beroepen op die “eenige inleidende voordrachten” en de NJK kon ervan uitgaan dat zij beter bij de zaak betrokken had moeten worden. Maar het LUF was een ideële instelling die als een verdoolde Daniël in de leeuwenkuil van de journalistiek zat. Had het er niet van uit moeten gaan dat een in de *wear and tear* van een hard vak geschoolde journalist als Plemp niet elke toezegging, hoe klein ook, zou uitbaten? Had het niet op de hoogte moeten zijn van de uitermate slechte verhouding tussen de betrokken journalisten, die van de toezegging de NJK te zullen raadplegen een dode letter maakte? Hoe het zij, het LUF kreeg haar eigen onduidelijkheden dubbel en dwars in kuiperijen terugbetaald en het was aan de harde weldoende hand van Van Vollenhoven om de zaak weer in het rechte spoor te brengen.

Hij liet Plemp meedelen zijn commissie te houden aan het eerdere voorstel van 2 december en nodigde de NJK uit tot een gesprek. Het resultaat van dit gesprek was de opname van de voorzitter van de NJK, Hans, in de commissie-Plemp. Om nu deze pil voor Plemp te vergoeden, werd hem de benoeming tot lid van de universiteitsraad van het LUF aangeboden. Gaarne nam hij aan. Hommeles bleef het. Toen besloten was dat Lievegoed op 9 oktober 1931 zijn inaugurele rede zou houden, was tevens het idee geopperd om Hans een woord van inleiding te laten spreken. Zodra dit Plemp ter ore kwam schreef hij aan de commissie van uitvoering:

Ik had het best gevonden, indien Lievegoed eenvoudig begonnen was en alleen het woord gevoerd had, aldus alle 'poeha' vermijdende. Nu evenwel Hans het woord voert, moet ik het ook doen 1". omdat Lievegoed een creatie van ons is en zijn benoeming niet van den Kring is uitgegaan, 2". omdat ik president van de commissie ben en het ongepast is dat in tegenwoordigheid van den president het jongste lid van de commissie spreekt, 3". omdat Hans de laatst geroepene is om dit te doen, die zich zijn gansche leven hardnekkig tegen alle **hooger** onderwijs in de journalistiek heeft verzet, eindelijk voor de macht der openbare meening in den Kring gebogen is en nu alle eer voor den Kring wil opeischen."

Van Oven, die al eerder de hele zaak beu was, meldde nu zijn lidmaatschap **van de commissie te zullen neerleggen. De ceremonie zou zijn: 5 minuten Plemp, 5 minuten** Hans, openbare les Lievegoed.,

Van Plemp was men nog niet af. Op 12, 13 en 16 november 1931 hield Kingsley Martin, in het kader van de cursus lezingen over de ontwikkeling van de Engelse pers sedert 1900. Bij de laatste lezing meende **Plemp** goed aan te doen, bij wijze van dank, met de spreker in polemiekt te treden. In de weergave van Blankenstein:

Dit was te erger omdat hij blijk gaf er niets van begrepen te hebben. Het betoog dat hij den spreker toeschreef gehouden te hebben ten voordeel van de Daily Herald, had hij niet alleen niet gehouden, maar hij had de Herald zelfs zeer gecritiseerd, o.a. dat zij een nabootsing was van de sensatiebladen en als politiek blad haar opvoedende taak verwaarloosde. Dat had hij in beide vorige lezingen reeds gedaan, en in de laatste rede weer **ZOO** duidelijk, dat het betoog van den heer Plemp pijnlijke verbazing wakte.

....

Is het niet mogelijk van den kant van de commissie ervoor te zorgen, dat hij niet meer tegen de sprekers polemiseert, als het gewone lectures zijn? Want daargelaten nog dat men het hem niet meer kan toevertrouwen, is het toch ook verder ongepast.

Men kan hem feitelijk niet zonder controle laten spreken. Tijdens de Haagsche conferenties heb ik op verzoek van den heer Beelaerts op al zijn redevoeringen censuur uitgeoefend en steeds moesten er enormiteiten uit worden geschrapt (wat hij ook gewillig toeliet). Een keer heeft hij mij met een rede overrompeld, maar toen is er ook het ongeluk gebeurd dat hij de Belgen op de plompste wijze **griefde**.¹⁵

Ook van Van der Hout was men niet af. Deze schreef, in de Javabode van 9 september 1931 - zonder te signeren overigens - dat de heer Lievegoed helemaal geen privaatsdocent of lector was, maar gewoon "buiten ieder verband met de universiteit" voordrachten houdt, die ieder jaar opnieuw moeten worden vastgesteld.

afb. 4. W.N. van der Hout op ongeveer zeventigjarige leeftijd. Foto ca. 1953. Coll. Nederlands Persmuseum.

Tegen dit systeem bestaan ernstige bezwaren en de heer Van der Hout, die aanvankelijk was aangezocht om deze voordrachten te houden, had dit afgewezen als de vorm waarin het instituut werd gegoten niet anders werd, d.w.z. dat het een blijvende post zou worden en er een titel aan verbonden zou worden.

Toen is bij verrassing de heer L. aangewezen, die niet op hoogte van de situatie, onmiddellijk accepteerde. Deze uitnodiging is om het maar heel zacht uit te drukken op zeer onregelmatige wijze tot stand gekomen. Over het feit dat L. toen hij vernam op welke wijze zijn uitverkiezing was geschied, ze toch aannam, zullen we niets zeggen, evenmin als over het feit, dat hij een dergelijke taak op zich durfde nemen hoewel hij nooit eenige studie van die wetenschap heeft gemaakt en er zelfs geen enkel studieboek over bezat.

Nu Utrecht de zaak op de juiste wijze heeft ingericht en een leerstoel voor de "leer" ervan maakte, staat Leiden er heelemaal sjofeltjes bij. De heer L. heeft zijn eigen prestige in **breeden** kring vooral bij zijn collega's een deuk major gegeven.¹⁶

Het stukje riooljournalistiek pakte anders uit. Het betekende het einde van het secretariaat door Van der Hout van de NJK. Het was ook de

aanleiding voor de NJK (bij monde van Hans) en de Haagsche Journalistenvereniging (van **Bolhuis**) om opheldering te vragen over de eventuele kandidatuur van Van der Hout en de uiteindelijke van Lievegoed. De officiële versie zou worden dat aanvankelijk alleen academisch gevormde kandidaten in overweging genomen waren en dat daarbij Van der Hout derhalve was afgefallen. Dat in een later stadium, toen de commissie-Plemp geen kans zag een geschikte man te vinden de Juridische Faculteit enkele suggesties had gedaan, waaruit de commissie toen Lievegoed gekozen had. “Of in dit laatste stadium de naam van Van der Hout wederom in de commissie besproken is, daarover heb ik,” aldus Van Vollenhoven, “geen zekerheid, maar dat men hem heeft voorbijgezien, daarvan is geen sprake en daarvoor is geen vrees, dunkt mij.”¹⁷ Van Vollenhoven had iets concreters kunnen denken, want van Van Oven had hij inmiddels de ware toedracht vernomen:

De waarheid is – ik voel wel vrijheid om het aan jou mee te **deelen** dat P. Van der Hout inderdaad ontraden heeft, op grond o.a. v.h. feit dat hij geen academisch gevormd man is en dat men hem in Rotterdam of Amsterdam wilde hebben en het verkeerd zou zijn dat hij de eenige docent in de journalistiek in ons land zou worden. Ik heb toen nog opgemerkt, dat het niet-academisch gevormd zijn voor mij geen bezwaar was, maar het resultaat der besprekingen onder P's invloed was toch dat hij “afgevoerd” werd. Dit alles geschiedde in den tijd dat Plemp nog hoopte zelf de man te zullen worden, dus vóór dat v. Blom, Bolthenius Brouwer en – meen ik -jij Lievegoed suggereerde. Die twee zijn toen óók door Pl. in den ban gedaan, totdat ik voorstelde om onze commissie te ontbinden; daarop is toen Pl. omgedraaid, heeft Lievegoed plots goedgekeurd, waarop de bespreking volgde in jouw huis tusschen hem, jou, v.d. Hoeven en mij, op 'n Maandagavond om 7 uur. Natuurlijk is v.d. H toen niet meer ter sprake gekomen, omdat de keuze Lievegoed een mogelijkheid uit de moeilijkheden beloofde. Ik geloof echter niet dat 't goed is om dit alles aan Hans te melden.*

De zaak Lievegoed heeft ook een moraal in de ouderwetse zin van “misdaad loont niet” of “eind goed al goed”. Achteraf immers kan vastgesteld worden dat de keus van Lievegoed een goede keus was en dat het Leids Universiteitsfonds blij kon zijn dat niet Plemp van Duiveland of Van der Hout de lessen in het dagbladwezen en de journalistiek voor hun rekening konden nemen. De creativiteit was er uit bij Plemp. Wie zijn nog steeds boeiende boek *Twee jaren uit het einde der eeuw* (7895-1896) (1897) vergelijkt met zijn *Journalistiek in Nederland* (1924) kan niet anders dan die conclusie trekken. Dit laatste is een uiterst mat boekje, waarin Plemp weinig anders doet dan oude meningen herhalen, zoals op het stuk van de opleiding van de journalist, met als enige nieuwigheid “dat het den weg der diploma's op zal moeten”.

Het boekje van Van der Hout, *Over de krant. Haar wording, wezen en werk* (1928) is van een klaarblijkelijke onbenulligheid en wie zijn openbare les te Utrecht, *Publiciteit*, vergelijkt met die van Lievegoed, *Dagbladwezen en dagbladstudie*, moet tot een groot verschil in niveau concluderen. Waar Van der Hout er nogal wat werk van maakt het verschil tussen reclame en journalistiek te verdoezelen en de krant toch vooral als machtsfactor wenst te zien, is de opzet van Lievegoed veel breder – hij analyseert de opvloedende, verbindende, ordenende en controlerende werking van de pers – en bovendien is de klemtoon van Lievegoed de samenhang van de geestelijke hygiëne van de pers en die van de maatschappij.

Die opvatting maakte van Lievegoed de juiste persoon in het juiste (of juist onjuiste) tijdsgewricht. Zo ruimde hij zijn hele college van 18 februari 1933 in voor de gebeurtenissen met de Zeven Provinciën twee weken daarvoor. Met zijn studenten analyseerde hij het prachtige verschijnsel van een sterk uiteenlopende berichtgeving op grond van één en dezelfde bron. De afstandelijkheid die hij daarbij innam is voorbeeldig. En de weergave van de buitenlandse reacties daarenboven bijzonder illustratief: in Duitsland vond men het onze eigen schuld, hadden we in 1910 Multatuli maar niet de vrije hand moeten geven (?!); Amerika vond het een “nice story” afkomstig uit “Little Holland”.

In dezelfde tijd kondigde Lievegoed, in het *Leidsch Universiteitsblad*, zijn voornemen aan in de cursus van 1933/134 bijzondere aandacht te wijden aan de persvrijheid. “Binnen een tijdsverloop van vijftien jaren heeft men achtereenvolgens in het bolsjewistische Rusland, in het fascistische Italië, in het nationaal-socialistische Duitsland de transformatie van de dagbladpers tot machtsapparaat van den staat kunnen gadeslaan.” Het was vooral in het uiterst verhelderende college over fascistische en Duitse gruwelberichten, waarin hij studenten lezen leerde: het kwam hem voor “dat de berichten “Doodgeschoten terwijl hij vluchtte” (zooals het Bruinboek aangeeft) wel degelijk een camouflage voor moord” waren. Hij eindigde dit college met de woorden:

De Deutsche fascistische staat heeft den Duitschen journalist gemaakt tot een inktkoelie der regeering. Geen wonder dat de Fédération Internationale des Journalistes de Deutsche collegas uit moet sluiten, want vrijheid en journalistiek behooren synoniem te zijn. Worde Nederland behoeft voor de vrije zegen en van het fascisme dat zich solidariteit noemt.²¹

Men kan zich, tegen de intriges van Plempe en de botheid van Van der Hout in, goed voorstellen dat Schneider zijn levensbericht voor de Maatschappij afsloot met de woorden: “Lievegoed gekend te hebben betekent een blijvend voorrecht”.

NOTEN

1. M. **Schneider**, "Antonius Johannes Lievegoed (Amsterdam, 31 December 1880-Zeist, 27 Juni 1946)" *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1946-1947* (Leiden 1948) 90.
2. Zie: J. Hemels, *De journalistieke eierdans. Over vakopleiding en massacommunicatie* (Assen 1972) 9-72. Zie ook: N. **Cramer**, *75 jaar in het nieuws. Kroniek van de Nederlandse journalistenkring 1884-1959* (Amsterdam 1959).
3. Hemels, *Eierdans*, 31.
4. Archief Leids Universiteitsfonds (LUF), Voorstel van Mr. P.C. **Swart**, Prof. mr. C. van **Vollenhoven**, Mr. L.J. Plemp van Duiveland. Bijlage bij brief, 28 maart 1930.
5. Ibidem.
6. LUF, Brief 19 mei 1930.
7. LUF, Brief 20 mei 1930.
8. LUF, Brief 20 mei 1930.
9. Voor biografische gegevens Plemp, zie: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (Amsterdam 1938) 1158. Zie ook: *De zaak Alexander Cohen-Hankes Drielsma* (= *Plemp van Duiveland*) (Amsterdam 1912).
10. LUF, Brief 29 mei 1930.
11. LUF, Brief 24 september 1930.
12. LUF, Brief 12 november 1930.
13. LUF, Brief 17 december 1930.
14. LUF, Brief 16 september 1931.
15. LUF, Brief 17 november 1931.
16. LUF, Bijlage bij brief 18 februari 1932. Zie ook: **Cramer**, *Kroniek*, 59
17. LUF, Brief 2 februari 1932.
18. LUF, Brief 30 januari 1932.
19. Nederlands Persmuseum, Coll. Lievegoed
20. *Leidsch Universiteitsblad* (3 (1933) 2, p. 3, 4.
21. Nederlands Persmuseum, Coll. Lievegoed.

AAN ONS GEDULD EEN EINDE

De wilde staking bij de meelfabriek “De Sleutels”,
13 mei – 5 juni 1947

door

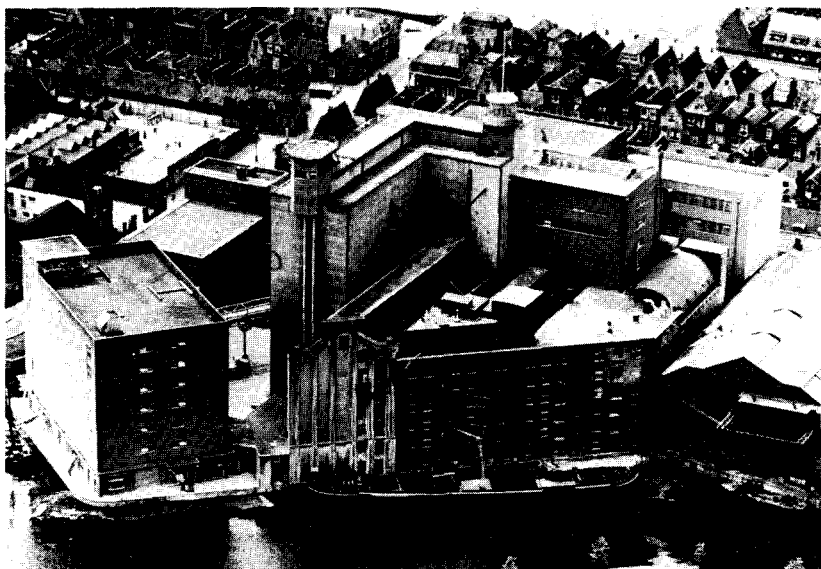
Cor Smit

In het oosten van de Leidse binnenstad torent een grote grijze betonnen kolos boven haar omgeving uit en tekent met de kerken en het stadhuis de sky-line van Leiden. Het is de meelfabriek “De Sleutels”, onlangs gesloten door het Meneba-concern, en voorheen eigendom van de Leidse familie De Koster. In 1947 gingen de produktie-arbeiders van dit bedrijf in staking. Het was een wilde staking, en het grootste industriële conflict in Leiden na de tweede wereldoorlog tot de bezetting van de Grofsmederij in 1978. In dit artikel wil ik uiteenzetten waarom het tot deze staking kwam, hoe deze verliep, en verklaren waarom het allemaal zo verliep. Het een en ander werpt ook een licht op de arbeidsverhoudingen direct na de tweede wereldoorlog.

De meelfabriek

De meelfabriek “De Sleutels” werd in 1883 opgericht door A.J. Koole en A. de Koster sr. Na het overlijden van Koole in 1886 werd De Koster de enige eigenaar van het bedrijf, dat zich in de loop der tijd gestaag uit zou breiden. Andere meelfabrieken, zoals Bots in Leiden en Koechlin in Rijswijk, werden door de familie De Koster overgenomen, en het bedrijf aan de **Zijlsingel** groeide in omvang en omzet. In 1947 voorzag het bedrijf een groot deel van Zuid-Holland van meel. Het was een belangrijk bedrijf, iets wat je niet direct af zou lezen aan het aantal mensen dat er werkte: zo'n 150 man **produktiepersoneel**, plus nog laboratorium- en kantoorpersoneel. Maar de maalindustrie, en zeker ook “De Sleutels”, was al zeer sterk gemechaniseerd. Het leeuwedeel van de Nederlandse meelproduktie kwam in 1947 voor rekening van 1500-1600 arbeiders in 18 bedrijven. De Leidse meelfabriek was in dit gezelschap duidelijk geen kleintje, integendeel.

De De Kosteren waren zeker ook niet de minst aanzienlijken onder de Nederlandse meelfabrikanten. H.J. de Koster, die in 1947 directeur was, kwam toen net terug van een reis naar de V.S., waar hij voor de regering opgetreden was als assistent-regeringscommissaris voor de **voedselvoorzie-**

afb. 7. Meelfabriek De Sleutels vanuit de lucht gezien. Foto ca. 1947. Coll. Gem. Archief Leiden.

ning. Zijn vader, A. de Koster jr., had tijdens de eerste wereldoorlog een soortgelijke functie bekleed. Deze was ook vanaf 1908 voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Meelfabrikanten, tot H.J. hem in 1948 op zou volgen. Toen “De Sleutels” in 1964 fuseerde met Meneba, werd H.J. de Koster daar voorzitter van de Raad van Commissarissen. H.J. de Koster werd later nog minister van defensie, en beëindigde zijn maatschappelijke carrière als lid van de Raad van **State**.

In 1947 was hij ‘commercieel directeur’ van het bedrijf. Naast hem verzorgde Beukema toe Water de sociale kant. Zij kenden elkaar uit het militaire verzet tegen de Duitse bezetter.

Binnen Leiden was de meelfabriek een middelgrote fabriek. Maar het was zeker niet het minste bedrijf, ook niet wat het loonniveau betreft. De lonen waren waarschijnlijk met veel hoger dan in andere bedrijven, maar ze behoorden in ieder geval ook niet tot de laagste. Voor de oorlog was het ook nooit tot een arbeidsconflict gekomen aan de meelfabriek. Waarom gebeurde dat in 1947 dan wel? Om dat goed te begrijpen moeten we eerst onze blik richten op het grotere geheel: hoe de arbeidsverhoudingen in Nederland na de tweede wereldoorlog geregeld waren.

Het institutioneel kader voor de arbeidsverhoudingen na de oorlog was vastgelegd in het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) van 5 oktober 1945. Daarin waren geregeld:

- 1) het ontslag, waarbij zowel aan arbeiders als ondernemers beperkingen werden opgelegd;
- 2) de arbeidsweek: een minimum van 48 uur;
- 3) de totstandkoming van lonen en andere arbeidsvoorwaarden.

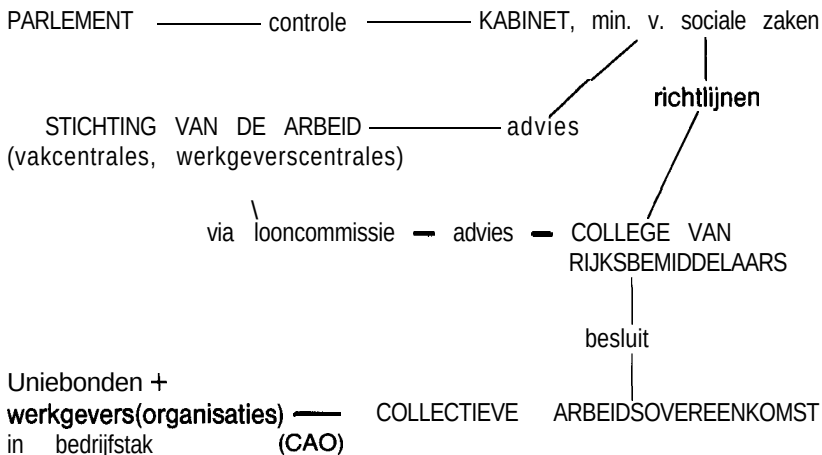
Bij dit laatste nam het College van Rijksbemiddelaars (CRB) een centrale plaats in. Dit College verklaarde **CAO's** bindend of onverbindend, stelde ook de andere lonen en arbeidsvoorwaarden bindend vast **etc.**³ Het College werkte aan de hand van de richtlijnen van de minister van sociale zaken en moest advies inwinnen bij de Stichting van de Arbeid.

De Stichting van de Arbeid was tijdens de oorlog bedacht door de bonzen van de vakcentrales en de werkgeversorganisaties. De bedoeling was dat deze stichting na de oorlog zou zorgen voor een permanente goede samenwerking tussen kapitaal en arbeid. De initiatiefnemers zagen voor hun stichting de centrale plaats weggelegd in de na-oorlogse samenleving. De politici zagen dat echter minder zitten en de Stichting van de Arbeid kreeg slechts een adviserende stem. Toch speelde zij een belangrijke rol bij de vorming van het sociale beleid, tot de komst van de SER.

Het was al met al een zeer gecentraliseerd systeem, met strikte “spelregels”, waarbinnen voor stakingen en “klassenstrijd” geen plaats meer was. Dat was iets van het verleden, meenden de bestuurders der vakcentrales en werkgeverscentrales. De centrale loonpolitiek die hiermee haar intrede deed, werd een der hoekstenen van het economisch beleid na de oorlog.

Uitgangspunt daarbinnen was ook de reële lonen op het laagste niveau te houden dat politiek aanvaardbaar was. Men introduceerde daarvoor in 1945 een “**sociaal** minimum”, welk nodig werd geacht voor de eerste levensbehoeften. Daarin telden ook plaatselijke omstandigheden mee, en men maakte een indeling in vijf gemeenteklassen. In klasse 1 (grote steden) kwam het minimum beduidend hoger te liggen dan onderaan, in klasse V (platteland). Vandaar dat U straks in het verhaal van de staking aan de Leidse meelfabriek de eis op ziet duiken, dat in de maal-CAO Leiden in gemeenteklasse 11 moest komen, in plaats van in klasse 111.

Daarnaast was er een indeling in 3 functieklassen: geschoold, geoefend en ongeschoold, met duidelijke loonsverschillen. Rond 1946 vond men deze indeling wat te grof, en ging men op zoek naar verfijndere indelingen en werd er gewerkt aan “werkclassificatie”. Overigens werden ook **premie-**

afb. 2. Schematische voorstelling van de arbeidsverhoudingen zoals die waren vastgesteld bij het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhouding van 5 oktober 1945.

lonen gestimuleerd om de arbeidsproductiviteit te verhogen. Vanuit de overheid, via het CRB, en in samenwerking met de vakcentrales werden de lonen en andere arbeidsvoorwaarden op grote schaal volgens deze lijnen geüniformeerd. Het aantal arbeiders onder een CAO of bindende regeling steeg tussen 1945 en 1962 van 15% tot 80%. Loonbeheersing met laag houden van de lonen stond centraal.

In dit plaatje misstaat ook niet de minimumwerkweek van 48 uur. Dit was een verslechtering ten opzichte van de Arbeidswet van 1919!

Zoals gezegd werkten de drie vakcentrales binnen dit geheel mee via de Stichting van de Arbeid. Deze drie, het sociaal-democratische NVV, de Christelijke CNV en het katholieke RKWV (later KAB, weer later NKV), werkten ook onderling nauw samen binnen de Raad van Vakcentrales (**RvV**). De aangesloten bonden deden dat ook, en werden bij gezamenlijk optreden de “Uniebonden” genoemd.

Buiten dit geheel stond echter een vierde vakcentrale, de **Eenheidsvakcentrale** (EVC). Deze was in 1945 ontstaan vanuit een beweging aan de basis van de vakbeweging tijdens de oorlogsjaren. In eerste instantie overvleugelde deze nieuwe centrale de drie oude centrales. In 1948 zou ze feitelijk ten onder gaan aan interne tegenstellingen, toen de CPN-ers in de EVC met alle mogelijke middelen een fusie met het NVV probeerden door te drijven.

Deze EVC wilde wel een serieuze gesprekspartner zijn, maar weigerde

de “spelregels” te erkennen, omdat deze een feitelijk stakingsverbod betekenden. Daarom werd zij buitengesloten.

De harmonie die men pretenteerde te hebben bereikt, en waarmee deze tijd ook wel geschilderd wordt (“samen de schouders eronder”), was dus niet zo volledig. Dat wordt ook geïllustreerd door koele cijfers. In de jaren '45-'48 vonden honderden stakingen plaats, en daarbij waren meer **arbeid**-(st)ers betrokken dan ooit tevoren in de Nederlandse geschiedenis. Het overgrote deel van deze stakingen was wild, en voltrok zich ook buiten de EVC om. De staking aan de meelfabriek “De Sleutels” was dus landelijk gezien minder uniek: zij past uitstekend in het tijdsbeeld.

Uit een aantal min of meer Leidse bronnen kunnen we de houding van Leidse arbeiders tegenover de situatie halen. Zo deed eind 1946 de secretaris van de Leidse afdeling van de Nederlandse Christelijke **Bouwarbeiders**-bond (toch geen radicale organisatie) zijn beklag. Hij zei te hopen op:

“activiteit in het algemeen, ook met de daad van meer concreet optreden tegenover leidinggevende instanties, als het recht aan onze zijde is (...) wij geloven niet dat met inleidingen enz. zondermeer, onze zaak in deze tijd gediend is, maar mee optreden voor de belang van de arbeiders gewenst”.⁴

Een paar dagen later schreef hij:

“Waar nu onze concrete actie's. Radicaal en overtuigend bij de instanties. Wat wordt er gedaan, en waar blijft de intensieve controle op de werkgevers, die schijnbaar ongelegimenteerd verdienen, zodat zij in grote wagens rijden, grote zwarte sigaren rooken, borrelen enz. enz.”

We komen langzaam maar zeker weer bij de meelfabriek terecht met een brief die één van de arbeiders van dit bedrijf in juni 1946 naar het CRB stuurde. Het is een treffende illustratie van hoe de arbeidende bevolking in deze tijd haar situatie ervoer.

“Ik zit met 4 kinderen en een huis van f 5,50 en U zal wel weten wat op 't oogenblik 't levensonderhoud kost en dan behoeft men niet eens over kleding te denken wat wij juist zoo hard nodig hebben. Ik zelf heb geen eens een goed pak en kan binnenkort niet eens ter kerke gaan wat voor ons katholieken toch iets is wat niet mede valt. Ik zit bij meelf. 'De Sleutels' Kosten's' te Leiden en heb in m'n handen Vrijdags f 32,80 dus U kan wel nagaan dat 't zoo hoognoodigen levensbehoeften niet eens aan kan gekocht worden en moeten vaak een bon verkopen om 't andere te halen. 't Is nog erger of in ieder geval net zoo erg als toen ik zonder arbeid was. Wij arbeiders zijn daar slecht aan toe zoo 't nu is. Ik hoop als dat U daar gouv een einde aan maakt.”⁶

Dat was dus juist niet de bedoeling. Wat cijfers: de reële lonen zijn in 1946 10% onder die van 1938. Pas ver in de jaren'50 zouden ze weer op het niveau van voor de oorlog komen.

Een CAO voor de maalindustrie

Toen op 13 mei 1947 op de meelfabriek de wilde staking uitbrak, was de directie zeer verbaasd. H.J. de Koster bevestigde mij dit nog in september 1981. De verhouding tussen directie en personeel was toch goed, meende hij. De Rooms-Katholieke Fabriekearbeiders (RKFA), het blad van de R.K. Fabrieksarbeidersbond, merkte daar toen al over op: "Het getuigt van een bedrijfsleiding, die volkomen immuun is voor de spanningen, die onder het personeel **leven**".⁷

Het personeel van "De Sleutels" had namelijk al bijna twee jaar lang steeds weer te kennen gegeven niet tevreden te zijn met hun beloning, men vond het "welletjes": "Men probeerde ons aan het lijntje te houden".

Al op 28 augustus 1945 bleek op een personeelsvergadering grote ontevredenheid, zo meldde de RKFA op 15 september. De arbeiders wilden aanpassing van hun lonen aan die van andere meelfabrieken in West Nederland en gelijk loon voor ieder die aan hetzelfde werkobject werkte. Bovendien wilden de arbeiders in ploegendienst zaterdags om 21.00 uur stoppen, en wilden zij een betere regeling van de werktijd van de dagploeg.

Ook in andere meelfabrieken heerste onvrede. In de zomer van dat jaar was al gestaakt bij **Noury-Vander Lande** in Deventer, onder leiding van de EVC. Bij "Wessanen" in de Zaanstreek en "De Maas" in Roermond kon door de Uniebonden net een staking over de arbeidstijd (met name de zondagsrust) voorkomen worden. Ook uit Utrecht en Rotterdam kwamen ontevreden geluiden. In de Fabrieksarbeider (FA), het blad van de bij het NVV aangesloten Ned. Ver. van Fabrieksarbeiders, werd gesteld dat voor zover mogelijk stakingen voorkomen moesten worden, vanwege "de nadelige gevolgen voor de consumenten, en dus vooral voor de arbeiders".

De kwestie van de arbeidstijd werd begin 1946 opgelost, toen minister Drees toestond dat deze in de continudiensten van de maalindustrie korter mocht zijn dan zoals in het BBA stond, en wel 46 uur per week.

Maar daarmee was de arbeidsrust nog niet teruggkeerd. Met name bij "Wessanen", maar vooral bij "**Ceres**" en "Hollandia" in Amsterdam, beide bolwerken van de EVC, bleven er voortdurend arbeidsconflicten, nu om allerlei loonkwesties.

Inmiddels waren er onderhandelingen over een CAO begonnen. Er was nog nooit een CAO voor de maalindustrie geweest. In de zomer van 1945 vroegen de Uniebonden de werkgevers hierom. Op 13 december **ant-**

afb. 3. H.J. de Koster, directeur van meelfabriek De Sleutels in 1947. Foto 1959. Coll. Gem. Archief Leiden.

woordde de Algemene Werkgeversvereniging, die de belangen van de meelfabrikanten behartigde, dat deze dat niet nodig vonden.” Onder druk van het CRB namen de werkgevers tenslotte wel plaats aan de onderhandelings tafel, maar het duurde tot 30 april 1946 voor ze met de eerste voorstellen kwamen. Ook de Uniebonden en de EVC kwamen met voorstellen. Die van de EVC werden niet besproken: de EVC werd ook hier geweerd en alleen door het CRB op de hoogte gehouden van de voortgang.

Er bleken nogal wat geschilpunten te zijn. In de eerste plaats wilden de bonden meer arbeiders als geoefend of geschoold zien: “de personen van de Meelfabrieken (kunnen) bijna zonder uitzondering als geoefend worden gekwalificeerd.” Voor de werkgevers was de meerderheid “ongeschoold”. Dat scheelde natuurlijk ook in beloning. Daarbij kwam nog het probleem dat de beloningsstructuur per fabriek sterk verschilde, zodat het eigenlijk vrijwel onmogelijk was om tot een gelijke functie-indeling te komen. De Uniebonden gingen echter al vrij snel akkoord met het voorstel van de werkgevers, op voorwaarde dat er snel een wetenschappelijke **werkclassificatie** zou komen. Die zou alle problemen wel oplossen.

Daarnaast wilden de Uniebonden een aantal bedrijven in een hogere gemeenteklasse plaatsen dan de werkgevers. In eerste instantie ging het om Schiedam, Heemstede, Weert en Sas van Gent. Pas later, op 27 mei, werd **ook Leiden** aan dit lijstje toegevoegd. Blijkbaar was men de wensen van het personeel van “De Sleutels” uit augustus even vergeten. De werkgevers

wezen deze veranderingen af, en toonden zich zeer verbaasd toen ook Leiden nog eens aan het lijstje werd toegevoegd. Verder wilden de bonden hogere lonen voor de functie-groepen en gemeenteklassen en een hogere ploegentoeslag. De werktijd vormde een punt van onzekerheid, omdat men niet wist of Drees definitief dispensatie zou willen geven voor een **46-urige** werkweek voor ploegendienst. Uiteindelijk zou alleen de 3-ploegendienst dat krijgen. Met deze gegevens mocht de Stichting van de Arbeid haar advies gaan opstellen. Op 8 juni 1946 kwam zij ermee en het bleek dat de Stichting beide loonvoorstellen te ver vond gaan. Eigenlijk, schreef zij, was loonsverlaging geboden, maar zij schrok ervoor terug gezien de onrust in de bedrijfstak. Voor het overige schaarde zij zich achter de voorstellen van de werkgevers. Op 26 juni volgde het College dit advies, en bepaalde tevens dat er binnen drie maanden een werkclassificatie moest komen.

Toen de Uniebonden vanaf 9 juli langs de bedrijven gingen om de stemming te peilen, stuitten zij vrijwel overal op heftige kritiek. Met moeite werd op sommige plaatsen een staking voorkomen.” Velen keerden zich tegen het advies van het bestuur deze voorstellen te accepteren. In Weert stelde zelfs de directeur zich op achter de eisen van de arbeiders. In Leiden was het personeel, blijkens het verslag:

“zeer ontmoedigd. Zij hebben onze nadrukkelijke verklaring dat een spoedige beslissing naar alle waarschijnlijk een behoorlijke oplossing zal brengen, ten laatste aanvaard, maar de kans op moeilijkheden blijft hier groot. Met nadruk wenst men Leiden in hogere klasse te zien geplaatst, nl. 11. Andere industrieën werden eveneens in 11 geplaatst.”¹³

Er werd snel op het verslag van de Uniebonden gereageerd. “Ter voorkoming van conflicten” werden op 18 juli de lonen wat gewijzigd. Weert kwam een gemeenteklasse hoger, Leiden, Leeuwarden en Deventer zouden nog eens onderzocht worden en de Stichting van de Arbeid moest daarover dan een nieuw advies uitbrengen. Zowel Van der Landen, de directeur van de Deventer fabriek, als de Leidse Vereniging van Industriële protesteerden nadrukkelijk tegen een mogelijke verhoging. Zij stelden dat dat de plaatselijke loonsverhoudingen zou verstoren. Zij hoefden zich echter niet ongerust te maken, want op 27 juli adviseerde de Stichting deze fabrieken in hun klasse te houden en op 30 juli nam het College dit advies over. Zij plaatste alleen de kanttekening dat de betrokken bedrijven best wel het hoogste loon binnen deze gemeenteklasse mochten betalen. Voor het personeel van “De Sleutels” betekende dit, dat 80% van het **productiepersoneel** op een loon van 77 cent per uur kwam.

Op 27 november werd de ondertekende CAO bindend verklaard en de FA en de RKFA meldden dit feit met opluchting. Uit hun berichten spreekt

echter ook enige ontevredenheid en kritiek. De NVV-bond richtte z'n kritiek vooral op het College, de katholieke organisatie op de Stichting:

“De Stichting van de Arbeid moge een orgaan van georganiseerd overleg zijn van vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties, een representatief orgaan van het gehele bedrijfsleven is zij in haar huidige vorm geenszins”

De Uniebonden beschouwden het wel als een eer dat ze het een en ander hadden bereikt zonder dat ze hadden moeten staken.

Maar de CAO was nog niet helemaal in kannen en kruiken. De kwestie Leiden bleef steeds weer naar voren komen. Naar aanleiding daarvan ontstond zich ook een hele discussie over het karakter van een CAO. Bovendien duurde het nog een tijd eer er een begin werd gemaakt met de **werkclassificatie**, waar vooral de bonden zo op aandrongen. Tenslotte moet er op gewezen worden dat **“Ceres”** en **“Hollandia”** min of meer buiten dit plaatje vallen. Aan deze, vooral in de EVC georganiseerde arbeiders was niets **gevraagd en beide Amsterdamse bedrijven bleven een bron van arbeidsonrust**. De voortdurende onvrede daar zou tenslotte uitbarsten in een maandenlange staking.

De hele CAO was een moeizame constructie, die een discussie opleverde die pas voorbij zou zijn toen in 1948 een nieuwe werd afgesloten.

Leiden in actie

Noch de fabrieksarbeidersbonden, noch de arbeiders aan **“De Sleutels”** zelf **lieten de zaak rusten. Toen de bondsbestuurders op 26 juli kwamen uitleggen waarom Leiden in klasse 111 moest blijven, werden zij door het personeel “op besliste wijze” terecht gewezen.**¹⁵

Op 20 augustus probeerden de bonden iets anders. Zij stelden de directie van “De Sleutels” voor:

“het ontevreden gevoel van het personeel tegemoet (te) komen, door het geven van een toeslag waardoor het weekinkomen zou worden verhoogd. Deze toeslag zou de naam van een premie ter verhoging van de arbeidsproductiviteit kunnen krijgen.”

De directie weigerde hierover te praten: de CAO was toch al getekend?¹⁶

Deze weigering leidde tot behoorlijke wrevel. Er was weliswaar getekend, maar de bonden hadden toch het idee dat de situatie van Leiden nog niet keihard vast lag. Hoewel dat niet in een der beschikkingen te lezen valt, schijnt er ook afgesproken te zijn dat de plaatsing van Leiden in haar

gemeenteklasse nog afhankelijk was van de plaatsing van de Leidse textiel-industrie. Daar zijn zeker aanwijzingen voor. Op 13 september ontving het CRB een telegram van NVV-bestuurder Albers: "Personeel meelfabriek De Sleutels te Leiden zeer ontstemd over het uitstel beslissing Verzoeken U dringend spoedige beslissing te bevorderen." Door iemand van het College is met de hand op dat telegram bijgeschreven:

"Er is hun reeds lang geleden een beschikking gegeven. Heb echter wel beloofd dat het College de zaak nogmaals zou overwegen indien door het invoeren van de textielregeling de meelfabriek feitelijk achterop zou komen. Waar blijft de textiel?"

In september meende het College nog dat ook de Leidse textiel in **gemeenteklasse** 111 zou komen, maar begin december viel de beslissing deze in klasse 11 onder te brengen. De Uniebonden vroegen vanzelfsprekend een heroverweging voor de meelfabriek. Maar het College antwoordde op 8 februari 1947 dat ze dat niet nodig vond. Pas op 3 april reageerden de Uniebonden hier weer op, en maanden het College tot spoed, omdat het personeel zich al eerder slechts met moeite van actie had onthouden.

Een paar dagen later, 8 april, gingen de arbeiders van "De Sleutels" tot handelen over, buiten het bestuur van de bond om. Aanleiding was dat er enige tijdelijke krachten waren aangenomen, die beter betaald werden. Ongeveer 130 man legde het werk neer. De eis: Leiden in gemeenteklasse 11.

Voor de Leidse pers kwam deze staking als een donderslag bij heldere hemel. Het Leidsch Dagblad (liberaal, De Koster heeft er belang in) en de Leidsche Courant (RK) begonnen direct over gevaren voor de voedselvoorziening, maar de Nieuwe Leidse Courant (christelijk) noemde deze berichten "zeer voorbarig".

De hoofdbestuurders van de Uniebonden snelden naar Leiden om de staking te beëindigen. Ze bereikten bij de directie dat de besprekingen heropend werden. De stakers hervatten op 9 april het werk, maar met het ultimatum dat er binnen 14 dagen een bevredigende oplossing moest komen. De directie besloot de gestaakte tijd door te betalen."

In de volgende gesprekken bleek de directie zich echter strikt te willen houden aan de CAO en geen tussentijdse verandering te willen toelaten. Een CAO moest arbeidsrust garanderen, stelde zij. De bonden vonden dit een standpunt dat uitging van "klassenstrijd", en dat wilden zij niet, was hun antwoord. Tot woede van de bonden verspreidde de directie een pamflet, waarin gesteld werd dat het allemaal de schuld van de CAO was. Beide partijen wezen elkaar op de verplichting conflicten te voorkomen. Hoewel vanuit de Stichting van de Arbeid berichten kwamen, dat wijziging van de

klasse-indeling van Leiden toch bespreekbaar was, weigerde de directie van “De Sleutels” op dit punt enige concessie. Gesteund door de (meeste) andere werkgevers in de maalindustrie maakte zij van deze kwestie een principieel punt ten aanzien van de werking van een CAO. Vergeet niet dat zij in eerste instantie helemaal niets voor een CAO voor de bedrijfstak voelden. Er konden wel afspraken gemaakt worden over een onderzoek naar werkclassificatie. Hoewel de arbeiders hier zelf niets over meldden, drongen de Uniebonden er sterk op aan. Zij brachten het als een wondermiddel, ter oplossing van alle loongeschillen in de bedrijfstak. Op 23 april besloot men dat aan “De Sleutels” een proefonderzoek plaats zou vinden.

Maar toen op 13 mei aan de fabriekscommissie werd meegedeeld dat Leiden gewoon in gemeenteklasse 111 moest blijven, brak de staking uit.

Dries Piket werd de spil van de staking. Hij werkte vanaf 1920 bij “De Sleutels”, en was vanaf hetzelfde jaar ook bestuurder van de Leidse afdeling van de Ned. Ver. van Fabrieksarbeiders. In de jaren ‘20 en ‘30 bouwde hij veel ervaring op in allerlei arbeidsconflicten in Leiden en omgeving. Op de meelfabriek werd hij in oorlogstijd Vertrouwensman en mocht daarom altijd overal met de arbeiders spreken. Ook uit gesprekken met andere arbeiders blijkt wat voor centrale rol Dries Piket in het bedrijf speelde. Tot aan huwelijksproblemen toe legden de arbeiders aan hem voor. Tegenover de bedrijfsleiding nam hij geen blad voor de mond. Daarbij was hij een NVV-er door dik en dun, die zich in de oorlog ook in het illegale vakbondswerk verdienstelijk had gemaakt. Binnen de Leidse afdeling van de fabrieksarbeidersbond was hij de man.

Dries Piket over hoe het volgens hem tot de staking kwam:

“(De textiel) maakte een nieuw contract, dief 1,50 per week (meer) zou opbrengen. Het personeel was georganiseerd in de fabrieksarbeidersbond toen en die begonnen tegen mij natuurlijk elke dag te kankeren, zelfs te dreigen in blok uit de bond te gaan, wanneer we daar niks aan zouden doen. Dus elke dag zat ik maar tussen die gasten met gekanker tot en met, het was hopeeloos, kreeg er de zenuwen van. Per slot van zaken ben ik in alle afdelingen - omdat ik die kwaliteit had - ben ik met de mensen gaan praten. Ik zeg: “Ik ga morgen om 9 uur naar het kantoor. Als ik er om 10 uur nog niet uit ben, dan moeten jullie een keer lef hebben om de boel neer te gooien. Daar hebben jullie geen lef voor.” Met als gevolg dat om over tien, toen ik eruit kwam: het hele personeel voor het kantoor. Toen zeg ik tegen die Koster: “Nu, U ziet het, nou bent U aan het woord”. Zegt-ie: “Wat betekent dat?” Ik zeg: “Nou, waar heb ik nou een uur staan pleiten. En dat is nou het gevolg.” En toen ik buiten kwam, wilden de mensen van mij weten wat of er besproken was. Ik zeg: “Vanmiddag om 3 uur, dan ga je maar naar Pniël, die zal ik afhuren, dan kunnen we de zaak bespreken.”

afb. 4. Dries Piket, de stakingsleider, hier temidden van het jubilerend bestuur van de Bestuurdersbond in 1950. Uit: 80 Jaar vakbeweging in Leiden (1980).

Vakbondsman Piket verwachtte dat zijn bond zich wel achter deze staking zou stellen. Maar de hoofdbestuurders waren dat geenszins van plan. Zij legden Piket uit dat er een CAO was, dat de bond zich daaraan moest houden en dat hij dus een einde moest maken aan deze staking. Volgens de FA - die overigens pas na afloop over de staking schreef - hadden de stakers begrip voor deze houding. Volgens Piket was hij ziedend en heeft hij de hoofdbestuurders vervolgens de deur uitgetrapt. Voor hem, en voor de meeste andere stakers, was het een grote klap dat de staking “wild” werd genoemd. Enkelen zegden hun lidmaatschap op. In hun pamflet van 20 mei legden de stakers nog eens uit dat de staking eigenlijk niet als “wild” beschouwd mocht worden. Wat niet wegneemt dat de Uniebonden de staking niet ondersteunden en de arbeiders bleven manen het werk te hervatten “in het welbegrepen belang van de arbeiders”.

De staking

De op de vergadering in Pniël aanwezige arbeiders besloten unaniem toch door te gaan. Ongeveer 120 van de 150 produktie-arbeiders legden het werk inderdaad neer. Alleen het technisch en enig toezichthoudend personeel (allen in hogere functieklassen) bleef aan het **werk**.²⁰ De leiding van de staking kwam formeel bij een comité van drie man: een EVC-er, een katholiek en 1 NVV-er (Piket). Maar praktisch kwam de leiding vrijwel volledig bij Dries Piket te liggen, de vertrouwensman van het personeel, boordevol actie-ervaring. Hij benutte die ervaring ten volle: binnen de kortste keren waren er steunlijsten voorhanden om geld op te halen. De **sta-**

De STAKING bij de Meelfabriek „De Sleutels”

Aan de werkende bevolking van Leiden!

Voor de tweede maal binnen een tijdsverloop van vijf weken heeft het personeel van de N.V. Meelfabriek de „SLEUTELS”, v/h. Koster en Co., zich genoodzaakt gezien het werk neer te leggen.

Er moeten wel ernstige redenen ten grondslag liggen aan dit optreden van het personeel. Inderdaad. Daarom achten wij het noodzakelijk een korte uiteenzetting te geven van de oorzaken welke tot dit tweede conflict hebben geleid. De arbeiders die werkzaam zijn in de hier gevestigde bedrijven, o.a. de textiel en conserven-fabrieken zijn in de tweede gemeenteklasse ingedeeld. Het personeel dat werkzaam is op de Meelfabriek de „Sleutels” is echter in de derde gemeenteklasse geplaatst, omdat dit bedrijf in een derde bedrijfsgroep is gerangschikt.

Nu vertonen onze lonen wel enig verschil met die, welke b.v. in de textiel- en conservenfabrieken worden verdiend. Daar is het zó, dat men door middel van premie, tarief, prestatie en diversen het loon van de daar werkende arbeiders niet onbelangrijk kan verhogen.

Van werkgeverszijde in de maalindustrie is steeds betoogd, dat in hun bedrijf zoiets niet mogelijk is, vandaar onze eis, van de 3e gemeenteklasse in de tweede klasse te worden geplaatst. Dit geldt ook voor wat het z.g. stelsel betreft van premie en diversen.

Vanaf het moment, dat er onderhandelingen gevoerd zijn over de toestandkoming van een collectieve arbeidsovereenkomst, is door ons voortdurend gewezen op deze schromelijke onrechtvaardigheid, welke ten volle door de hoofdbesturen van onze organisatie is erkend. Om echter onze goede wil te tonen hebben wij in het aanvragen van dit contract toegestemd, met dit voorbehoud, dat na de ondertekening van de overeenkomst de kwestie van de tweede klasse opnieuw een punt van bespreking zou uitmaken tussen de organisatie's, directie, Stichting van de Arbeid en het College van Rijksbemiddelaars. Ondanks ons herhaald aandringen is van een redelijke oplossing geen sprake geweest.

Geduld ten einde.

Bijna 1½ jaar heeft dit spelletje van de een naar de ander te wijzen geduurd. (Vindt U het zelf ook niet welletjes?). Ontelbare conferenties hebben plaats gevonden, niet alleen door bovengenoemde organen, maar ook door de bedrijfskern, welke op onze fabriek

aanwezig is. Maar steeds was het resultaat nihil. Men probeerde ons aan het lijntje te houden. Toen ongeveer voor vijf weken uit protest tegen het op de lange baan schuiven van deze rechtvaardige eis het werk is stilgelegd, is ons opnieuw beloofd dat binnen 14 dagen getracht zou worden een oplossing te bereiken. Ons vertrouwen is daarin opnieuw beschaamd gemaakt. Met bitterheid hebben wij moeten constateren, dat van enige tegemoetkoming geen sprake is geweest. Dit maakte aan ons geduld een einde.

Is dit een wilde staking?

Dinsdag j.l. heeft het personeel met grote eenstemmigheid wederom het werk stilgelegd. Om er aan te herinneren dat voor ongeveer vijf weken door de Directie en andere instanties een belofte is afgelegd welke niet is vervuld. In het licht van hetgeen er aan vooraf is gegaan, kan dit conflict echter niet als een „wilde staking” beschouwd worden. Doch dit wordt alleen door bepaalde elementen gebruikt om een prachtige eensgezindheid van het personeel te breken.

Wij wekken echter in het bijzonder de arbeiders op onze strijd te ondersteunen. De organisaties waarin wij zijn georganiseerd kunnen deze staking niet erkennen, omdat zij gebonden zijn aan het collectieve contract. Ondanks het advies dat gegeven is om de staking op te heffen, hebben de arbeiders besloten daaraan geen gevolg te geven, in het vaste vertrouwen, dat de Leidse werkende bevolking ons haar sympathie niet zal onthouden. Bedenkt dat onze strijd ook de Uwe is.

Tekent op de steunlijsten

die U aangeboden zullen worden. Wij doen vooral een beroep op de vrouwen, om in het contract, dat ons in feite is opgedrongen, naast ons te staan. Indien deze ons hun steun schenken, is onze rechtvaardige strijd zoveel gemakkelijker te voeren. Dus nogmaals, weest solidair en steunt ons zoveel ge kunt.

HET PERSONEEL.

afb. 5. Pamflet van de stakers van de meelfabriek van 20 mei 1947. Coll. Gem. Archief Leiden.

kers kregen immers geen geld van de bond. Hij nodigde besturen van personeelsverenigingen van andere bedrijven uit en ook kaderleden van andere bonden voor een solidariteitsvergadering. Deze mensen hadden er geen enkel probleem mee om voor deze wilde staking op pad te gaan: een aanwijzing, hoezeer het stakingswapen in de lagere regionen der vakorganisaties nog geaccepteerd werd. Binnen een week was er een goed uitgevoerd pamflet, waarin de eisen en de situatie van de arbeiders van de meelfabriek aan de bevolking uitgelegd werd. Ook benutte Piket zijn contacten als bestuurder om andere meelfabrieken te bereiken. Met succes. Het comité, maar vooral Piket, voerde gesprekken met diverse vertegenwoordigers van de overheid, die zich ongerust maakte over de voedselsituatie. En hij probeerde te onderhandelen met De Koster en Beukema toe Water.

Voor de arbeiders was Piket de leider. De aanwezigheid van een EVC-er in het comité suggereert wel invloed van die organisatie in de staking. Piket zorgde er met alle middelen voor dat die invloed beperkt bleef. Hij zag de EVC als een communistische mantelorganisatie, en als een grote bedreiging voor zijn bond. Hij had de EVC-er voor alle zekerheid zelf in het comité gehaald, om hem beter in de gaten te houden. Piket over de machtsstrijd:

“Je zat ook weer met de moeilijkheid: je had ook ene EVC-er. Die probeerde de leiding uit me klauwe te hale en te vergaderen. Daar was ik sterk op tegen. Ik heb de mensen altijd verboden de vergaderingen van de EVC te bezoeken. Ik had wel twee mensen die ik wel kon vertrouwen uitgenodigd om die vergaderingen wel te bezoeken om op de hoogte te blijven wat daar gebeurde. Maar daar waren ze van plan om zonder meer de staking uit mijn handen te halen en de staking voor hun rekening te nemen. Maar daar begon ik niet aan.”

Zijn argument naar de andere stakers was dat hij zijn organisatie toch ook opzij had gezet, dus had die EVC er ook niets mee te maken. Hij weigerde zelfs geld aan te nemen dat namens de EVC aan de stakers werd aangeboden.

Ook dankzij het feit dat er volgens zeggen ook maar een lid van de EVC aan de meelfabriek was, kostte het hem niet zo veel moeite om zijn positie **uit te buiten om de EVC op een zijspoor te houden**. Dit verklaart **waarschijnlijk ook waarom er geen samenwerking zou ontstaan toen eind mei** ook de “Ceres” en “Hollandia” in staking gingen. Piket had genoeg contacten met andere fabrieken, maar dan via zijn NVV-kanalen. Met de EVC-ers in Amsterdam wenst hij niets te maken te hebben.

Deze onderhuidse tegenstelling verhinderde geenszins dat de staking een behoorlijke kracht ontwikkelde. Al snel bleek de Leidse bevolking

massaal achter de stakers te staan. De steunlijsten van Piket waren een doorslaand succes. In de loop van de drie weken dat de staking duurde, werd in totaal f. 12.000,- bijeengebracht. Naar hedendaagse begrippen is dat te vergelijken met ongeveer f. 150.000,-! Het was meer dan genoeg om de stakers hun volledige loon door te betalen. Het Arbeidsbureau vreesde ook dat er een sympathiestaking uit zou breken in de voedings- en **genots-**middelenindustrie. De in allerijl toegesnelde bestuurders wisten dat te voorkomen. Hetzelfde gold voor de andere meelfabrieken in den lande, waar Piket langs ging. De stakers hadden deze steun hard nodig. Aan de ene kant ontbeerden zij de steun van hun organisaties, aan de andere kant maakten de werkgevers een front. Zoals gezegd maakten de werkgevers in de maalindustrie van de kwestie steeds meer een principiële zaak. Onderling hadden zij ook afgesproken dat ze de financiële nadelen van de staking samen zouden dragen." Alleen de MNB in Rotterdam was wat kritisch. Ook de Leidse vereniging van Industriëlen deed een oproep uitgaan aan haar leden om geen arbeiders die betrokken waren bij het conflict aan te nemen." Studenten draafden, na een oproep van de burgemeester, op om de aanwezige meelvoorraad te verwerken. Leidse studenten lieten zich in die jaren wel vaker als stakingsbrekers inzetten.

De pers kan een actie maken of breken. Maar de Leidse pers hield zich opvallend afzijdig van het conflict. Op 13 en 14 mei meldden ze het uitbreken van de staking en de inzet van studenten, waarbij ze dit rechtvaardigden met het gevaar dat de voedselvoorziening zou lopen. Een gevaar, waarvan De Koster 34 jaar later toegaf, dat dat wel meeviel: "De voorraden in Nederland van meel waren groot."** Het punt was echter dat er op het moment dat de staking uitbrak, juist een lading nat graan de molens inging. Als dat niet tijds verwijderd werd, dan zou het vast gaan koeken en dat zou natuurlijk een aardige schadepost voor De Koster betekend hebben. Dat bespaarden de Leidse burgemeester en de studenten hem.

Het Leidsch Dagblad en de Leidsche Courant meldden vervolgens tot 30 mei niets over de staking. De Nieuwe Leidse Courant berichtte wel over het pamflet van de stakers en citeerde er ook uit. Op 30 mei brachten alle drie kranten het persbericht van de directie, die daarin uiteen zette dat zij zich aan de CAO wenste te houden en dat de bonden de staking niet steunden. De volgende dag citeerde de LC echter uitgebreid een artikel uit de RKFA, waarin dan wel gezegd werd dat de staking niet gesteund kon worden, maar dat ook duidelijk maakte dat deze bond de eisen gerechtvaardigd vond, en de houding van de directie laakbaar. Daarna schreef de Leidse pers niets, tot het eind van de staking.

Afgezien van de inzet van studenten, en wat vermaningen naar Piket, hield de overheid zich overigens op de vlakte.

Al met al weken de opstellingen van de Leidse pers en de overheid sterk af van wat bij andere stakingen gebeurde. Toen in augustus de “Ceres” en “Hollandia” weer in staking gingen, wierp iedereen zich op deze lieden die Nederland in het verderf stortten – iets waarvoor dan even weinig angst hoefde te zijn als bij de Leidse staking. Alles bij elkaar leken de **krachtsverhoudingen** zich tot een soort evenwicht te ontwikkelen. Aan de ene kant de stakers, voor een groot deel “zeer verbitterd en vastbesloten tot het “bittere” einde door te **gaan**”²³ (hoewel een aantal ook uit angst voor rancune meedeed) gesteund door de Leidse bevolking en de lagere **vakbondskaders**. Aan de andere kant een directie die er een principiële zaak van maakte (niet vreemd gezien hun positie binnen de meelwereld) en die gesteund werd door de meeste meelfabrikanten, de Leidse industriëlen en studenten. Het leek een patstelling.

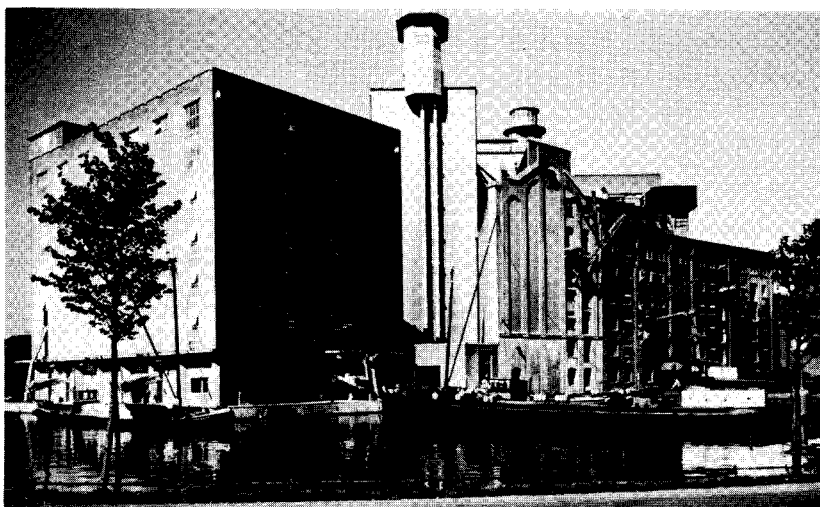
Op enige kleine incidenten na deden zich overigens nauwelijks botsingen voor tussen werkwilligen en stakers. De voornaamste woede richtte zich op ene Stikkelorum: hij was niet alleen “baas”, maar vooral ook **afdelingsbestuurder** van de NVV-bond. Hij werd een paar keer “thuisgebracht”, d.w.z. na het werk onder gejoel begeleid. Ook volgens De Koster is het “allemaal op een rustige manier gegaan”.

Afloop en nasleep

In de eerste week van juni was er ineens een doorbraak. De achtergrond van deze plotselinge ontwikkeling is niet goed te achterhalen. Wellicht werd de toenemende agitatie in de meelfabrieken, met daarbij een staking eind mei bij “Ceres” en “Hollandia”, de meelfabrikanten te bedreigend. Misschien was het conflict zoals dat aan “De Sleutels” speelde de risico’s niet waard, vergeleken met de radicalere agitatie elders. Misschien was het De Koster niet waard de arbeidsverhoudingen in zijn fabriek vanwege een principiële kwestie op lange termijn in gevaar te brengen. Het materiaal dat ter beschikking staat kan hierop geen duidelijk antwoord geven.

In ieder geval, in die week kreeg Dries Piket bij zijn zoveelste visite aan De Koster (of Beukema toe Water) geen “neen” te horen. Er kon gepraat worden. Er werd onderhandeld tussen de bedrijfsleiding en Piket, waarbij een van de belangrijkste punten bleek te zijn, dat geen van beide gezichtsverlies wilde lijden. Ze kwamen tot een compromis, waarna de organisaties van beide partijen er pas bij gehaald werden. Er werd ook een persbericht opgesteld, waarbij nog eens werd benadrukt dat de EVC er niets mee te maken had gehad. Op 5 juni gingen de arbeiders weer aan het werk.

Wat was nu precies de inhoud van het gesloten compromis? Ook dat valt niet precies te achterhalen, en dat is niet vreemd, omdat men waarschijnlijk

afb. 6. Meelfabriek De Sleutels gezien vanaf de Zijlsingel, met lossende schepen. Foto ca. 1950. Coll. Gem. Archief Leiden.

een truc uithaalde om de CAO te omzeilen. Piket was in ieder geval zeer tevreden over het resultaat. Opvallend is echter dat de andere geïnterviewde arbeiders stellen dat er eigenlijk niets bereikt was.

Er zijn maar liefst vijf lezingen:

- 1) Volgens De Koster was er “ergens halverwege” een oplossing gevonden;
- 2) Volgens Piket werd de **f** 1,50 verschil gewoon zwart betaald, en zou het later zwart op wit geregeld worden;
- 3) Volgens de FA van 14 juni werd er een storting in het vernieuwingsfonds gedaan, en zou er met een onderzoek naar werkclassificatie begonnen worden;
- 4) Volgens het GAB zouden de arbeiders “een tweetal uitkeringen uit het voorzieningsfonds (krijgen) voor de periode van juni tot en met december, tot een bedrag van **f** 45,- per man. Hierdoor zou het verschil tussen de derde en tweede gemeenteklasse praktisch opgeheven zijn”. Verder zouden de functie-indeling en premiereregeling nader bekeken **worden**.²⁴
- 5) Twee arbeiders vertellen: “Bij ons loon kreeg je een gulden, nou, je spaarde er een gulden bij. Die kwestie ging om **f** 1,50 in de week. Toen we aan de slag gingen, zei de directie: “Nou, die gulden gaat eraf!” Dus in wezen werden we maar twee kwartjes wijzer. Daar hadden we drie weken voor gestaakt!”

In het verhaal speelt het vernieuwings- of voorzieningsfonds (het is hetzelfde fonds) een belangrijke rol. Dit was een in 1945 ingestelde “spaarpot”, waarf 1,- per week van het loon in werd gestort en waarin de directie in het begin ook een bijdrage had gestort. Uit dit fonds konden arbeiders grote uitgaven, die men normaliter niet kon betalen, financieren (bijv. kleren, schoenen, ’n fiets). Een in deze armoedige tijd vaak voorkomende constructie.

Al met al lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat er een truc werd uitgehaald met dit vernieuwingsfonds, waardoor er een zwarte betaling plaats kon vinden. Via een extra storting in de “spaarpot” en vervolgens uitkeringen eruit, rolde er iets uit wat aan de ene kant de arbeiders zeker niet het volle pond opleverde, maar aan de andere kant De Koster zeker ook wel geld kostte.

In ieder geval werd wel de gedachte geaccepteerd dat de Leidse meelfabriek in de tweede gemeenteklasse hoorde. In de nieuwe CAO, die al op 14 april 1948 goedgekeurd werd (!), zou Leiden definitief in gemeenteklasse 11 geplaatst worden. Daarmee was de wens van de arbeiders van “De Sleutels” uiteindelijk echt gerealiseerd.

Merkwaardig in het geheel is dat de NVV-bond alweer de nadruk legde op de werkclassificatie: daarover waren al voor de staking afspraken gemaakt, en nergens brachten de stakers dit punt zelf naar voren. Ook deze werkclassificatie werd in de nieuwe CAO gerealiseerd. In plaats van de vroegere drie, kwamen er nu acht functiegroepen. Maar dat betekende in feite niets anders dan dat de vroegere groep “ongeschoolden” werd opgesplitst in 4 groepen, en dat de bovengrens praktisch gelijk bleef. De meerderheid van de produktie-arbeiders schoot er niets mee op. Integendeel, het lijkt erop dat vroeger verdwenen beloningsverschillen opnieuw waren aangebracht. Maar de Uniebonden vonden het allemaal even mooi.

Ook de totstandkoming van de CAO van 1948 werd begeleid door arbeidsonrust. Op 27 augustus 1947 brak aan de “Hollandia” een staking uit, die zich verbreidde naar de “Ceres”. Stakers werden ontslagen en soldaten ingezet (wat een verschil met Leiden!), maar de staking zou tot 25 maart 1948 volgehouden worden. In Leiden was echter geen spoor van onrust of solidariteit. Sterker, half november bleken de arbeiders van “De Sleutels” bereid om op zondag te gaan werken om het verlies door deze staking in Amsterdam te compenseren. Natuurlijk wel voor een extra loontoeslag van 100%.²⁵ Het gebrek aan solidariteit is wellicht te verklaren uit het gegeven dat het bij deze staking vooral om EVC-georganiseerden ging, een groep waarmee mede door **Pikets** opstelling nooit een goed en direct contact is gelegd.

Daarnaast lijkt het er veel op dat de voormalige Leidse stakers **teleurge-**

steld waren over het resultaat van hun eigen strijd. Ondanks het feit dat zij over de hele periode van drie weken hun volledige loon hebben gekregen dankzij de geldinzameling (er was zelfs geld over, dat aan de Stichting '40-'45 werd geschonken); ondanks het feit dat zij op korte termijn deels, en op langere termijn geheel hun zin kregen; ondanks dat alles schilderen in ieder geval de geïnterviewde arbeiders (behalve Piket) het resultaat negatief. Ook ervoer men de verhoudingen binnen het bedrijf als verslechterd, vooral tussen werkwilligen en stakers: "De sfeer was een poosje weg". Tekenend daarvoor is ook het feit dat anno 1981, 34 jaar na dato, de geïnterviewden nog steeds anoniem wensten te blijven en ook niet wilden helpen contacten te leggen met andere arbeiders uit die tijd... Dries Piket kreeg binnen de vakbeweging nauwelijks problemen met zijn rol binnen de staking. In oktober 1947 kwam hij zonder al te veel problemen in het afdelingsbestuur van NVV-Leiden. Het hoofdbestuur van de **fabrieksarbeidersbond** bedankte hem voor de wijze waarop hij de staking binnen de perken had gehouden.

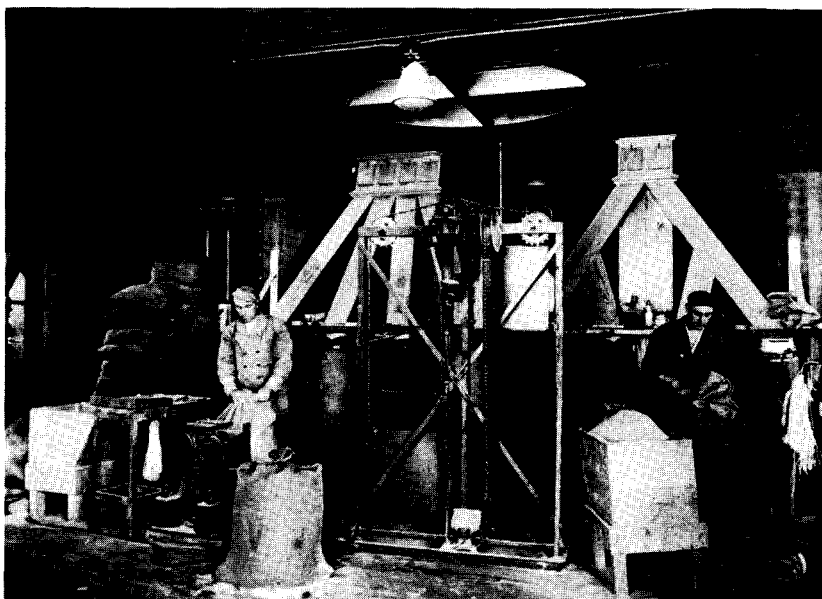
In 1950 werd Piket betrappt op roken tijdens het werk. De Koster wilde hem daarom ontslaan. Volgens velen was dat alleen maar een smoes om de lastige Piket kwijt te raken. Zijn bond nam de zaak hoog op en dreigde met een staking, en desnoods zou de hele maalindustrie in Nederland voor Piket plat **gaan**.²⁶ Maar toen Piket de arbeiders van "zijn" meelfabriek toesprak, kreeg hij geen poot aan de grond. Voor hij uitgesproken was, bleek iedereen verdwenen. Zijn collega's lieten hem vallen. Piket werd dus ontslagen, maar kreeg direct van zijn bond een baan als bezoldigd bestuurder. Dat bleef hij tot zijn pensionering in 1965. In 1982 overleed hij.

Over een andere medespeler, Beukema toe Water, sociaal directeur van "De Sleutels", was diens achterban blijkbaar niet ontevreden. Hij leidde vanaf 1948 de Algemene Werkgeversvereniging, de werkgeversorganisatie die de meelfabrikanten ondersteunde.

Conclusies

We kunnen nu enige **conclusies** trekken met betrekking tot de oorzaken van deze staking, het proces dat ertoe leidde en de rol die diverse groepen en individuen daarin speelden, het verloop en de gevolgen. Tenslotte staan we nog even stil bij het "wilde" karakter van de staking.

Het ging bij deze staking puur om een loonconflict. Als we dan naar de oorzaken daarvan zoeken, overstijgen we al snel het niveau van het bedrijf zelf. Het conflict aan "De Sleutels" is een onderdeel van de arbeidsonrust in de hele bedrijfstak, en die **onrust** hing weer nauw samen met de **ontwikke-**

afb. 7. Arbeiders in de fabriek. Foto 1947. Repro Niek Bavelaar.

ling van het na-oorlogse stelsel van arbeidsverhoudingen en met name de daarbinnen geformuleerde doelstelling. Aan de ene kant was dat de wens de lonen en andere arbeidsvoorwaarden te uniformeren. Dat leidde in deze bedrijfstak met traditioneel uiteenlopende loonstructuren tot grote wijvingen. Aan de andere kant, en in dit geval doorslaggevend, was er het beleid de lonen laag te houden. Daar lag de structurele oorzaak van deze staking.

De arbeiders vonden de hieruit volgende lonen te laag. Voor de arbeiders van “De Sleutels” kwam daar nog bij, dat ze vonden dat ze er in vergelijking met andere meelfabrieken in West Nederland en met andere Leidse bedrijven (de textiel) extra bekaaid vanaf kwamen.

In het proces dat daarvanuit tot de staking leidde, waren het van het begin de lager betaalde produktie-arbeiders, en dan vooral de georganiseerden onder hen, die de onvrede formuleerden. Zij zetten de Uniebonden steeds weer aan hun eisen naar voren te brengen in het overleg. De weg van het overleg liep echter om verschillende redenen dood. In de eerste plaats omdat het hier juist om een belangrijke doelstelling van het sociaal-economisch beleid ging; het laag houden van de lonen. In de tweede plaats omdat

de werkgevers, nu er tegen hun zin een CAO was, deze CAO ook maar wilden gebruiken als absolute zekerheid. Het werd een principiële, of zelfs prestige-zaak, en omdat de directie van “De Sleutels” een vooraanstaande rol speelde in de werkgeversclub in deze bedrijfstak kon en wilde zij niet van deze lijn afwijken.

Van belang werd dat de georganiseerde arbeiders, gefrusteerd door de hele gang van zaken, nu dreigden hun lidmaatschap van de bond op te zeggen. Dat bracht Dries Piket, vertrouwensman van de arbeiders van “De Sleutels” en centrale figuur in de Leidse NVV, in de problemen. Hij besloot een staking te forceren, in de verwachting dat de Uniebonden hem wel zouden volgen. Maar hij en zijn collega's onderschatten de mate waarin de vakbeweging zich gebonden had aan de nieuwe verhoudingen: de bonden raadden de arbeiders aan weer aan werk te gaan, en steunden de staking (materieel) niet. De verbittering was echter bij de meeste **productie-arbeiders** te groot, en zij besloten door te gaan.

Dankzij zijn positie aan de fabriek, zijn ervaring en zijn contacten met andere vakbondskaders verwierf en behield Dries Piket de leiding over de staking, hoewel deze formeel in handen was van een stakingscomité. Dries Piket gebruikte deze positie niet alleen om de staking naar een (redelijk) goed einde te brengen, maar ook om de EVC buiten de deur te houden. Daarom ontstond er toen en later geen samenwerking tussen de Leidse en Amsterdamse stakers.

De werkgevers vormden één front. Hun voornaamste probleem – het natte graan in de molens – werd via de overheid door studenten opgelost. Voor het overige stelden overheid en pers zich opvallend terughoudend op. De staking kreeg toch kracht door de opvallend grote solidariteit onder de Leidse bevolking en de inzet van onbezoldigde vakbondsbestuurders.

Tenslotte wist Piket een compromis te bereiken, dat een gedeeltelijk succes voor de arbeiders betekende. Omdat deze oplossing zogenaamd binnen het raam van de CAO werd gevonden, was ze acceptabel voor de meelfabrikanten. Hoewel het uiteindelijk gissen blijft waarom de directie haar principiële standpunt opgaf, mag verondersteld worden dat men vond dat de risico's voor de arbeidsverhoudingen binnen het bedrijf en met betrekking tot radicalisering, en wellicht aaneensluiting van de tot dan verdeelde arbeiders in de maalindustrie te groot werd geacht.

Op iets langere termijn bereikten de arbeiders van “De Sleutels” met hun staking dat ze blijvend in de hogere gemeenteklasse werden ingedeeld. De werkclassificatie waar de Uniebonden steeds mee kwamen, houdt op zich geen verband met de staking. Opgenomen in de nieuwe CAO leverde dit ook geen enkele productie-arbeider aan “De Sleutels” enig voordeel op.

In de literatuur, vooral de Angelsaksische, wordt nogal eens ingegaan op

de oorzaken die er toe leidden dat een staking wild is. Men stelt dat het vaak gaat om zaken waar de vakbonden zich niet zo mee bezig houden, of dat het komt door een ongelukkige communicatie en onbegrip. Andere auteurs stellen dat de arbeiders so wie so geen vertrouwen in de vakbeweging **hebben**.²⁷

Niets van dat alles is hier het geval: de arbeiders van de meelfabriek bleven heel lang vertrouwen op hun vakbond, de Uniebonden wisten **donders**-goed waar de schoen wrong, en het ging hier juist om een centraal onderwerp van vakbondsactiviteit.

De oorzaak van het wild-zijn van de staking is dat de vakbeweging zich verbonden had met de “spelregels” en het “algemeen belang” belangrijker vond dan de belangen van een concrete groep arbeiders. De wegen van arbeiders en vakbeweging gingen uiteen omdat voor de arbeiders de staking nog een zeer **oerbaar** wapen was, en de vakbeweging dit niet meer vond.

Voor alle duidelijkheid: de wegen van vakbeweging en stakers gingen op verschillende ogenblikken uiteen, en niet eens helemaal. De drie centrales volgden vanaf het begin een andere koers: zij waren medeverantwoordelijk voor de mening van de Stichting van de Arbeid dat de lonen eigenlijk omlaag moesten. De fabrieksarbeidersbonden probeerden echter nog wel – onder druk van hun leden – inkomensverbetering te bereiken. Stakingen wilden zij echter vermijden en toen de arbeiders daar toch voor kozen, scheidden de wegen. Maar de gewone onbetaalde **vakbondsacti**visten vonden een staking echter nog steeds normaal. Zij accepteerden tot op zekere hoogte de argumenten van de bonden (“financiële aansprakelijkheid voor bedrijfsschade”), maar dat weerhield hen er niet van hun **mede**-arbeiders te ondersteunen. Ook in dit verband enige opmerkingen over het fenomeen wilde staking en klassebewustzijn. Sommige socialistische schrijvers (bijv. Anton Pannekoek) verwachten dat in de wilde staking nieuwe organisatievormen ontstaan en het klassebewustzijn zich ontwikkelt.” Geen van beide was hier het geval. De staking had geen democratische organisatie: één man had de leiding en hield die. Van zelfbewustzijn en klassebesef was na afloop geen sprake. In de eerste plaats zagen de arbeiders de staking, met het door Piket behaalde, maar voor hen ondoorzichtige compromis, niet als een overwinning. Verder waren zij bereid tot **stakings**-brekend werk ten opzichte van hun collega's aan de “**Ceres**” en “**Hollandia**”. Tenslotte lieten zij in 1950 Dries Piket als een baksteen vallen. Na 1947 zou er dan ook geen sprake meer zijn van onrust bij de meelfabriek “De Sleutels” te Leiden.

Tenslotte kunnen we vaststellen dat we voor de ontleding van deze plaatselijke gebeurtenissen zowel moesten kijken naar ontwikkelingen op

landelijk niveau, als naar de positie van individuen op hun werkplek. Een plaatselijke gebeurtenis is niet te verklaren zonder het grotere verband, maar ook de bijzondere situaties ter plekke bepalen het verloop van deze geschiedenis.

NOTEN

1. Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraal-scriptie sociale geschiedenis uit 1982. Deze was gebaseerd op de volgende bronnen:

Verslagen van de Gewestelijke Arbeidsbureaus, in het Historische Archief van het ministerie van Sociale Zaken;

■ Archief van het College van Rijksbemiddelaars, dossiers 17-13 (maalindustrie) en 17-1364 ("De Sleutels"), op het ministerie van Sociale Zaken;

■ Archief CNV-Leiden (GAL);

■ Jaarverslagen LBB/NVV (GAL);

■ *Leidsch Dagblad*, 1945-1952 (GAL);

■ *Leidsche Courant*, 1945-1948 (GAL);

■ *Nieuwe Leidse Courant*, 1945-1948 (GAL);

■ *De Fabrieksarbeider*, orgaan van de Nederlandse Vereniging van Fabrieksarbeiders, 1945-1950 (IISG);

■ *De R.K. Fabrieksarbeider*, orgaan van de R.K. Vereniging van Fabrieksarbeiders, 1945-1950 (IISG);

– Interviews met: Dries Piket (6 juli 1981); H.J. de Koster (september 1981); Jan Verstraaten (mei/juni 1979); A en B, ex-stakers (7 juli 1981). Deze gesprekken staan op banden in mijn bezit. Daarnaast een kort gesprek met slechts een schriftelijke samenvatting met een derde voormalige werknemer. Dries Piket kon ik opsporen via Dick Wortel (waarvoor nog mijn dank), arbeiders A en B via Marja van Putten (waarvoor ook mijn dank), de derde via via Jan Verstraaten, helaas inmiddels overleden, leerde ik kennen via zijn dochter Paulien Verstraaten. De drie voormalige werknemers van "De Sleutels" wensten anoniem te blijven. De heer Beukema toe Water schreef mij niets meer te weten van dit conflict. De heer Bouterse, ten tijde van dit onderzoek directeur van "De Sleutels", wenste geen oproep voor medewerking aan dit onderzoek op te nemen in het personeelsblad, in verband met mogelijke schade voor de sfeer binnen het bedrijf.

Het archief van de meelfabriek "De Sleutels" was, deelde de heer Bouterse mij mee, juist een of twee jaar voor het onderzoek vernietigd. De Algemene Werkgeversvereniging reageerde helaas niet op mijn verzoek tot inzage in haar archief.

2. Onderstaand hoofdstuk is voornamelijk gebaseerd op:

P. Fortuin, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949* (Alphen a/d Rijn 1981); H. de Liagre Böhl e.a., *Nederland industrialiseert!* (Nijmegen 1981); Polek-Databank, *De loonpolitiek in historisch perspectief* (Tilburg 1977); J.P. Windmuller, C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1979).

3. Deze uitspraak werd wel formeel gedaan door de minister.

4. Archief CNV-Leiden, d.d. 24-12-'46; onderstrepings door briefschrijver.

5. Archief CNV-Leiden, d.d. 28-12-'46.

6. Archief CRB, 17-1363, d.d. 2-6-'46.

7. RKFA 31-5-'47.

8. Pamflet van de stakers, te vinden in CNV-archief, 20-5-'47.

9. FA 16-8-'45.

10. CRB 7-13, d.d. 13-12-'45.

10. CRB 7-13, d.d. 27-5-'46.

12. Dat deze rondgang veertien dagen na de uitspraak kwam was op zich al een poging om, zoals de Uniebonden zelf schreven, "dreigend onheil af te wenden". In dezelfde brief stelden zij

- “dat de besturen zich veel moeite en overreding hebben getroost om de personen in bedwang te houden”, CRB 17-3, d.d. 26-6-'46.
13. CRB 17-13, 15-7-'46.
 14. *RKFA* 10-8-'46.
 15. CRB 7-1364, 22-8-'46, mededeling door directie van “De Sleutels” aan het CRB.
 16. ibidem.
 17. CRB 7-1364, 13-9-'46.
 18. Het is overigens opvallend dat geen der geïnterviewde”, noch arbeiders, noch H.J. de Koster, zich deze eendaagse staking kon herinneren, zelfs nadrukkelijk ontkende dat deze plaats gevonden had! Blijkbaar heeft de grote staking dit volledig uit hun geheugen gedrukt. Tevens een waarschuwing voor de onderzoeker nooit alleen op herinneringen van betrokkenen af te gaan.
 19. FA 14-6-'46.
 20. Mededeling van H.J. de Koster in interview.
 21. Sommige stakers zochten liever een tijdelijk ander baantje, dan dat ze langs de deuren gingen met steunlijsten. Afspraak was dat zij hun verdienen in de gezamenlijke pot stortten, aldus **Dries** Piket.
 22. Ook dit uit het interview met De Koster. De Koster had natuurlijk ook een goed inzicht in de situatie, gezien zijn, en zijn vaders, positie in diverse organisaties en zijn rol als **assistent-regeringscommissaris** voor de voedselvoorziening.
 23. Verslag GAB, 17-5-'47.
 24. Eindverslag GAB, 9-6-'47.
 25. *Leidsch Dagblad* 22-11-'47.
 26. CRB 17-13, 1950.
 27. Zie onder andere: J.T. Dunlop en W. Galenson, *Labor in the twentieth century* (Londen 1978); A.W. Gouldner, *Wildcat Strike* (New York 1965); K.G.J.C. Knowles, *Strikes, a study in industrial conflict* (Londen 1948) en de *International Encyclopedia Of Social Sciences*, vol. 8 (Londen 1968).
 28. A. Pannekoek (onder pseudoniem P. Aartsz), *De Arbeidersraden* (Amsterdam 1971).

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

H. Suurmond-van Leeuwen

Tien jaar Bodemonderzoek in Leiden

De tiende uitgave in de reeks *Bodemonderzoek in Leiden* heeft een feestelijk blauwe omslag en bevat 165 pagina's met gegevens over de historie van Leiden. Het verslag van het bodemonderzoek van het Ir. Driessenplein, waarvan reeds melding gemaakt werd in de kroniek over 1987, neemt een flink deel in beslag. Voorts wordt één belangrijke bodemvondst beschreven, te weten een pijpenaarden pelgrimsfles (afb. 1) vermoedelijk afkomstig uit een perceel aan de Oude Varkenmarkt.

Deze pelgrimsfles, waarvan geen tweede exemplaar bekend is, wordt vanuit een kunsthistorische benadering vergeleken met één van de drie vergelijkbare bekende exemplaren vervaardigd van steengoed en wel met datgene wat zich in het British Museum bevindt.

Een waterput, aangetroffen achter Hogewoerd 53, bevatte een aantal 17de eeuwse voorwerpen waaronder enige Westerwaldkruikjes voorzien van een ijkpegel (afb. 2). Ijkmerken duiden op een verkooppunt van dranken. Archiefonderzoek toonde inderdaad aan dat ongeveer ter plaatse in de 17de eeuw twee herbergen waren gevestigd namelijk het Stadhuis van Antwerpen en de Utrechtsche Schuyt. De inventaris van de waterput heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van laatstgenoemde herberg. Van de herberg het Stadhuis van Antwerpen wordt een boedelinventaris uit 1613 beschreven.

In een ander artikel wordt het ijkwezen in Leiden vanaf de 14de tot het einde van de 18de eeuw uitvoerig besproken.

Symposium Stadsarcheologie

Ter gelegenheid van bovengenoemde uitgave werd door de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond in samenwerking met de gemeente Leiden in het Museum voor Volkenkunde een symposium over stadsarcheologie georganiseerd onder de titel "Stadsarcheologie in kannen en kruiken?" Op deze studiedag vormde de functie en de plaats van de stadsarcheoloog het centrale thema. Het bleek dat grotere gemeenten een

afb. 7. Pijpaarden pelgrimsfles gevonden te Leiden, voor- en achterzijde. Foto Torn Haartsen. Coll. Van Beuningen te Cothen.

archeoloog in dienst te hebben, maar dat de stadsarcheologie toch veelal een financiële sluitpost van het gemeentelijke budget is. Sponsors, stichtingen, vrijwilligers en medewerkers in bijzondere regelingen moeten de archeoloog terzijde staan om het bodemonderzoek draaiende te houden.

In kleinere steden heeft men soms een part-time archeoloog hetzij met een tijdelijk dienstverband, met een arbeidsovereenkomst of in vaste dienst.

Leiden behoort tot de grotere steden waar geen professionele archeoloog werkzaam is. Het bodemonderzoek wordt echter al gedurende een reeks van jaren door een honorair medewerkster, medewerkers via speciale regelingen en het ad hoc aantrekken van free-lance archeologen redelijk goed georganiseerd: in de kring van professionele archeologen is men evenwel van mening, dat het met een gemeente-archeoloog in vaste dienst (veel) beter zou zijn gegaan.

De gemeente Leiden gaf op dit symposium, door de toekenning van de Gouden Speld der gemeente aan de honorair medewerkster, blijk van haar waardering voor uitvoering (en de zorg voor de continuïteit) van het archeologisch bodemonderzoek in Leiden en de publikatie van de resultaten.

De continuïteit van het management in Leiden begint echter zorgen te

afb. 2. *Westwaldkruik met detail van een ijkpegel.* Foto W. Benning.

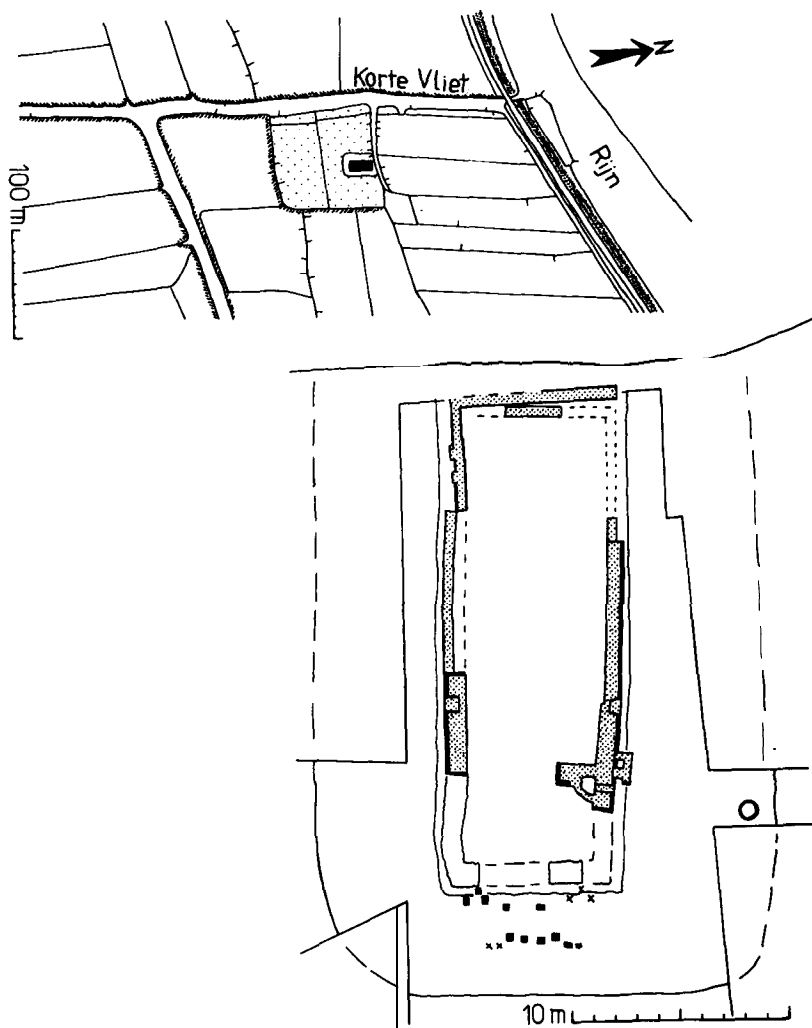
baren en het gemeentebestuur deelt deze zorg. De Wethouder van Ruimtelijke Ordening, Verkeer en Milieu, mevrouw M. van der Molen, deelde daarom op de studiedag mede dat het College haar verzocht heeft na te gaan of een bezoldigd part-time archeologisch geschoold medewerkster kan worden aangetrokken mits hiervoor binnen het budget van haar portefeuille een financiële dekking kan worden gevonden.

Bodemonderzoek in 1988

Archeologisch gezien was 1988 een heel rustig jaar. Wel werden allerlei infrastructurele werken zoals aanleg van wegen, vernieuwen van kademuren, rioleringen en bruggen uitgevoerd, maar zowel de locaties als de omvang van de werkzaamheden waren van dien aard dat weinig onderzoek nodig **en/of** mogelijk was.

Vele kleine verkenningen leverden aanvullende gegevens op zoals een overkluizing van de Langebrug bij de uitmonding in het Rapenburg. Verder werden tijdens een onderzoekje onder de kelder van Breestraat 93 (thans boekhandel Kooyker) **12de-eeuwse** Pingsdorfscherven gevonden.

Een groter onderzoek betrof het kasteel Coebel. In verband met de toekomstige bebouwing van het terrein Coebel, gelegen ten oosten van de

afb. 3. Funderingsresten van het Huis Coebel. Tekening P. Bitter.

Haagweg en naar het zuiden begrensd door het Korte Vlietkanaal, werd in 1988 een laatste onderzoek uitgevoerd naar de resten van het in 1573 afgebroken en nimmer meer herbouwde versterkte huis (kasteel) Coebel. Over

een in 1973 door de A.W.N. Rijnstreek uitgevoerd eerste onderzoek meldt het Leids Jaarboekje van 1974 dat het onderzoek niets had opgeleverd.

In 1975 had ir. H.H. Vos meer succes en kon hij in grotere lijnen de omtrek van het versterkte huis Coebel vastleggen.' De opgraving in 1988 werd in opdracht van de gemeente van 26 oktober tot en met 10 november verricht door de free-lance archeoloog drs. P. Bitter.

De fundering van een 8x22 m groot gebouw, omzoomd door een 5 m brede gracht met een houten toegangsbrug aan de zuidzijde kon in tekening worden gebracht (afb. 3). Er zijn 3 bouwperiodes te onderkennen. De oudste fase zou aan de hand van steemuaten en het gevonden **schermfateriaal** aan het eind van de 14de of eerste helft 15de eeuw kunnen worden gedateerd. Het deel dat gebouwd is op een zwaardere fundering zou de tweede fase kunnen zijn. De derde fase moet, gezien de gebruikte materialen, van ná 1500 dateren. Het betreft hier met name verbouwingen aan de noord- en zuidgevels.

Een nader onderzoek van de puinresten, die door Vos als mogelijke **uitbraaksleuf** van een boerderij werden geïnterpreteerd, maakte duidelijk dat het hier geen boerderij betrof. De aangetroffen scherp begrensde rechthoekige kuilen zijn kleiwinningsputten die naderhand zijn opgevuld met vergruisd misbakselpuin van bakstenen en plavuizen. De afmeting van de bakstenen wijzen in de richting van de **13de** eeuw. Uit historische bron is bekend dat ene **"Dirck Koebel"** in de directe omgeving steenovens in bezit had.'

Na de afbraak van het huis in 1573 is tijdens het beleg op of nabij deze plaats de "Waddingerschans" gebouwd. Hiervan is echter geen spoor gevonden. Het gehele terrein bleek, behalve onder de fundering van het huis, tot **1,5** m diep vergraven, waarbij alle sporen zijn verdwenen. Daarna is het terrein met het zand en klei aangevuld, aldus het verslag van drs. Bitter.

In 1975 werden uit de gracht scherven verzameld die na restauratie afkomstig bleken te zijn van een waterkruik, een voorraadvat en een **steen-goedkruik** met radstempelversiering, alle te dateren in het begin van de 15de eeuw.

Tijdens het onderzoek in 1988 kwamen hoofdzakelijk **16de-** en **17de-**eeuwse scherven te voorschijn, o.a. een soort albarello van rood aardewerk voonien van groen loodglazuur.

NOTEN

1. H. **Suurmond-van Leeuwen**, 'Verslag over het *jaar 1978*', *Bodemonderzoek in Leiden*. (Leiden 1979) 11-12.
2. J.D.F. Hardenberg, 'Een archeologisch **onderzoek** naar het bestaan van het kasteel Coebel, verwoest in 1573" in *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 158-160.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1988

door

E.J. Veldhuyzen

1988 kenmerkt zich door de voortgaande opvulling van de “holle kiezen” in de binnenstad door nieuwbouw. De binnenstad wordt daardoor meer een gaaf geheel, waarmee het stedelijke karakter versterkt en het stadsgezicht verbeterd wordt. De laatste jaren komen er wel steeds meer verkeersborden bij, vooral grote richtingsborden boven de straat-met de hel blauwe kleur die tegenwoordig wordt toegepast. Dit detoneert behoorlijk in het stadsbeeld. In 1988 kwamen ook nog vele enorm grote verlichte reclameborden (de z.g. mupi's), die het stadsbeeld op vele plaatsen enorm ontsieren. De vele glazen wachthuisjes voor de bussen, eenvoudig en harmonisch van vorm, passen meestal goed in het straatbeeld, al kan de reclame soms storend werken.

In de “Pieterswijk” werd aan **Breestraat 40**, een beschermd monument, waarvan alleen de voorgevel en het dak een originele vorm hebben, een raamkozijn gewijzigd t.b.v. een geldautomaat.

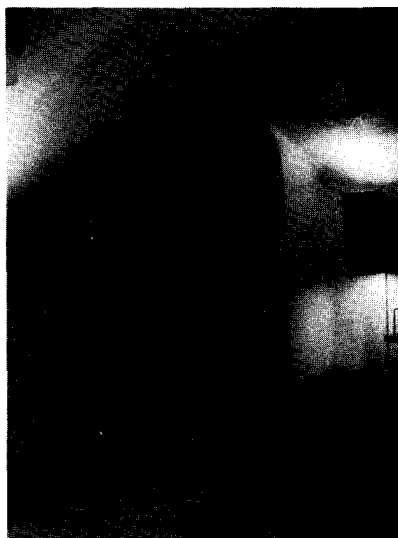
Breestraat 93, een pand met een mooi gepleisterde lijstgevel, kreeg een nieuw winkelinterieur. Inwendig heeft het pand nog weinig monumentale onderdelen, afgezien van de authentieke kelder die geheel gerestaureerd werd en de moeite waard is om gezien te worden. De voorgevel kreeg een nieuwe winkelpui.

Voor het **Stadhuis** zijn een aantal glazen bushuisjes met een dragende constructie van glimmend metaal neergezet. Jammer is het dat deze bouwsels, die bovendien nog door een zijwand met storende reclame zijn voorzien, het gezicht op de stadhuisgevel bederven.

Van **Breestraat 99-101**, een gecombineerd pand met twee verschillende bovengevels, werd de winkelpui enigszins gewijzigd. Een samenhangend geheel met de twee bovengevels is echter niet tot stand gekomen.

Van **Breestraat 135** werd de minder fraaie winkelpui (afgezien van een paar aardige toegangsdeuren uit het begin van deze eeuw aan de linkerzijde) door een moderne winkelpui vervangen. De beide genoemde toe-

afb. 1. Gotische kelder van Breestraat 93, met naast de trap treden van de originele trap. Foto 1988. Coll. Boekhandel Kooyker.

gangsdeuren bleven gehandhaafd. Het bovenlicht is bij deze vernieuwing in de knel gekomen en komt nu niet goed meer tot zijn recht.

Langebrug 9, een pand dat tientallen jaren als krot de binnenstad ontstierde, is geheel gerestaureerd. Hier was vroeger een smidse gehuisvest.

Nieuwsteeg 4, 6 en 10, een stel huizen dat jarenlang in gebruik is geweest als kantoorruimte voor de politie, werden geheel gerenoveerd en vormen thans als woningen weer een eenvoudig, doch een harmonisch en gaaf stukje binnenstad.

Ook *Nieuwsteeg 8*, de voormalige Bank van Lening, die eveneens jarenlang bij de politie in gebruik is geweest, werd gerenoveerd. In het oude pand met de beide naar binnen gekeerde gevels waarin een groot aantal vensters met openslaande ramen met roedenverdeling, kwamen zoveel woningen, dat het historische karakter inwendig nagenoeg geheel verloren ging. Uitwendig is het monumentale beeld van de gevels gehandhaafd en dit draagt zeer zeker bij tot de historische sfeer van de oude binnenstad. Een opmerkelijk detail is de **luidklok** die weer aan de gevel is opgehangen.

Papengracht 5-5a werd geheel gerenoveerd, waarbij de winkelpuien verdwenen en in het midden een zeer fraaie ingangspartij werd geformeerd. De restauratie van de voorgevel van dit grote pand is een belangrijke bijdrage aan het historische aanzien van deze "grachtenstraat".

Aan de *Pieterskerkgracht* op de hoek van de Lokhorststraat kwam op het jarenlang braak gelegen terrein van het voormalige M.S.G.-gebouw een

blok nieuwbouw-woningen tot stand. Afgezien van de kleinschaligheid die hier gelukkig is toegepast, werken het feit dat de zijgevel niet in de rooilijn van de Lokhorststraat staat, en de witte kleur van de gevels niet mee het historische karakter van dit oudste gebied in de binnenstad gaaf te houden. De fraaie architectuur zou in een buitenwijk niet misstaan, maar vormt hier toch wel een vreemde eend in de bijt.

Aan het *Pieterskerkhof* op de hoek met de Pieterskerkstraat kwam eveneens nieuwbouw, ook ditmaal op een stuk grond dat jarenlang braak lag en waarop vroeger een gemeenteschool heeft gestaan. Door de kleur, het materiaalgebruik en de kleinschalige architectuur past dit moderne complex wel in dit uiterst gevoelig historische straatbeeld zo vlak bij de **Pieterskerk**.

Van *Rapenburg* 12 werd de stoep geheel gerestaureerd. De stoep gaat bij de Langebrug de hoek om. De vierkante en achtkante stoeppalen geven een [w] aardige aanblik.

Aan *Rapenburg* 22 met de monumentale stoeptrap, die geheel verzakt en uitgesleten was, werden de hardstenen stoepplaten en traptreden gerestaureerd, vernieuwd of aangeheeld. De toegangsdeurtjes onder de trap kregen weer een gietijzeren rooster.

Ook van *Rapenburg* 720 werd de stoep gerenoveerd. De ronde en **veel**-hoekige stoeppalen met het ijzerwerk dragen bij aan de monumentaliteit van het huis.

Aan het *Rapenburg* zelf werd de kademuur tussen de Houtstraat en de Breestraat opnieuw geconstrueerd, waarbij tegenover de Langebrug tijdens de werkzaamheden nog een fundament van een oude **waltoren** te voorschijn kwam. Jammer genoeg is van dit oude historische bouwwerk geen herkenbaar element in het straatbeeld opgenomen, zoals dit elders (Galgewater, Oude Vest) is gedaan. Hier aan het Rapenburg werden ook weer de oude vierkante Leidse lantaarns met de gietijzeren palen geplaatst. Opmerkelijk is, dat bij deze nieuwe lantaarns de dragende hoekstaven weer in het koperen hoekprofiel zijn opgenomen in tegenstelling tot de voorgaande repro-serie, waarbij deze staven vrij aan de buitenzijde van de lantaarn zijn bevestigd. Deze nieuwe serie replica's is steviger van constructie en komt wat de vorm betreft ook dichter bij het authentieke model van de Leidse lantaarn. De bestrating hier ter plaatse vertoont weer het historisch "loper-motief" met de grotere klinkerstenen in het rijweggedeelte en de kleinere straatsteentjes ter weerszijden daarvan.

Steenschuur 9 was een zeer monumentaal pand achter een puntgevel uit de dertiger jaren van deze eeuw. Door deze late gevel, die in deze monumentale grachtenwand uit de toon viel, kwam het pand niet op de monumentenlijst en werd het als beeldverstorend pand in het stadsgezicht **aan-**

gemerkt. Het huis was echter rijk aan monumentale onderdelen als moeren kinderbinten, trappen en spanten. In dit jaar werd het pand echter grondig verbouwd, waardoor het authentieke karakter en de waardevolle historische bouwonderdelen geheel verloren gingen.

In de eerste uitbreiding van de binnenstad, de voormalige voorstad "**Hogewoerd**", een gebied dat karakteristiek was door opeengepakte bebouwing met nauwe straatjes en steegjes, verrees aan de doorbraak **Sint Jorissteeg**, een geheel complex van nieuwbouw. Deze nieuwe bebouwing aan deze brede straat geeft aan de buurt een sterk stedelijke aanblik en op dat punt is het een hele verbetering ten opzichte van de sterk verwaarloosde situatie die er tot voor kort was.

In de "**Pancras-wijken**" werd *Groenesteeg 16*, een sterk vervallen huis, geheel gerenoveerd en gescheiden in een beneden- en bovenwoning, terwijl het sinds jaren braak liggende aansluitende terrein op de hoek met de **Middelstegracht** volgebouwd werd met woningen, kleinschalig aangepast aan de omgeving, al is de toegepaste metselsteen tamelijk grof van maat in vergelijking met die van de omringende bebouwing. Het straatbeeld is in ieder geval weer gecompleteerd.

Herengracht 2 onderging een inwendige verbouwing, waarbij een garage en een bovenwoning werd ingebracht.

Van *Hoogstraat 4* werd de indeling van de monumentale winkelpui met natuurstenen omlijsting gewijzigd. De winkeldeuren zijn in de pui verplaatst.

Van *Hooigracht 27a, 29 en 31* zijn de hardstenen stoepen hersteld. De stoep van nr 27a heeft kegelvormige palen, verbonden door kettingen; die van nr 29 heeft achtkante stoeppalen met elkaar verbonden door geschulpte ijzeren stangen en de stoep van nr 31 heeft een fraai ijzeren hek. Stoepen zijn waardevolle elementen in het historische stadsbeeld van de oude grachtensteden.

Hooigracht 34a werd geheel gerenoveerd t.b.v. studentenbewoning.

Middelstegracht 27, het poortgebouw van het Schachtenhofje, waarin de voormalige regentenkamer was gesitueerd, werd gerestaureerd en opnieuw voor bewoning geschikt gemaakt. Het aardige gebouwtje met de sierlijke schoorsteen en ijzeren bekroning met windvaan, vormde het sluitstuk van de restauratie van het gehele hofje.

Nieuwstraat 49 en 51 zijn twee zeer waardevolle historische panden in deze oude straat. Ze werden geheel gerestaureerd en in een drietal woningen opgedeeld. Nr 49 kreeg weer de oude **onderpui** met glas-in-lood in de vensters. Al het natuursteenwerk werd helder geel geschilderd. De **karakte-**

afb. 2 en 3. Nieuwstraat 49-51. Foto D.J. Noordam, 1989. Rechts de situatie van nr. 49 voor de restauratie. Foto E.J. Veldhuyzen, 1987.

ristieke panden met de zeer sterk sprekende gevels vormen een sieraad voor de straat.

Aan de *Uiterstegracht* (nr 22) werden de woninkjes van het **19de-eeuwse** “Hofje van Venetiën” geheel gerenoveerd. Het hofje straalt de voor deze buurt karakteristieke sfeer van de vorige eeuw uit, een tijd van de industriële revolutie met veel fabrieken en kleine, eenvoudige woninkjes.

In “Marendorp” verrees op de plaats van de verbrande panden aan de *Donkersteeg* nrs 15-17 een nieuw winkelpand. De nieuwbouw past op een

*afb. 4. Appartementen in de voormalige Armenbakkerij, Oude Rijn 44d en 46.
Foto D.J. Noordam, 1989.*

zeer aanvaardbare wijze in deze winkelstraat. De achterzijde aan de Stille Mare is door de moderne vormgeving met de gele baksteen niet geheel in overeenstemming met de omringende oude bebouwing.

De winkels van *Jan Vossensteeg* 54, 56, 58 en 60 kregen zware identieke luifels. Deze pompeuse, buiten de gevel uitstekende elementen beheersen het straatbeeld zo sterk, dat de daarboven verrijzende gevels, die alle uit een verschillende stijlperiode dateren, aan elkaar gekoppeld lijken te worden op een onharmonische wijze.

Oude Rijn 44d en 46, de bekende grote pakhuizen van het voormalige “Graanmagazijn voor den Armen” werden gerestaureerd en ingedeeld in een groot aantal woningen. Door de verandering van de bestemming moesten de gevels wel enigszins veranderd worden. Getracht is zoveel mogelijk het oorspronkelijke pakhuiskarakter dat deze panden uitstralen, te behouden.

Oude Rijn 764, een pand met een bakstenen klokgevel en verschillende typen vensters (T-vensters en ramen met roedenverdeling), werd gerenoveerd, waarbij ook de kappen hersteld werden.

Over de *Oude Rijn* aan het einde nabij de Herengracht werd een van de twee draaibruggen die Leiden in de binnenstad rijk is, de Scheluwbrug, gerestaureerd. De brug is beweegbaar gemaakt, waardoor **scheeppvaartver-**

keer voor hogere vaartuigen in de Oude Rijn weer mogelijk is gemaakt (weliswaar tot aan de vaste Gepekte Brug). Op de vier hoekpunten zijn de originele lantaarns teruggebracht.

Het dubbele pand *Vollersgracht 40-42* werd geheel gerenoveerd. De twee woningen werden daarbij verheeld. De opnieuw gemetselde voorgevel, waarbij de bestaande kozijnen zoveel mogelijk werden hergebruikt, kreeg daarbij weer een mooie steenrode verflaag.

In "De Camp" werd van *Apothekersdijk 8* de vooroorlogse winkelpui vervangen door een moderne.

Stille Rijn 6, een pand met een bakstenen klokgevel met T-vensters en een voordeur met siersmeedwerk, werd grondig gerestaureerd.

Ook het naastgelegen huis, *Stille Rijn 7*, met de grote statige lijstgevel met empire-vensters en de dubbele paneeldeur, werd gerestaureerd.

Op de plaats waar voorheen een aantal winkels was gevestigd, verrees in dit jaar een nieuwbouwcomplex waarin woonappartementen zijn ondergebracht.

In de "Academiewijk" werden de panden op de hoek van de Bakkerstraat en de Kaiserstraat gesloopt. Er voor in de plaats verrees nieuwbouw van een eenvoudige, kleinschalige architectuur.

Bakkersteeg 1 1, een aaneensluitend, bestaand pand, werd gerenoveerd, waarbij ook de mansardekap geheel hersteld werd.

Vijfde Binnenvestgracht 7, de voormalige woning van de hortulanus aan de Clusiustuin, werd geheel gerenoveerd. Het is een, vooral aan de tuinzijde, statig, monumentaal pand in een groenrijke omgeving.

Verderop aan de *Binnenvestgracht* (nrs 72, 73 en 14) zijn ter plaatse van oude gesloopte woningen nieuwe woningen opgetrokken in dezelfde eenvoudige architectuur als aan de Kaiserstraat/Bakkersteeg.

Kaiserstraat 13, een pand naast het poortje met de paardekop (de voormalige ingang van de universiteitsmanege), werd geheel gerenoveerd. Aan de voorgevel waar voorheen op de begane grond drie vensters met roedenverdeling waren, werd ter plekke van een venster een voordeur gecreëerd, terwijl de zijgevel een geheel nieuwe indeling van vensters met roedenverdeling en nieuwe deuren kreeg.

Het kleine pandje *Kort Rapenburg, 15* onderging een renovatie. De voorgevel werd in een steenrode kleur geschilderd, waardoor dit huis het historische karakter naar buiten uitstraalt.

In *Noordeinde 49* werd een onderdoorgang geformeerd naar de Nova Passage. Een verrassend binnengebied ontmoet men nu als men hier door deze opening het achtergelegen terrein oploopt en de herstelde oude woningen en de nieuwe hier gebouwde woningen bekijkt.

afb. 5. Kaiserstraat 13 en poort van de voormalige *Universiteitsmanege*. Foto E. J. Veldhuyzen, 1988.

Van *Rapenburg* 99, met het zeer fraaie ijzeren hek, en van *Rapenburg* 113 en 175 met de mooie achtkantige stoeppalen, werden de stoepen hersteld.

Over de *Witte Singel* werd de Vreewijkbrug, een typische ijzeren brug van rond 1900, gerestaureerd. Deze karakteristieke brug met de gietijzeren leuningen werd verrijkt met vier driearmige lantaarns op de natuurstenen hekpijlers. Zodoende werd het historisch gezicht van deze brug weer hersteld, passend in de negentiende-eeuwse sfeer van de omringende singelbebouwing.

In het vroeger zogeheten "Nieuwland" werden de vensters van de Synagoge, *Levendaal* 76, van ijzeren traliewerken voorzien ter bescherming van de ruiten en van het inwendige. Het is met de nodige zorg geschied, zodat het nauwelijks opvalt.

Verderop aan het *Levendaal*, op de hoek met de Oranjeboomstraat verrees een complex van nieuwe woningen in witte steen. Het is kleinschalig opgezet en dat maakt dat het, ook door de vele detailleringen, redelijk past in deze wijk.

Van *Steenschuur* 8 werd de stoep hersteld. Zij kreeg daarbij nieuwe hardstenen stoeppalen.

afb. 6. Gerestaureerde Vreewijkbrug met de nieuwe driearmige lantaarns. Foto DJ. Noordam, 1989.

In de wijk "Noordvest" zijn drie woninkjes aan de *Baatstraat* (nrs **11-13-15**) met bakstenen klokgevels geheel herbouwd. Gepoogd is het oorspronkelijke karakter te handhaven. Door de moderne bouwtechnieken en **bouw**-wijzen raken echter een aantal authentieke details verloren.

Korte Mare 32/34 en *Oude Singel 72/72a*, thans in gebruik als **studenten**-sociëteit, is inwendig geheel verbouwd.

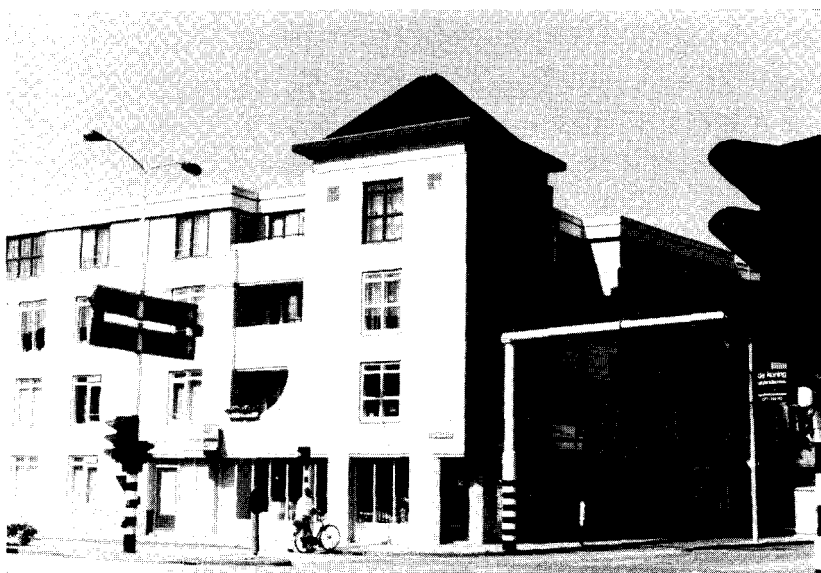
Morsstraat 25, een dubbelpand met winkel en woning op de hoek van de Kruisstraat heeft twee bakstenen klokgevels en ramen met een **roedenver**-deling op de verdieping. De bovenwoning werd geheel gerenoveerd.

Oude Singel 760, een pand met een mooie ingangspartij met dubbele deur en bovenlicht werd opnieuw gevoegd; de stoep voor het pand werd hersteld.

Ter plaatse van *Oude Singel 778 t/m 782* werden nieuwe woningen gebouwd. Door de gemeenschappelijke vlakke gevel is het geen verrijking van deze grachtenwand te noemen.

Oude Singel 784 onderging een inwendige verbouwing en renovatie.

In de *Zandstraat* (nrs 3-5-7-9) verrees een blokje nieuwbouw woningen.

afb. 7. Nieuwbouw op de hoek van het Levendaal en de Oranjeboomstraat. Foto D.J. Noordam, 1989.

Het is met recht een blok te noemen, want het complexje heeft een plat dak en is “recht toe, recht aan” gebouwd.

In het “Herengracht-Zijlsingelgebied” werd het “Juffrouw Maashofje” aan de *Kalvermarkt nr 6* geheel gerenoveerd. Het is een typisch **19de-eeuws** hofje, dat nog geheel intact is.

Herengracht 17 werd gerenoveerd, terwijl de achtergelegen werkplaats weer open tuin werd. Aan de Langestraat wordt het perceel afgesloten door een carport. Op de verdieping van het huis werden aan de achtergevel de deurkozijnen, die uitkwamen op het voormalige plat van de overkapping, vervangen door schuifvensters met een roedenverdeling.

In het voormalige “Zuid-Rynevest” (Levendaal-Oost) werd *Hogewoerd 97*, een pand met een bakstenen lijstgevel, inwendig gerenoveerd, terwijl de voorgevel gerestaureerd werd.

Het pand *Plantsoen 65*, een huis met een lage begane grond en hoge kamers op de verdiepingen, werd gerenoveerd.

ADVERTENTIES

Pasteur Reizen

Verhuur van luxe touringcars van 30 t/m 84 personen
voor elk vervoer in binnen- en buitenland tegen zeer
aantrekkelijke prijzen.

Schoolreizen, excursies, studiereizen en uitstapjes voor
bejaarden zijn bij ons in deskundige handen.

Geheel vrijblijvend geven wij u gaarne offerte voor elk
gewenst vervoer.

Vraag ons dagtochtenboekje, het gehele jaar door
bieden wij een zeer gevarieerd programma.

Stationsweg 108 Tel. 070-841313/892222

Laan van Meerdervoort 558a Tel. 070-614646

Herenstraat 79 Tel. 070-901716

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 - LEIDEN
TEL. 071-222919

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

UITGEBREIDE
SORTERING

GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS

*

WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES

*

GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN

GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS

*

ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR

*

VAKKUNDIGE
VOORLICHTING

*

GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE

*

LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR

*

DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

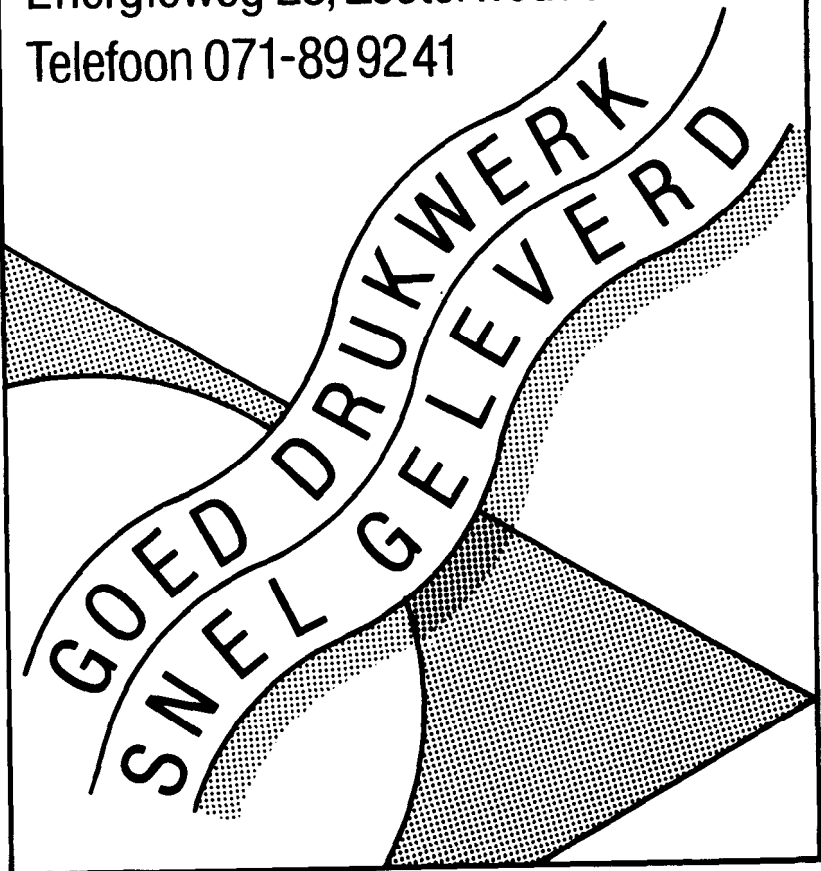
RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN - NIEUWE BEESTENMARKT 7-11
TELEF. 071-126627

**DRUKKERIJ
DELTABACH**

Energieweg 25, Zoeterwoude
Telefoon 071-899241

juwelier
Lucas van **L**eyden

*inkoop - verkoop van
juwelen, goud, zilver en occasions*

taxaties

expertises

ontwerpen en vervaardigen van unicums

restauratie

Leiden.
breestraat 75. tel. 071-142350

TAXI SCHUTTE

212727

**GROEPS- EN VAKANTIEVERVOER
VOOR 4 t/m 30 PERSONEN**

- **ROLSTOELVERVOER**
- **ZITTEND ZIEKENVERVOER**
- **ZIEKENFONDSVERVOER**

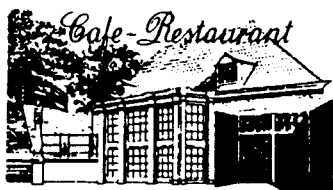
FLevoweg 14, Leiden 071-212727
Idem 071-212929

**Costumier/Grimeur
Toneel- en
gelegenheidskleding.**

Ook voor dames
**cocktail- en avond-
kleding.**

**WIM
HOPPEZAK EN ZN.**

Pieterskerkgracht 18, 2311 SZ Leiden
Telefoon 071-125111

KOETSUIS

de "Burcht"
LEIDEN

BURGSTEEG 13

*Sfeervol **café** restaurant
uniek en centraal gelegen
aan de voet van de Burcht.*

*Bij uitstek geschikt voor
lunches, diners, buffetten.
Ruime gezellige aparte zaal.*

*Informatie en reserveringen:
071 - 121688.*

Een actieve inzet leidt vaak tot een verrassend resultaat.

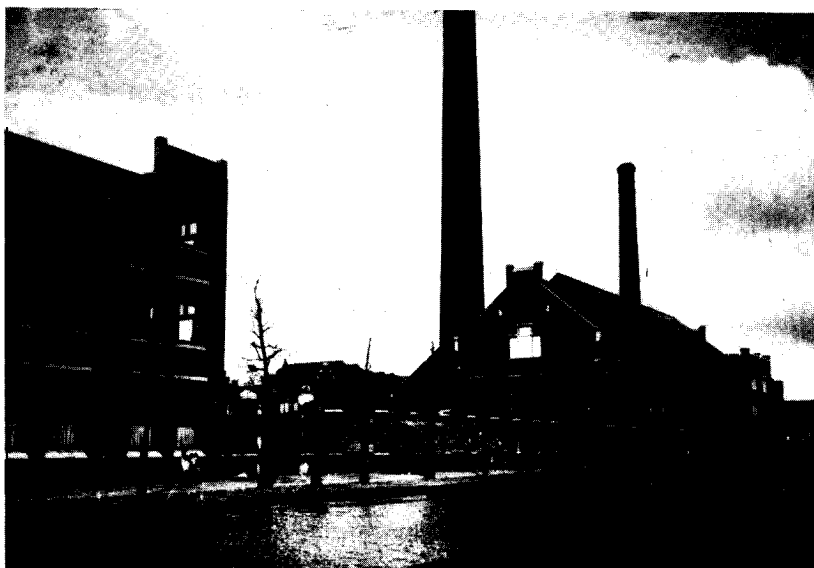
De TRN Groep is een samenwerkingsverband van vier maatschappen op het gebied van de zakelijke dienstverlening: accountancy, belastingadvies, administratieconsultancy en organisatieadvies. De groep combineert een actieve inzet met een gedurfde visie en een pragmatische instelling. Het resultaat: adviezen waar u als ondernemer *ècht* iets aan heeft.

Wilt u meer weten over de dienstverlening van de TRN Groep, neem dan contact met ons op. Postbus 402, 2300 AK Leiden. Telefoon: 071- 14 44 51. Uw reactie zal leiden tot een verrassend resultaat.

△TRN Groep

ONDERNEMEND IN ZAKEN.

N.V. ENERGIE- en WATERVOORZIENING RIJNLAND

Gas

Elektriciteit

Warmte

AUTOHEEMSKERK

LEIDEN Lammenschansweg 128

Tel. 071-310811

OFF. DEALER

NISSAN

ROELOFARENDVSVEEN

Alkemadeaan 1 Tel. 01713-12866

CREDIT LYONNAIS BANK NEDERLAND

Hoofdkantoor: Coolsingel 63, Rotterdam.
85 Kantoren in Nederland.

Leiden, Doezastraat 1, 071-131641.

Affiliaties/vestigingen in het buitenland:

London - Manchester

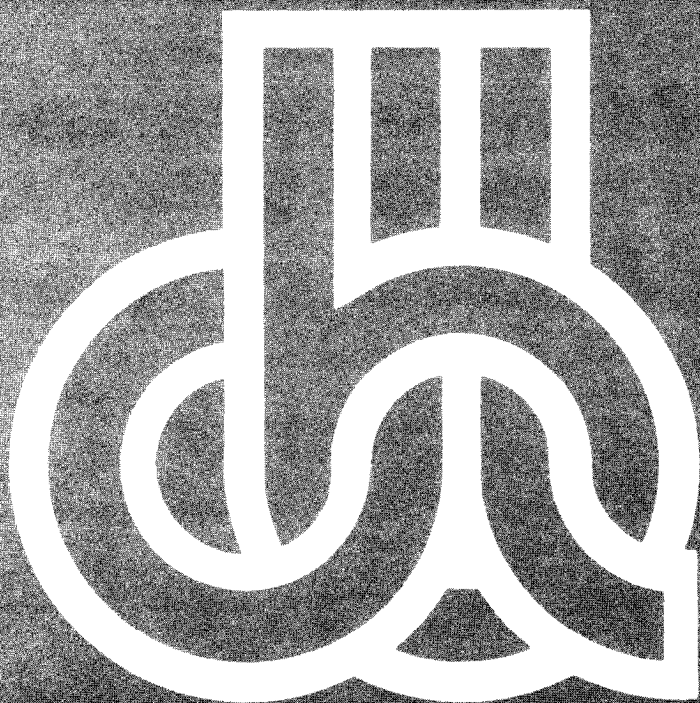
New York - Los Angeles

Curaçao

Antwerpen - Brussel

Düsseldorf - Frankfurt - Hamburg

**voor vertrouwde
kwaliteit**

drukkerij beugelsdijk leiden bv
hooigracht 69-77 2312 kp leiden telefoon 071-134419/20

DE AUTEURS

M.J. van Gent is als assistent-in-opleiding verbonden aan de vakgroep middeleeuwse geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden. Tevens werkt hij als korfbalverslaggever voor de Leidse Courant.

G.J. Hooykaas is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

A.J.M. Krikke-Frijns studeerde M.O.-geschiedenis aan de Haagse Hogeschool en studeert thans geschiedenis aan de rijksuniversiteit te Leiden.

R. **Ladan** studeerde rechten en geschiedenis met als hoofdvak Middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

R. Meischke is emeritus hoogleraar architectuurgeschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden.

W. Otterspeer is conservator van het Academisch Historisch Museum te Leiden.

L. van Poelgeest was werkzaam als assistent bij de vakgroep vaderlandse geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden. Thans is hij juridisch medewerker van de stafafdeling constitutionele zaken en wetgeving van het ministerie van binnenlandse zaken.

Cor Smit studeerde geschiedenis met als hoofdvak sociaal-economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij is secretaris van de Dirk van Eek-stichting en lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden.

H. Suurmond-van Leeuwen is medewerker van de directie Civiele Werken, sectie Oudheidkundig Bodemonderzoek van de Gemeente Leiden en lid van de Archeologische Begeleidingscommissie.

E.J. Veldhuyzen is werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de directie Stadsvernieuwing van de Gemeente Leiden.

Voor de richtlijnen voor publikatie in het Leids Jaarboekje kunt U zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	7
Bestuur en commissies	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de vereniging over 1988	10
Jaarrekening 1988	16
Statuten	18
Korte kroniek van Leiden en omstreken over 1988	25
 Leidse brouwers anno 1500 <i>door drs. R. Ladan</i>	31
Een nieuwe gevel voor het Leidse stadhuis (1593-1598) <i>door prof. dr. ir. R. Meischke</i>	55
Hieronymus van der Mij. Een achttiende-eeuwse Leidse schilder <i>door A.J.M. Krikke-Frijns</i>	84
Coeceianen en Voetianen in Leiden. De Leidse kerkeraad en de beroeping van ds. J. van Spaan in 1754 <i>door mr. drs. L. van Poelgeest</i>	104
Het Leidse postkantoor in opspraak <i>door drs. G.J. Hooykaas</i>	123
Vitesse: de eerste de beste korfbalclub van Leiden (1904-1932) <i>door drs. M.J. van Gent</i>	130
De kwestie Lievegoed of het eerste lectoraat in de journalistiek te Leiden <i>door drs. W. Otterspeer</i>	155
Aan ons geduld een einde . De wilde staking bij de meelfabriek "De Sleutels", 13 mei-5 juni 1947 <i>door drs. Cor Smit</i>	169
Archeologische kroniek <i>door H. Suurmond-van Leeuwen</i>	193
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen in het stadsbeeld in 1988 <i>door E.J. Veldhuyzen</i>	198